

Kulturni život Karlovca u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda

Anić, Ivana

Doctoral thesis / Disertacija

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:506506>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-25**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

Sveučilište u Zagrebu

Hrvatski studiji

Ivana Anić

Kulturni život Karlovca u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda

DOKTORSKI RAD

Mentor:

Prof. dr. sc. Nikša Stančić, akademik

Zagreb, 2014.

University of Zagreb

Centre for Croatian Studies

Ivana Anić

The Cultural Life of Karlovac during the Croatian National Revival

DOCTORAL THESIS

Supervisor:

Prof. dr. sc. Nikša Stančić, academic

Zagreb, 2014.

INFORMACIJA O MENTORU

Prof. dr. sc. Nikša Stančić, akademik

Biografija:

Rođen je 16. ožujka 1938. godine u Starom Gradu na Hvaru. Službenim imenom je Nikola Stančić, ali je sve svoje radove tiskao pod imenom Nikša Stančić, te se tako vodi i kao član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

Osnovnu školu je pohađao u Starom Gradu, a gimnaziju u Splitu. Diplomirao je povijest na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1964. godine. Doktorirao je 1979. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Usavršavao se u Österreichisches Ost- und Südosteuropa – Institut u Beču.

Nakon diplomiranja radio je kao vanjski urednik u uredništvu školskog radija i televizije tadašnje Radiotelevizije Zagreb, a od 1968. godine bio je zaposlen kao kustos u Povijesnom muzeju Hrvatske (danas Hrvatski povijesni muzej). Od 1971. godine zaposlen je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, na Odsjeku za povijest. Nakon doktorata 1979. godine biran je u zvanja docenta i zatim izvanrednog profesora. Godine 1991. izabran je u zvanje redovitog profesora, a 1998. godine u trajno zvanje redovitog profesora. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu obavljao je dužnosti pročelnika Odsjeka za povijest, predstojnika Zavoda za hrvatsku povijest te prodekana. Bio je predstojnik Katedre za hrvatsku povijest od 2004. do umirovljenja 1. listopada 2008. godine.

Na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Sveučilišta u Splitu predavao je predmet »Hrvatska povijest u 19. stoljeću« i više izbornih predmeta. Istražuje hrvatsku povijest novoga vijeka u njezinu europskom kontekstu, napose povijest Hrvatskog narodnog preporoda u sjevernoj Hrvatskoj i Dalmaciji. Na poslijediplomskim doktorskim studijima povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu te kroatologije na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu, bio je voditelj više kolegija. I nakon umirovljenja predaje na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, na poslijediplomskom

doktorskom studiju povijesti i kroatologije na Filozofskom fakultetu i na Hrvatskim studijima u Zagrebu.

U periodu od 1992. – 1994. godine obnašao je dužnost pomoćnika ministra znanosti zaduženog za društvene i humanitarne znanosti. Godine 2000. izabran je za člana suradnika, a 2004. za redovitog člana Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti – Razred za društvene znanosti. Od 2011. godine urednik je Rada Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti – Razred za društvene znanosti.

Dobitnik je Državne nagrade za znanost za 2002. godine za djelo *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*.

Sudjelovao je u radu brojnih znanstvenih skupova u zemlji i inozemstvu. Djeluje u javnom životu preko sredstava javnog informiranja (novina, radija, televizije) javnih predavanja i dr.

Objelodanio je više knjiga kao autor, koautor i urednik. Autor je većeg broja znanstvenih radova u zemlji i inozemstvu, izdanja izvorne građe, stručnih radova i dr.

Značajnija djela:

Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji (1980.); *Hrvatski narodni preporod 1790. - 1848.*, *Hrvatska u vrijeme ilirskog pokreta* (1985.); *Gajeva »Još Hrvatska ni propala« iz 1832-33.: ideologija Ljudevita Gaja u pripremnom razdoblju hrvatskog narodnog preporoda* (1989.); *Hrvatski pokret i godina 1848. u hrvatskoj povijesti: epohalni proboj, dometi, ograničenja*, (2001.); *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću* (2002.); *Hrvatska u Europi - između srednje, sredozemne i jugoistočne Europe, Političko okruženje, teritorijalne promjene državnopravnoga položaja*, (2009.); *Godina 1848. u Hrvatskoj: središnje državne institucije u transformaciji* (2010.); *Povijest hrvatskog grba: hrvatski grb u mijenama hrvatske povijesti od 14. do početka 21. stoljeća* (koautor Dubravka Peić Čaldarović, 2011.); *Zbornik Nikše Stančića* (2011.) i dr.

ZAHVALE

Ostvariti složeni cilj u okruženju tekućih obveza nije lako. Postupak istraživanja arhivske građe nije bio nimalo jednostavan. Zahvaljujući mojem mentoru akademiku Nikši Stančiću koji me je vodio i usmjeravao u prepoznavanju relevantnih činjenica, njihovoj objektivnoj valorizaciji i tako naporan istraživački rad činio se znatno lakšim. Stoga mu dugujem veliku zahvalnost.

U ovom nadasve zahtjevnom istraživanju svojim ohrabrenjima i brojnim savjetima pomogli su mi dr. sc. Milan Kruhek i prof. Dragica Gršić, koji su mi poklonili mnogo svog dragocjenog vremena i strpljenja. Njihove recenzije upozoravale su me na sve moguće nedostatke i propuste te bile pravi putokaz na do sada manje poznatom putu. Usmjeravali su me, poticali i pomagali da ustrajno radim u ovom zahtjevnom poslu. Stoga im dugujem veliku i iskrenu zahvalnost.

Veliku zahvalnost dugujem i stručnom arhivistu Hrvatskog državnog arhiva u Karlovcu, Antoniu Bossiu, koji mi je također mnogo pomogao u prevođenju teško čitljivih dokumenata pisanih goticom i latinskim jezikom. Gospođi Marici Basar, također arhivistkinji, zahvaljujem na pomoći koju mi je ponudila u odabiru originalnih fotografija koje se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu u Karlovcu. Također zahvaljujem i ravnateljici Hrvatskog državnog arhiva u Karlovcu, Davorki Janković Škrtić koja mi je omogućila da mi arhivska građa bude dostupna kad god je to bilo potrebno.

Profesorici Fridi Bišćan, ravnateljici Gradske knjižnice »Ivan Goran Kovačić« u Karlovcu, također dugujem svoju zahvalnost gospođi Rosani Mikulić, stručnoj arhivistkinji koja mi je nesebično ponudila svoju pomoć i učinila dane provedene na istraživačkom poslu u Gradskoj knjižnici u Karlovcu na Zavičajnom odjelu, znatno lakšim i zanimljivijim. Stoga im veliko hvala.

Nadalje zahvaljujem i djelatnicima Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, a posebno gospođi Goranki Mitrović. Veliku zahvalnost dugujem djelatnicima Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu i ravnatelju dr. sc. Stjepanu Čosiću.

Moje zahvale upućujem konačno svima koji su mi pomogli na bilo koji način u ovom zahtjevnom i dugotrajnom poslu.

Ovaj rad posvećen je mojem pokojnom ocu Miljenku kojega ću zauvijek nositi u sjećanju.

SAŽETAK

U radu pod naslovom *Kulturni život Karlovca u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda*, Karlovac se od tvrđavskog vojnog grada, utemeljenog radi obrane zemalja Habsburške Monarhije od osmanskih osvajanja, ubrzo razvio u grad obrta, prometa i trgovine. Uspješan gospodarski razvoj, posebno nakon stjecanja statusa slobodnog kraljevskog grada u drugoj polovici 18. stoljeća., pogodio je stvaranju bogatog građanskog sloja i novih društvenih i kulturnih vrijednosti. Gospodarski dinamizam grada, društveni život i kulturna kreativnost priskrbile su Karlovcu obilježje jednog od najrazvijenijih gradova Hrvatske krajem 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća.

Vremenski okvir disertacije u širem smislu je razdoblje Hrvatskog narodnog preporoda od kraja 18. do sredine 19. stoljeća, pri čemu je pripremno razdoblje okvirno obrađeno, a težište rada posvećeno je razdoblju ponovo objedinjene Hrvatske i položaja Karlovca u sklopu građanske Hrvatske 1822. godine. Neposredno to je i vrijeme pripreme te konačno doba zrelog preporodnog razdoblja Hrvatskog narodnog preporoda.

Iako u znanstvenoj literaturi i publicistici postoji dosta radova koji se dotiču života grada Karlovca u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda, postoji još dosta praznina koje treba popuniti novim istraživanjima. Zato je i cilj ove disertacije upotpuniti sliku suodnosa gospodarskih, društvenih i kulturnih zbivanja toga najdinamičnijega razdoblja razvoja grada: te rasvijetliti i dokumentirati doprinos karlovačkog gospodarstva i karlovačkih društvenih elita te njezine inteligencije ukupnom duhovnom i materijalnom razvoju grada u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda. U Karlovcu su građanstvo i inteligencija bili nositelji (proto) modernizacijskih kretanja, novog socijalnog mentaliteta, promicatelji građanske kulture i nositelji akcija na osnivanju kulturnih institucija. Upravo stoga, posebnu pozornost posvetili smo istraživanju struktura društvenih slojeva grada, društvenom životu i javnom djelovanju u gospodarskom, političkom i kulturnom životu skupina i pojedinaca u preporodnom vremenu te istraživanju institucija društvenog, kulturnog i političkog okupljanja kao elemenata građanske kulture i njihove nacionalne integracijske funkcije.

U disertaciji se polazi od modernizacijskog koncepta i njegove primjene na istraživanja povijesnog razvoja na prostoru srednje i srednjoistočne Europe, napose razdoblja novih političkih zbivanja u kojem istodobno društvene elite provode kulturnu standardizaciju i stvaraju institucije potrebne društvu na tom stupnju razvoja.

Izvorna građa sačuvana u pojedinim institucijama znanosti i kulture, napose arhiva i knjižnica, temelj su i osnova cijeloga rada koji sadrži četiri osnovna poglavlja. Metoda na

temelju koje smo vršili naša istraživanja bila je historijska i kulturno - povijesna uz valorizaciju utvrđenih činjenica i njihovu znanstvenu i kulturološku interpretaciju.

Znanstveni doprinos ovog doktorskog rada očituje se i u tome što smo na kulturološkom temelju istraživanja dobili jasniju povijesnu sliku koja valorizira povijesno i današnje značenje grada. Uloga Karlovca u prijelomnom razdoblju hrvatske povijesti u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda bila je značajnija nego što mu se do sada pripisivalo. Jasnija i cjelokupnija slika koju smo prezentirali, doprinosi točnijoj spoznaji identiteta grada, bolje valorizira njegovo prošlo i današnje značenje.

Praktična primjenjivost spoznaja ove disertacije trebala bi poslužiti kao predložak za buduća istraživanja kulturnog života grada u doba izgradnje građanskog društva i kulture te dati naznake za daljnja istraživanja samog Karlovca u razdoblju njegovog najvećeg gospodarskog napretka. Rezultate istraživanja moguće je upotrijebiti kao prilog nekoj budućoj sintezi povijesti Karlovca od njegova utemeljenja do danas, te kao prilog povijesti Hrvatskog narodnog preporoda uopće i napose njegove kulturne sastavnice.

Istraživanja ovog doktorskog rada nisu odgovorili na sva pitanja. Neka su tek otvorena, ali su stvorila cjelovitiju sliku o Karlovcu kao gradu dinamičnog gospodarskog i društvenog razvoja te kulturnog stvaranja i življenja.

PROŠIRENI (STRUKTURIRANI SAŽETAK)

Dug je i težak put do ostvarenja željenih ciljeva. Put je to sazrijevanja prve predodžbe o radu, utvrđivanja njegova sadržaja i realizacije postavljenih zadataka.

Na pisanje o povijesti grada Karlovca u ilirskom razdoblju, potaknula nas je činjenica da je razdoblje Hrvatskog narodnog preporoda u gradu, pa i njegovo puno ranije vrijeme, točnije druga polovica 18. stoljeća, slabo istraženo. Dosadašnja historiografska i kulturno povijesna istraživanja omogućila su da se odrede opći okviri povijesnog razvoja Karlovca u prvoj polovici 19. stoljeća. Do prvog gospodarskog uspona Karlovca došlo je u prednapoleonskom razdoblju krajem 18. stoljeća, a zatim pravi uspon ostvaruje u postnapoleonskom razdoblju, napose u vrijeme konjunktive žitne trgovine tijekom dvadesetih godina 19. stoljeća, od kada je Karlovac zbog oblikovanog snažnog građanskog sloja smatran »najgrađanskijim gradom« u sjevernoj Hrvatskoj.

Zato je u istraživanju valjalo krenuti od kraja 18. stoljeća kada je grad Karlovac bio jedan od najjačih središta prometa, obrta i trgovine što je i u društvenom životu grada imalo izuzetno važnu ulogu. Uspješan gospodarski razvoj, naročito poslije stjecanja statusa slobodnog kraljevskog grada 1781. godine, pogodio je stvaranju bogatog građanskog sloja, te novih društvenih i kulturnih vrijednosti.

Bogatstvo tih povijesnih promjena i okolnosti u najvećoj je mjeri određivalo cilj naših istraživanja i konačnu svrhu ove disertacije definirane naznačenim radnim naslovom: *Kulturni život Karlovca u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda*.

Cilj nam je bio prikazati slabije istraženo područje bogatog političkog, društvenog i kulturnog života Karlovca u tom periodu. Kulturna komponenta njegova razvoja u dosadašnjim radovima bila je slabije istraživana od njegove vojne, gospodarske ili društvene povijesti. Naš zadatak i želja bila je istražiti neiskorištenu opsežnu građu u vremenu njegovog najvećeg gospodarskog napretka i političkih promjena. Zanimalo nas je može li se o tom iznimno važnom povijesnom razvoju grada otkriti nešto više no što je do sada bilo poznato i objavljeno. Bio je to veliki posao istraživanja primarnih povijesnih izvora, prikupljanja do sada manje poznate izvorne arhivske građe, stručnih i znanstvenih radova koji su do sada pokušali prikazati društvene okvire i kulturni život karlovačkog preporodnog razdoblja te

sažimanja mnogih slika i podataka. Na taj smo način nastojali stvoriti cjelovitiju sliku o društvenom i kulturnom životu »najgrađanskijeg« grada u dopreporodno i preporodno doba.

Postupak istraživanja arhivske građe nije bio nimalo jednostavan. Dio izvornoga gradiva koji je bio osnova cijeloga rada, nije bio uvijek dostupan, a ona građa koja nam je bila na raspolaganju, najvećim je dijelom pisana latinskim i njemačkim jezikom, uglavnom goticom, što je uvelike otežavalo i usporavalo istraživanje koje se temeljilo na modernizacijskom konceptu s interdisciplinarnim pristupom. U radu na disertaciji primijenjena je historijska i kulturno - povijesna metoda uz uporabu kvantitativnih metoda i uz valorizaciju utvrđenih činjenica i njihove interpretacije.

Nepoznatu i neiskorištenu izvornu građu o povijesti Karlovca koristili smo iz fondova Hrvatskog državnog arhiva u Karlovcu, Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu, Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, Gradske knjižnice »Ivan Goran Kovačić« u Karlovcu (Zavičajni odjel), Gradskog muzeja u Karlovcu te Arhiva Franjevačkog samostana u Karlovcu.

Pored izvorne arhivske građe u istraživačkom radu pomogla nam je i izvorna tiskana povijesna građa te mnogobrojna literatura koja je obrađivala povijest grada Karlovca, povijest Hrvatske i Habsburške Monarhije krajem 18. i prvoj polovici 19. stoljeća

Istraživanja postojeće izvorne građe nisu nam dala odgovore na sva postavljena pitanja, no usprkos tome stvorila su potpuniju sliku suodnosa gospodarskog, društvenog i kulturnog zbivanja najdinamičnijeg razdoblja razvoja grada Karlovca. Korišteni povijesni izvori i literatura koja nam je bila na raspolaganju, omogućili su nam da obradimo sva predviđena područja koja smo prikazali kroz sadržaj ove disertacije. Osim uvoda, u kojem smo obrazložili izbor teme i ciljeve istraživanja te istraživačke metode, zbog obimnosti sadržaja, rad je podijeljen na četiri glavna poglavlja u kojima smo obradili i prikazali:

I. POLITIČKE PRILIKE KRAJEM 18. I PRVOJ POLOVICI 19. STOLJEĆA U GRADU KARLOVCU

(političke prilike u gradu Karlovcu krajem 18. i prvoj polovini 19. stoljeća te njegov položaj u Hrvatskoj i Habsburškoj Monarhiji)

II. GOSPODARSKI ŽIVOT KARLOVCA

(gospodarski uspon grada, glavne gospodarske grane – promet, trgovina, obrt, novčarstvo, socijalna struktura grada s nositeljima gospodarskog života)

III. DRUŠTVENI ŽIVOT KARLOVCA

(društveni život grada s prikazom nosilaca društvenih kretanja)

IV. KULTURNI ŽIVOT KARLOVCA – KULTURNA I UMJETNIČKA BAŠTINA

(središnji dio teme u kojem smo dali prikaz kulturnog života grada Karlovca u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda te njegov doprinos sveukupnoj kulturi Hrvatske)

Na temelju istraživanja dobili smo jasniju povijesnu sliku koja valorizira povijesno i današnje značenje grada. Iako svjesna, da naša istraživanja nisu ni izdaleka iscrpila sve povijesne činjenice koje čuva izvorna građa tog karlovačkog vremena, vjerujem da će ova disertacija ipak dati potpunije odgovore na neka pitanja karlovačke prošlosti, ali još i više povijesnog znanja o mnogim dnevnim događajima i osobama koje su stvarale to dinamično vrijeme života grada u vremenu Hrvatskog narodnog preporoda.

Ključne riječi: Hrvatski narodni preporod, gospodarski razvoj, promet, obrt, trgovina, kulturni život, društveni život, politički život, društvene elite, građanstvo, inteligencija, izvorna građa.

EXTENDED (STRUCTURED) ABSTRACT

The road to attaining one's goals is a long and arduous one. It is the road of the maturation of the first notions of the thesis, defining its content and achieving the predefined goals.

In writing about the history of Karlovac during the Illyrian period, we were inspired by the fact that the age of the Croatian National Revival in the town, and the period preceding it, i.e. the second half of the 18th century, have not been sufficiently explored. The historiographic and cultural researches so far have enabled only the defining of the general framework of Karlovac's historical development in the first half of the 19th century. The first significant period of the town's economic ascent was recorded in the pre-Napoleonic period in the late 18th century, while the real growth and development were achieved in the post-Napoleonic period, especially during the rapid development of the grain trade in the 1820s. It is since that period that, due to its fully formed and strong middle class, Karlovac was considered 'the most bourgeois town' in Northern Croatia.

That is why we had to start exploring the topic from the end of the 18th century, when Karlovac was one of the major traffic hubs, as well as one of the important centres of crafts and trade, which all had a very important role in the social life of the town as well. The successful economic development, especially after attaining the status of a free royal city in 1781, was very favourable for the formation of a rich middle class, as well as new social and cultural values.

The richness of the historical changes and circumstances was the prime factor in determining the objective of our study, as well as the final goal of this thesis defined by its working title '*The Cultural Life of Karlovac during the Croatian National Revival*'.

Our goal was to examine the less studied field of the rich political, social and cultural life of Karlovac during that period. The cultural component of the town's development has so far attracted less scientific interest than its military, economic or social histories. Our task and wish was to study the previously unused and abundant materials from the era of the town's greatest economic growth and political changes. We have endeavoured to ascertain whether it was possible to find out more than it had so far been established and published about these extremely important historical developments of the town. It was a tall order comprising the

study of the primary historical sources, collecting the previously less known original archival materials, but also the research and scientific works that have already tried to depict the social framework and the cultural life of Karlovac during the Revival period, as well as condensing a vast collection of images and data. That is how we strove to develop a more exhaustive picture of the social and cultural life of the 'most bourgeois' town in the pre-Revival and Revival periods.

The process of examining the archival materials was no small matter. A part of the original materials comprising the basis of the whole project was not available at all times, and the materials that were on disposal were written mostly in Latin and German, predominantly in Gothic script (the Blackletter), which slowed the whole process and made it much more difficult, since the study was based on the modernizing concept with the interdisciplinary approach. In preparing the thesis, we employed the historical and the cultural-historical methods, complemented with the use of the quantitative methods and the evaluation of the established facts, as well as their interpretation.

The previously unknown and unused materials regarding the town's history were provided by the Karlovac branch of the Croatian State Archives, the Croatian State Archives in Zagreb, the National and University Library in Zagreb, the Regional Department of the Karlovac Public Library 'Ivan Goran Kovačić', the Karlovac City Museum, and the Karlovac Franciscan Monastery archives.

In addition to the original archival materials, much needed help was provided by the original printed historical materials, as well as the abundant literature dealing with Karlovac's history, the history of Croatia, and the history of the Habsburg Monarchy at the end of the 18th and the first half of the 19th centuries.

The study of the existing original materials did not provide the answers to all the questions, but still managed to paint a more complete picture of the interrelatedness of the economic, social and cultural events during the most dynamic phase of Karlovac's development. The used historical sources and literature at our disposal enabled us to examine all the planned areas presented through the content of this thesis. Apart from the introduction, which explains the choice of the subject matter and the goals of the study, as well as the research methods, due to the copiousness of the materials, the thesis has been divided into four chapters dealing with:

- I. THE POLITICAL SITUATION IN KARLOVAC AT THE END OF THE 18TH AND IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY
(the political circumstances in Karlovac at the end of the 18th and in the first half of the 19th century, as well as its position within Croatia and the Habsburg Monarchy)

- II. THE ECONOMIC LIFE OF KARLOVAC
(the economic rise of the town, the major economic activities — traffic, commerce, trade, banking, the social structure of the town, with the main proponents of its economic life)

- III. THE SOCIAL LIFE OF KARLOVAC
(the social life of the town, with the outline of the main proponents of the social developments)

- IV. THE CULTURAL LIFE OF KARLOVAC — THE CULTURAL AND ARTISTIC HERITAGE
(the focal point of the thesis, outlining the cultural life of the town during the Croatian National Revival, and its contribution to the overall Croatian culture)

The study has provided a clearer historical picture and a fresh evaluation of both the historical and the contemporary importance of Karlovac. Although we are aware of the fact that our exploration has by no means exhausted all the historical facts contained in the original materials from that era of Karlovac, we firmly believe that this thesis is going to furnish the more complete answers to some questions regarding Karlovac's past and, moreover, a higher level of historical insights into a host of everyday events and individuals shaping the highly dynamic era in the town's life during the Croatian National Revival.

Keywords: The Croatian National Revival, economic development, traffic, crafts, commerce, cultural life, social life, political life, social elites, middle class, intellectuals, original materials.

SADRŽAJ

UVOD	1
(izbor teme, ciljevi istraživanja, istraživačka metoda, institucije vezane za istraživački rad)	

I. POGLAVLJE

POLITIČKE PRILIKE KRAJEM 18. I PRVOJ POLOVICI 19. STOLJEĆA U GRADU KARLOVCU

1.1. Hrvatska u sklopu Habsburške Monarhije krajem 18. i prvoj polovici 19. stoljeća.....	4
- Karlovac 1579. - 1763. (Karlovac osnovan kao vojni tvrđavski grad, u sklopu krajiškog obrambenog sustava u doba najvećeg obuhvata osmanskih osvajanja, do proglašenja grada vojnim komunitetom.....	9
1.2. Karlovac 1763. – 1809.....	12
1.3. Vrijeme francuske uprave 1809. - 1813.....	13
1.4. Obnova austrijske vlasti u gradu 1813. - 1822., Karlovac u okvirima Kraljevine Ilirije; Vraćanje grada Karlovca u okvire Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.....	15
1.5. Grad Karlovac u razdoblju 1822. - 1848. u sklopu globalnih kretanja u Monarhiji i u relacijama dvor - Ugarska – Hrvatska.....	18

II. POGLAVLJE

GOSPODARSKI ŽIVOT KARLOVCA

2.1 Karlovac - prometno i trgovačko središte.....	25
- Karlovac - prometno središte.....	25
- Karlovac - trgovačko središte.....	29
2.2 Obrtništvo.....	38
2.3 Novčarstvo.....	41

III. POGLAVLJE

DRUŠTVENI ŽIVOT KARLOVCA

3.1	Demografske i socijalne promjene.....	44
3.2	Vojno krajiška elita (segment društvenog života grada).....	55
3.3.	Nositelji građanske elite (činovništvo gradske uprave - začeci nove inteligencije).....	59
3.4	Javni i svakodnevni život grada Karlovca.....	65
	- Javne pučke zabave u gradu.....	66
	- Javni prostori gradskog kulturnog i društvenog života.....	70
3.5	Politička i duhovna priprema Hrvatskog narodnog preporoda - Ilirskog pokreta (1790. - 1835.).....	74

IV. POGLAVLJE

KULTURNI ŽIVOT KARLOVCA - KULTURNA I UMJETNIČKA BAŠTINA

4.1.	Osnivanje Ilirske čitaonice, središnjice budućih kulturnih institucija grada Karlovca.....	81
	-Uređenje knjižnice.....	85
	-O aktivnostima »Ilirskog čitanja društva«.....	86
	-Imetak, financiranje i središnjica Društva narodne čitaonice.....	87
4.2.	Karlovački preporoditelji i njihova djela u povijesti grada i široj hrvatskoj povijesti.....	88
	-Javno djelovanje Janka Draškovića u Hrvatskoj i njegov rad u društvenim i kulturnim institucijama.....	90
	- <i>Disertacija iliti razgovor</i> Janka Draškovića.....	92
	-»Čast bana Hrvatske«.....	94
	-Druge opće napomene.....	95
	-Kratak životni put Ivana Derkosa.....	97
	-Analiza djela <i>Genius Patriae</i>	100
	-Osvrt na život i djelo Dragojle Jarnević - karlovačke ilirkinje.....	110

-Djelovanje Ivana Mažuranića u Karlovcu.....	112
-Gospodarsko - političke i kulturne aktivnosti braće Vraniczany (Ambroz i Nikola) u Karlovcu.....	114
4.3 Karlovačko školstvo.....	116
4.4. Tiskarstvo, knjižare i knjižničarstvo.....	130
4.5 Pokušaji pokretanja lokalnih časopisa i novina.....	134
4.6 Glazbeni i kazališni život grada.....	140
-Glazbene priredbe preporodnog vremena u gradu Karlovcu.....	140
-Kazališne priredbe zrelog preporodnog vremena u gradu Karlovcu.....	145
4.7 Slikarstvo.....	149
4.8 Graditeljska obnova i izgradnja grada od pripremnog do zrelog doba Hrvatskog narodnog preporoda u gradu Karlovcu (1790. - 1848.).....	156
-Renesansno nasljeđe grada u novom vremenu.....	158
-Tvrđava i grad od vremena prvih preporodnih gibanja do kraja 18. stoljeća.....	160
-Grad u zreлом razdoblju Hrvatskog narodnog preporoda.....	165
4.9 Odjeci revolucionarnih previranja 1848. godine i njihov utjecaj na kulturni život Karlovca.....	167
-Opće prilike u gradu Karlovcu tijekom i nakon revolucije 1848./9.....	172
4.10. Zamiranje kulturnog i društvenog života u gradu Karlovcu početkom Bachova apsolutizma.....	173
-Kulturni život grada u ponovnom vrtlogu otvorenog apsolutizma 1850. godine.....	175
V. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.....	177
VI IZVORI I LITERATURA.....	181
POPIS SLIKA.....	197
ŽIVOTOPIS AUTORICE.....	204

UVOD

Za izbor teme ovog rada najvažnija je bila činjenica slabe istraženosti razdoblja kraja 18. i prve polovine 19. stoljeća mogega rodnog grada Karlovca, posebno zbog njegove značajne uloge u gospodarskoj i kulturnoj povijesti Hrvatske toga vremena.

Možda se na prvi pogled, prema naslovu tema rada, čini jednostavnom, no ona je itekako složena, opsežna i zahtjevna. Svrha ovoga rada bila je istražiti i prikazati političke prilike u gradu, njegov gospodarski život, odnose i promjene u strukturi mladoga građanskog društva u vrijeme kada se oblikovalo novo lice grada. Posebnu pozornost posvetili smo istraživanju strukturi društvenih slojeva grada, društvenom životu grada i javnom djelovanju u gospodarskom, političkom i kulturnom životu skupina i pojedinaca u preporodnom vremenu posebno onih koji su bilo svojom gospodarskom moći ili intelektualnim angažiranjem učinili Karlovac jednim od »najrodoljubivijih« gradova Hrvatske. Oni su svojim djelovanjem predstavljali ujedno i važnu komponentu u sveukupnom Hrvatskom narodnom preporodu.

Predmet istraživanja bile su i institucije političkog, društvenog i kulturnog okupljanja, te književna, tiskarska, publicistička djelatnost, kazalište, glazbena djelatnost i druge kao elementi građanske kulture i njihova nacionalna integracijska funkcija. U ovom doktorskom radu, trudili smo se dokazati da je uloga grada Karlovca u prijelomnom razdoblju hrvatske povijesti u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda, bila daleko značajnija no što mu se to do sada pripisivalo.

Istražujući prošlost grada Karlovca krajem 18. i u prvoj polovini 19. st., dobili smo potpunije povijesno stajalište koje doprinosi točnijoj spoznaji suvremenog identiteta grada, te doprinosi valorizaciji njegove povijesne i današnje vrijednosti. Istraživanje smo proveli na temelju modernizacijskog koncepta s interdisciplinarnim pristupom. Osnova cijeloga rada bila je izvorna građa sačuvana u pojedinim institucijama. Osnovna metoda na temelju koje smo vršili naše istraživanje bila je historijska i kulturno - povijesna, uz uporabu kvantitativnih metoda i uz valorizaciju utvrđenih činjenica i njihove interpretacije. Rad je podijeljen na četiri poglavlja u kojima smo obradili i prikazali:

- političke prilike u gradu Karlovcu krajem 18. i prvoj polovini 19. stoljeća te njegov položaj u Hrvatskoj i Habsburškoj Monarhiji;

- gospodarski uspon grada, glavne gospodarske grane - trgovina i promet, obrt, socijalna struktura grada, gdje smo napose posvetili pozornost nositeljima gospodarskog života;
- društveni život grada s prikazom nosilaca društvenih kretanja i
- središnji dio teme u kojem smo dali prikaz kulturnog života grada Karlovca u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda, te njegov doprinos sveukupnoj kulturi Hrvatske.

Doktorska disertacija *Kulturni život Karlovca u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda* nastala je, dakle, na temelju istraživanja izvornog materijala u Hrvatskom državnom arhivu u Karlovcu, Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, Nacionalnoj i Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, Gradskoj knjižnici »Ivan Goran Kovačić« u Karlovcu, Gradskom muzeju u Karlovcu te arhivu franjevačkog samostana u Karlovcu.

Izvornoj knjižničnoj građi franjevačkog samostana u Karlovcu pristup nije bio u potpunosti omogućen, a razlog tome je bio taj što građa u njoj nije sređena. U Hrvatskom državnom arhivu u Karlovcu, u fondu »Poglavarstvo slobodnog kraljevskog grada Karlovca (1714. - 1850.)«, signature HR-DAKA-0001, čuva se građa vezana za gospodarstvene spise, odnosno trgovinu i promet i spise o cehovima. Građivo je sređivano postepeno, a istraživanje u Hrvatskom državnom arhivu Karlovac započelo je 2009./2010. Doista možemo govoriti o mnoštvu materijala za razdoblje od 1714. do 1850. godine, a većina dokumenata pisana je na latinskom jeziku i goticom, što je uvelike otežavalo i usporavalo istraživački rad. S obzirom na izvornu dokumentaciju, valja istaći da je arhivsko građivo u relativno dobrom stanju. Međutim, fond »Poglavarstvo slobodnog kraljevskog grada Karlovca (1714. - 1850.)«, signature HR-DAKA-0001, nije do kraja sređen. Najstarije i najvrednije arhivsko građivo, nastalo radom gradske uprave (1714. - 1850.) fragmentarno je sačuvano, slabije za razdoblja od 1714. do 1777. godine, a bogatije za kasnija razdoblja. Ono se može razvrstati na sljedeći način:

1. Razdoblje potpune vojne uprave 1714. - 1763.
2. Razdoblje ograničene civilne uprave 1763. - 1778.
3. Razdoblje organizacije civilnog poglavarstva 1778. - 1781.
4. Razdoblje civilne uprave do francuske vladavine 1781. - 1809.
5. Razdoblje francuske uprave 1809. - 1813.
6. Razdoblje Ilirskog gubernija i Kraljevine Ilirije 1813. - 1822.
7. Razdoblje obnove gradske uprave 1822. - 1850.

Prema suvremenim načelima arhivistike, sređeno je gradivo za razdoblje civilne uprave (1778. - 1781.) i razdoblje organiziranja gradskog poglavarstva (1781. - 1809.). Takvo sređivanje započelo je 2006. godine. Za ostala razdoblja predstoji razvrstavanje fonda kronološkim redom u serije i podserije. Fond se sastoji od 250 arhivskih kutija, spisa i 250 knjiga. Istraživanje nesređenog dijela fonda bilo nam je ograničeno nedostatkom vremena. Naša istraživanja bila su ograničena na parcijalni izbor građe. Uvid u matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih koje čuva Hrvatski državni arhiv u Karlovcu nije mogao biti od koristi jer su za župu Marije Snježne na Dubovcu sačuvane tek od 1866. godine, a za župu Presvetog Trojstva od 1858. godine.

Istraživački rad nastavio se i u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu 2011. godine. U toj instituciji posebnu pozornost posvetili smo građi fonda »Obitelj Vraniczany-Dobrinović«, signature HR-HDA-782. Gradivo se nalazi u dosta dobrom stanju. Iste godine, istraživanje se nastavilo u Nacionalnoj i Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, Zavičajnom odjelu Gradske knjižnice »Ivan Goran Kovačić« u Karlovcu, Gradskom muzeju i Galeriji Karlovac te Franjevačkom samostanu u Karlovcu.

Osim izvorne građe u istraživačkom radu pomogla nam je mnogobrojna literatura koja je obrađivala povijest grada Karlovca, povijest Hrvatske i Habsburške Monarhije krajem 18. i prvoj polovici 19. stoljeća. Kako bi se što bolje mogle shvatiti sve promjene kroz koje je grad Karlovac prolazio od 1780. do 1850. godine i njegov položaj u tom vremenu, pratio se i razvoj Hrvatske i Austrijskog Carstva. Nastojali smo što je moguće vjernije prikazati svakodnevni život grada, njegovo mjesto, položaj i ulogu koju je imao, te kako su na njegov razvoj djelovale društvene i političke prilike u Hrvatskoj i cjelokupnom Austrijskom Carstvu. Uzimajući u obzir istraženu povijesnu građu o gradu Karlovcu u preporodnom vremenu, ova će disertacija unijeti novo svjetlo u povijest gradskog života i argumentirano potvrditi neke već određene spoznaje o tom burnom razdoblju karlovačke povijesti.

Povijesni izvori i literatura koja nam je bila na raspolaganju uglavnom su omogućili da se obrade sva predviđena područja. Sveukupni podatci i mnogobrojne informacije iz raspoložive literature pomogli su nam da se ova slika još bolje objektivizira i da ova disertacija posluži kao predložak za buduća istraživanja o Karlovcu u razdoblju njegovog najdinamičnijeg razvoja.

I. POGLAVLJE

POLITIČKE PRILIKE KRAJEM 18. I PRVOJ POLOVICI 19. STOLJEĆA U GRADU KARLOVCU

1.1. Hrvatska u sklopu Habsburške Monarhije krajem 18. i prvoj polovici 19. stoljeća

Duh prosvjetiteljstva prožimao je Europu tijekom najvećeg djela 18. stoljeća. U drugoj polovici 18. stoljeća europski vladari - pruski kralj Fridrik II., austrijski vladari Marija Terezija, Josip II. i ruska carica Katarina II. počeli su prihvaćati ideje prosvjetiteljstva nastojeći preurediti i modernizirati svoje države. Donosili su reforme sukladne prosvjetiteljskim idejama na području državnog sustava, gospodarstva i društva. Ograničavanje prava lokalnih nositelja vlasti - plemstva te postepeno učvršćenje centralizirane vlasti, opća je pojava u europskim državama toga vremena. Tako je izgrađivan sustav vladavine nazvan prosvijećeni apsolutizam. Već u prvoj polovici 18. stoljeća za takvu državnu politiku bili su stvoreni bolji uvjeti i mogućnosti. To novo povijesno doba, počinje već nakon velikog protuturskog rata (1683. – 1699.) i ratovima početkom 18. stoljeća (1718.). Mirovnim ugovorima (mir u Srijemskim Karlovcima 1699., mir u Požarevcu 1718.) Habsburgovci su znatno povećali svoj državni teritorij pripojivši mu dijelove Ugarskog i Hrvatskog kraljevstva (dotad pod osmanskom vlasti). Tada su bile utvrđene nove granice Carstva i Hrvatskog kraljevstva. Veliki dio hrvatskog teritorija oslobođen je od turske okupacije. Hrvatskoj je vraćeno 22.000 km² površine. Od turske vlasti oslobođena je čitava Slavonija, Srijem, Banovina, Kordun, Lika i Krbava. Pod upravu bana i Sabora vraćen je samo dio Slavonije i Banovine, dok su ostali dijelovi oslobođenog teritorija pripojeni Vojnoj krajini i stavljeni pod upravu Bečkog dvora. U sustav Vojne krajine uključena su oslobođena područja Like i Krbave, cijela Posavina i dio Srijema te stavljena pod direktnu vlast Dvorskog ratnog vijeća u Grazu (do 1743.), odnosno u Beču (od 1748.). Samo je tzv. Banska krajina, područje između Gline, Kupe, Une i Save, ostavljeno pod upravom bana. Na taj način već su prije Marije Terezije znatno ograničena prava bana i hrvatskog Sabora na velikom dijelu hrvatskog državnog teritorija. Marija Terezija je nastavila politiku svojih prethodnika. Da bi uvela jedinstveni sustav upravljanja, formirala je u Beču centralne urede preko kojih je

upravljala državom (ured za unutarnju politiku, ured za vanjsku politiku, ured za vojna pitanja itd.) i prestala sazivati sabore čime je ograničila vlast plemstva.

Poreznom reformom i osnivanjem posebnog ureda za poreze, Marija Terezija uvela je jednake poreze na cijelom teritoriju Habsburške Monarhije, čime je ukinula dotadašnja autonomna prava plemstva, a višestruko povećala prihode državne blagajne. Nizom reformi u korist manufakture i trgovačkog kapitala nastojala je gospodarski ojačati Carstvo. Tom cilju služile su i reforme feudalnog sustava. Carskim naredbama ograničila je prava plemstva na njihovim feudalnim posjedima, osigurala pravo seljaka na baštinu, ograničila tlaku i omogućila seljacima slobodno sklapanje braka. Katolička crkva i škola stavljene su pod nadzor države. Njemački jezik postaje obavezan u saobraćanju svih državnih organa.¹

Josip II. krenuo je još odlučnije s apsolutističkom germanizatorskom politikom. Centralizacija je provedena na cijelom teritoriju Habsburške Monarhije. Oslanjao se na njemačko činovništvo, pa uvodi njemački jezik kao službeni u cijeloj Monarhiji. Ukinuo je politička prava plemstva i ograničio njihova prava prema kmetovima ukinuvši njihovu osobnu zavisnost i omogućivši im da se uz otkup slobodno sele i žene (urbari). Kmetovi su mogli učiti zanat ili ići u školu, ali nisu mogli postati vlasnici zemlje. Da bi potaknuo brži razvoj obrta, ograničio je cehovska prava. Ukinuo je torturu u sudskom procesu, uveo vjersku toleranciju izjednačivši katolike, protestante, židove, pravoslavce i kalviniste u vjerskim slobodama; ukinuo sve samostane koji se nisu bavili školstvom ili njegovanjem bolesnika.²

Prosvjetiteljske reforme Marije Terezije i Josipa II. imale su dalekosežne posljedice za Hrvatsku. Da bi proširila jedinstveni centralizirani sustav upravljanja i na Hrvatsku, Marija Terezija 1767. godine osniva Hrvatsko kraljevsko vijeće³ i prestaje sazivati Hrvatski sabor, čime ograničava vlast hrvatskoga plemstva. Hrvatsko kraljevsko vijeće vodilo je političko – gospodarske i vojne poslove prema direktnim naredbama vladara.⁴

¹ Maja Katušić, *Pregled političkih zbivanja*, u: *U potrazi za mirom i blagostanjem, Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, Zagreb: Matica hrvatska, 2013., str. 6 i 7.; Neven Budak, *Hrvatska i Slavonija u ranome novom vijeku*, Zagreb: Leykam international, 2007., str. 37 - 43.

² Budak, isto, str. 44 i 45.

³ Ivana Horbec, *Političke ustanove*, u: *U potrazi za mirom i blagostanjem, Hrvatske zemlje u 18. st.*, Zagreb: Matica hrvatska 2013., str. 32.

⁴ Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb: Matica hrvatska, 1962., str. 329; Jaroslav Šidak, *Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti*, Zagreb: Školska knjiga, 1981., str.204.

Sjedište Kraljevskog vijeća bilo je u Varaždinu, a od 1776. godine u Zagrebu. Na čelu vijeća bio je ban sa šest savjetnika i više činovnika. Iako je ono služilo centralističkim namjerama Bečkog dvora, Hrvatska je tada u izvršnom pogledu bila odvojena od Ugarske. Hrvatsko kraljevsko vijeće bilo je prva hrvatska vlada, a Hrvatski sabor postaje manje važan organ u zemaljskoj upravi, odnosno Hrvatski sabor gubi tada svoje pravo značenje.

Slijedilo je još nekoliko važnih promjena: reformirana je Vojna krajina⁵, novim urbarima uređeni su odnosi između feudalaca i kmetova, preuređen je županijski sustav itd. Nezadovoljno hrvatsko plemstvo, odupiralo se osnivanju Hrvatskog kraljevskog vijeća i zahtijevalo da se ono ukine, želeći obnoviti vlast bana i Sabora. Marija Terezija je udovoljila njihovim zahtjevima, godine 1779. ukinula je Kraljevsko vijeće, ali nije obnovila vlast bana i Sabora, već je Hrvatsku podvrgnula Ugarskom kraljevskom namjesničkom vijeću. Osim što je Hrvatska tada po prvi puta bila podvrgnuta Ugarskoj vladi, ona je teritorijalno još više razdrobljena jer su Rijeka, Bakar i Vinodol izdvojeni kao posebno upravno područje tzv. Ugarsko primorje⁶.

Dalekosežnije posljedice za Hrvatsku imale su i reforme Josipa II. Godine 1785. čitavu Hrvatsku i Ugarsku podijelio je u deset upravnih okružja (distrikta), koja su narušila cjelovitost Hrvatske.⁷ Zagrebačka, Križevačka, Varaždinska i Požeška županija zajedno s ugarskom Zaladskom županijom udružene su u zagrebački distrikt, a trima ugarskim županijama pripojene su Virovitička i Srijemska županija u pečujski distrikt. Severinska županija ukinuta je 1786. godine, a dio od Gorskog kotara do Karlovca sjedinjen je sa Zagrebačkom županijom. Rijeku, Bakar i Vinodol dao je na upravu riječkom upravitelju i tako uredio zasebnu oblast nazvanu Ugarsko primorje. U Zagrebu je 1786. godine osnovao Generalkomandu - jedinstveno vrhovno zapovjedništvo kojem je uz dosadašnje područje Hrvatsko - slavonske vojne krajine podvrgnuta i Banska krajina. Time je do kraja ograničio vlast hrvatskog bana, a banska čast pretvorena je u isprazni naslov. Reforme Josipa II. na području crkvene politike (1781.) izazvale su prve negativne reakcije u Hrvatskoj: posebno nezadovoljstvo izazvalo je zatvaranje samostana koji se nisu bavili njegovom bolesnika i odgojem mladeži te pavlinskih samostana koji su bili središta prosvjete i kulture.

⁵ Mirko Valentić, *Temeljne značajke povijesti Vojne krajine*, Povijesni prilozi, Zagreb, br. 10, 1991., str. 17, 18, 23.;

Milan Kruhek, *Granice Hrvatskog Kraljevstva u međunarodnim državnim ugovorima*, Povijesni prilozi, Zagreb, br.10, 1991., str. 41, 55-68, 70.;

Historija naroda Jugoslavije II., Zagreb: Školska knjiga, 1959., str. 1038. – 1040., 1041. - 1057.

Preuređenje cjelokupne Vojne krajine povjereno je princu Hildburgshausenu. Preustrojstvo je izvršio 1746. godin., na temelju novih vojnih potreba. Službeni jezik bio je njemački. Godine 1754. uvedena su tzv. Krajška prava, i izvršen definitivni ustroj Varaždinskog i Karlovačkog generalata.

Alexander Buczynski, *Gradovi Vojne krajine*, Knjiga prva, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1997., str. 34-40.

⁶ Šišić, isto, str. 337.

⁷ Katušić, isto, str. 8 i 9.

Hrvatskim činovnicima Josip II. je 1784. godine dao rok od tri godine za učenje njemačkog jezika. To je bio povod hrvatskim županijama da upute oštar protest vladaru, jer je jezik javne i političke komunikacije bio latinski. Vladar se na to protivljenje nije osvrtao, već je naredio da od 1786. godine njemački jezik ima postati uredovni jezik.

Reforme koje je proveo Josip II. dovele su do potpunog uništenja državnopravnog položaja Hrvatske. Plemstvo prestaje biti politički stalež, gubi odlučujuću ulogu u upravljanju. U isti položaj dovedeno je i ugarsko plemstvo. U oba dijela Hrvatsko – ugarskog kraljevstva tinjalo je nezadovoljstvo.

Kada je Josip II. pokrenuo s ruskom caricom Katarinom II. rat za oslobođenje protiv Turske (1787.), nezadovoljstvo hrvatskog i ugarskog plemstva doseglo je vrhunac i prisililo Josipa II. da ublaži svoju centralističku i germanističku politiku. Prvo je Josip II. odustao od podjele Hrvatske i Ugarske na okružja, a od 28. prosinca 1789. godine možemo govoriti o obnovi hrvatskog ustavnog poretka. Tada je zasebnom naredbom Hrvatskoj i Ugarskoj vratio ustavno stanje, kakvo je zatekao kada je stupio na prijestolje. Povukao je gotovo sve reforme, osim onih o vjerskoj toleranciji i ukidanju kmetstva te obećao saziv Sabora.

Nasljednik Josipa II., Leopold II., obećao je Kraljevinama Hrvatskoj i Ugarskoj da će njima vladati kao zasebnim kraljevinama i poštovati njihovu ustavnost. Sklopio je mir s Turskom. Mirom u Svištovu 1791. godine uz neznatne promjene granica za Hrvatsku, Hrvatska se teritorijalno proširila na Drežnik, Petrovo selo, Dvor na Uni, Lapac i Srb. Tim mirom za dugi niz godina utvrđene su hrvatsko – turske granice⁸.

Godine 1790. sastaje se u Zagrebu Hrvatski sabor pod predsjedanjem bana grofa Ivana Erdödyja. Na Saboru je zaključeno da se za Hrvatsku i Ugarsku utemelji zajednička vlada koja će brinuti da se ne dogodi ništa protivno ustavu i zakonima Hrvatske i Ugarske.

Zbog straha od premoći Beča, hrvatsko plemstvo je dobrovoljno podčinilo unutarnju upravu zemlje kompetenciji Ugarskog namjesničkog vijeća. Plemstvo se odriče prihodovne samostalnosti, prenijevši oporezivanje u Hrvatskoj na Ugarski sabor, no zahtijevalo je da se ratni porez za Hrvatsku utvrđuje posebno od ugarskog poreza. Odluke su bile posljedica jozefinskog apsolutizma i straha od daljnje centralizacije i germanizacije.

Ovim zaključcima Hrvatskoj je ograničen njezin posebni državnopravni položaj. Vezivanjem Hrvatske i Ugarske u bitnim poslovima, hrvatsko plemstvo se odreklo nekih bitnih obilježja političke samostalnosti. Mađarsko plemstvo je najjačom obranom od centralizma i

⁸ Kruhek, *Granice Hrvatskog Kraljevstva*, str. 74 i 75.; *Povijesne granice Hrvatskoga kraljevstva 1606 – 1791*, ur. Milan Kruhek, Hrvatski institut za povijest, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2004., str. 11-30.

germanizacije smatralo nezavisnu mađarsku državu s mađarskim narodnim obilježjima. Velikomađarske pretenzije su imale za cilj postojanje jedinstvene države, na prostoru od Karpata do Jadrana, u kojoj će biti samo jedan narod (mađarski) i jedan jezik. S takvim pretenzijama hrvatsko plemstvo susrelo se već 1790. godine na zajedničkom Hrvatsko – ugarskom saboru u Budimu. Hrvatske poslanike, Nikolu Škrleca, Adama Škrleca i Franju Bedekovića dočekaio je prijedlog o mađarskom jeziku kao službenom jeziku u svim zemljama ugarske krune. Hrvatski su se predstavnici odlučno suprotstavili namjeri o uvođenju mađarskog jezika kao službenog u Hrvatskoj. Ipak su djelomično popustili, zaključivši na Hrvatskom saboru u Zagrebu da se mađarski jezik uvede u škole (pučke i srednje) kao neobvezatan predmet (1805.). Hrvatsko plemstvo nije imalo jedno od važnih sredstava otpora velikomađarskim posezanjima, jedinstveni hrvatski standardni jezik, pa su se i dalje oslanjali na latinski kao službeni.

Ugarska je otada Trojednu Kraljevinu počela smatrati svojom pokrajinom, te joj željela nametnuti svoje zakone. Na temelju negativnog iskustva germanizacije i centralizma, hrvatski staleži bili su potaknuti na zaokret u političkom djelovanju prema ugarskom plemstvu. Hegemonističkom programu velike Mađarske, upravo je Hrvatska sa svojim Saborom, banom, plemstvom i državnom tradicijom bila jedna od najvećih zapreka. Hrvatska je otada bila usredotočena na obranu svoje posebnosti, i zasebnog državno - pravnog položaja, a ta će borba potrajati sve do 1848. godine, kada postiže svoj vrhunac.

S vladavinom Franje I. (1792. – 1835.) počinje drugo razdoblje izgradnje apsolutizma. Prve godine njegova vladanja bile su obilježene ratovima protiv revolucionarne Francuske i cara Napoleona I. Do 1815. godine na prostoru Austrijskog carstva desilo se nekoliko bitnih teritorijalnih promjena. Mirom u Campoformiju (1797.) Austrija je dobila dijelove bivše Mletačke republike, Istru i Dalmaciju, no već 1805. godine mirom u Požunu, gubi ta područja u korist Napoleona. Novim ratom i mirom u Schönbrunnu (1809.) Austrija se morala odreći Istre, Dalmacije, zapadnog dijela Koruške, Kranjske i čitave Hrvatske južno od Save. Od tih dijelova Napoleon osniva Ilirske provincije sa sjedištem u Ljubljani. One su dobile definitivni ustroj Napoleonovom uredbom 1811. godine. Podijeljena je tada na šest civilnih provincija: Kranjsku, Korušku, Istru, civilnu Hrvatsku, Dalmaciju i Dubrovnik, te zasebnu Vojnu krajinu⁹. Karlovac je postao sjedište intendanta provincije Civilne Hrvatske, sjedište

⁹ Na čelu Provincija bio je maršal Auguste Marmont. Napoleon je osvojena područja okupljena u Ilirskim provincijama nastojao zadržati pod svojom upravom kao odskočnu dasku za buduće ratove u istočnoj i jugoistočnoj Europi. Zato nije ukinuo Vojnu krajinu, već je krajišnike i ostale hrvatske vojnike koristio u ratnim pohodima od 1809. do 1813. godine.

zapovjednika vojne provincije, sjedište poddelegata karlovačkog okruga, sjedište mirovnog suca karlovačkog sudskog okruga i sjedište karlovačke općine¹⁰.

Zaposjednuta područja vraćena su Austrijskom carstvu nakon poraza Napoleona u Rusiji i odlukama Bečkog kongresa (1813. - 1815.). Međunarodni ugled Austrijskog carstva znatno je porastao, no sama država bila je na rubu financijske propasti. Nekoliko bankrota državne blagajne, ratom uništena područja i gospodarska kriza nisu spriječili austrijskog kancelara Metternicha da uspostavi sustav apsolutističke vladavine.

Karlovac 1579. - 1763. (Karlovac osnovan kao vojni tvrđavski grad, u sklopu krajiškog obrambenog sustava u doba najvećeg obuhvata osmanskih osvajanja do proglašenja grada vojnim komunitetom)

Karlovac, renesansna tvrđava, od svoga utemeljenja nije bio samo obrambena utvrda, već i grad. Jedan je od rijetkih gradova koji poznaje točno vrijeme i razloge svoga utemeljenja. Grad Karlovac svoj početak duguje povijesnoj odluci koja je bila donesena u mjesecu ožujku 1578. godine na zasjedanjima plemića austrijskih pokrajina Koruške, Štajerske i Kranjske i knezova predstavnika njemačkih zemalja, da u Hrvatskoj treba izgraditi jednu renesansnu obrambenu utvrdu koja bi spriječila daljnja osmanska prodiranja. Napose, nakon osmanskih osvajanja područja između Une, Save i Kupe (1577. - 1578.), bilo je prijeko potrebno zaustaviti osmansku ratnu silu pred vratima Kranjske i sjeverozapadne Hrvatske.

Nova renesansna tvrđava imala je i novi obrambeni zadatak: biti novim sjedištem vojnog zapovjedništva cijelog obrambenog područja od Kupe do Jadranskog mora.¹¹ Cilj nije bio buduću utvrdu bedemima odijeliti od prirodne okoline. Tvrđava se odmah oslonila na podgrađe Dubovac, a zatim i na obnovljeno naselje Gazu. Nedugo zatim, počinje rasti još jedno podgrađe i to između Dubovca i Gaze, uz desnu obalu Kupe i bedema tvrđave. Zajedno sa starijim naseljima ono prerasta u tzv. vanjski grad. Stvarali su se povoljni uvjeti da utvrda i

¹⁰ Vasja Melik, *Karlovac u vrijeme Ilirskih provincija*, u: *Karlovac 1579 - 1979.*, Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979., str. 123 i 124.

¹¹ M. Kruhek, *Graditeljska baština karlovačkog Pokuplja*, Karlovac: Matica hrvatska, 1993., str. 64.

njena podgrađa postanu pravi grad, odnosno utvrđeno naselje koje će biti sposobno za vlastitu obranu i obranu okolnog područja, a u isto vrijeme bi predstavljalo središte trgovine i obrta, opskrbljujući svojim proizvodima vojsku, građanstvo i okolno stanovništvo. Tvrđava se počela graditi 13. srpnja 1579. godine, kako je to zapisano na prvom poznatom planu izgradnje. Od tada njezinu su izgradnju pratile česte neprilike: turski nasrtaji, poplave, požari, nestašica radne snage i novca. No, usprkos poplavama, oštećeni tvrđavski bedemi i bastioni uvijek su se iznova obnavljali. Oko centralnog svečanog trga počinju se graditi javne zgrade i vojni objekti. Izgrađuju se također stambeni objekti za građanstvo i vojno osoblje, objekti za opskrbu stanovništva i vojske, vojna bolnica, započinje izgradnja prvog sakralnog objekta - crkve Presvetog Trojstva, a izvan tvrđave podižu se gospodarski objekti. Time je započela izgradnja unutarnjeg i vanjskog grada.

Česti nasrtaji Osmanlija pred zidine utvrde, pljačke i uništavanja domova, natjerali su okolno plemstvo i stanovništvo da se povuče iza bedema i bastiona nove utvrde. Položaj žitelja grada trebalo je što prije urediti. Glavna je namjera bila da nova utvrda postane odmah i grad. Nadvojvoda Karlo II. kako bi potpomogao napredovanje utvrde, i položaj njenih stanovnika, podijelio je utvrđenom gradu prve povlastice i slobode. Car i kralj Rudolf II. je 24. travnja 1581. godine potvrdio Karlove povlastice i prava »novom gradu Karlovcu podno kastruma Dubovac u rečenom Kraljevstvu našem Hrvatskoj sagrađenom ..., »civitatis novae Carlstatt infra castrum Dubovac in dicto regno nostro Croatiae constructae, ...«. Povelja Rudolfa II. do nas je stigla preko njene potvrde u povelji Ferdinanda III. od 26. srpnja 1639. godine.¹² Ta isprava predstavlja temelj svim poveljama koje su izdane u 18. i 19. stoljeću.¹³ Povelji Marije Terezije, Povelji Josipa II., Povelji Franje II. i Povelji Ferdinanda I.

Važno je naglasiti da su upravo odredbe tih Povelja pomogle pri pretvaranju grada iz obrambene utvrde u novo gospodarsko središte. Poveći je broj povlastica koje su žitelji Karlovca dobili već u XVI. st., a ovdje ćemo se usredotočiti samo na neke koje su za gospodarski razvoj značile najvažnija prava, a stanovnicima grada bila su zajamčena Karlovim, a potom potvrđena Rudolfovim i Ferdinandovim povlasticama. Bez obzira na porijeklo, svaki vojnik je postao vlasnik s pravom nasljeđivanja kuće ili zemljišta koje je

¹² Radoslav Lopašić, *Poviest i mjestopis grada Karlovca i okolice*, Zagreb: Matica hrvatska 1879., pretisak 1993., *Prilozi*, prilog XI., str. XIV. - XVIII. Autor je u prilogu XI. objavio tekst Povelje Ferdinanda III. u cijelosti, navodeći kako se ovjereni prijepis originala nalazi u njegovoj osobnoj zbirci. U Ferdinandovu ispravu uklopljena je cijela Povelja Rudolfa II. Tom Poveljom potvrđene su povlastice podijeljene gradu Karlovcu 1581. godine; Kruhek, *Graditeljska baština*, str. 68.; M.Kruhek, *Postanak i razvoj tvrđave i grada Karlovca*, u: *Karlovac 1579 - 1979*, Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979., str. 89.

¹³ Antonio Bosio, *Carske i kraljevske povelje grada Karlovca 1774. - 1837.*, izvori za povijest grada Karlovca, 3. sv. - knjiga II., Karlovac: Državni arhiv u Karlovcu, 2012.

dobio ili kupio na području grada ili u njegovoj blizini a isto tako imao je pravo nasljeđivanja zemljišta. Darovane privilegije omogućile su ubrzano mijenjanje striktno vojnoga grada u trgovačko i obrtničko središte. Postupno, građani su se oslobađali vojnih dužnosti.¹⁴

Godine 1593. nakon poraza Osmanlija pod Siskom, Karlovac je postao sigurniji od turskih napada. Nakon velikog oslobodilačkog protuturskog rata 1683. godine i mira u Srijemskim Karlovcima 1699., kad su granice Kraljevine Hrvatske opet pomaknute na Rijeku Unu i Savu, odnosno kad se ustalila granica između Habsburškog i Osmanskog carstva, grad Karlovac mogao se slobodnije i brže razvijati, gubeći pomalo svoje prvotno tvrđavsko obrambeno značenje, a dobivajući sve veće značenje kao grad trgovaca i građana, kao prometno čvorište i raskrižje putova.

Početak 18. stoljeća, nakon novih ratova s Turskom, osvajački pohodi Osmanlija bili su konačno zaustavljeni. Nakon konačno utvrđene granice na Uni i Savi, nakon Požarevačkog mira (1718.), kada Karlovac više nije neposredno na granici, stiglo je za njegove građane mirno razdoblje koje će doprinosti bržem razvitku grada, gospodarskom razvoju i porastu stanovništva. U skladu s tim i s reformističkom politikom Marije Terezije mijenja se i položaj Karlovca, najprije kao vojnog komuniteta u okviru Krajine, a potom kao slobodnog kraljevskog grada izvan Krajine.¹⁵

Šezdesetih i sedamdesetih godina 18. stoljeća trgovištima Krajine dana je veća sloboda u vođenju civilnih poslova, ograničen je utjecaj vojnih vlasti na građanske poslove, a stanovnici su bili oslobođeni vojnih dužnosti. U tom otvaranju novom vremenu, Karlovac je zauzeo istaknuto mjesto te je godine 1763. podignut na status vojnog komuniteta, s vlastitim magistratom, a lokalne vojne vlasti, čijoj jurisdikciji su građani bili podvrgnuti, izgubile su svoje ovlasti. Grad je od tog vremena bio izravno podvrgnut jurisdikciji Generalne komande u Zagrebu.

¹⁴ Lopašić, isto; *Prilozi*; M.Kruhek, *Opći povijesni razvoj grada 1597 - 1997*, u: *Karlovac*, grupa autora, Karlovac, Gradski muzej Karlovac, Poglavarstvo grada Karlovca, 1998., str. 12-24.; Dragica Gršić, *Povelje podijeljene gradu Karlovcu, temelji budućeg razvoja grada u značajno gospodarsko središte*, u: *Carske i Kraljevske Povelje grada Karlovca 1774. - 1837.*, 3. sv. - knjiga II., Karlovac: Državni arhiv u Karlovcu, 2012., str. 57-60.

¹⁵ Buczyinski, isto, knjiga I. i II.

1.2. Karlovac 1763. – 1809.

Tijekom 18. stoljeća Karlovac postaje značajno trgovačko i prometno središte. Priznavanje statusa vojnog komuniteta 1763. godine, cehovske povlastice iz 1767. i zanatska pravila iz 1773. godine odredila su put do proglašenja grada slobodnim kraljevskim gradom.¹⁶ Godine 1776. Marija Terezija određuje da se Karlovac uzdigne na stupanj slobodnog kraljevskog grada. Predaju građanskim vlastima 1777. godine izvršio je general Samuel Gyulay, a prva gradska uprava izabrana je početkom 1778. godine. Tada je novoizabranom gradonačelniku Ivanu Guttereru i novom gradskom magistratu predan Statut grada koji su sastavili kraljevski povjerenici¹⁷. Svečanu carsku diplomu slobodnog kraljevskog grada Karlovac je dobio tek tri godine kasnije kada je car Josip II. 8. listopada 1781. godine podijelio gradu povelju o njegovom novom statusu, izjednačivši Karlovac s drugim slobodnim kraljevskim gradovima, te mu dao grb i pečat u znak samostalne gradske vlasti. Građani se sami brinu o dobrobiti svoga grada. Stara predgrađa, Dubovac i Gaza priključeni su gradu, a njihovi stanovnici oslobođeni su kmetskih obaveza i u položaju izjednačeni sa stanovnicima utvrde.

Činom podizanja Karlovca na stupanj slobodnog kraljevskog grada, omogućeno je Karlovčanima slobodnije i nesmetanije razvijanje gospodarstva i napose trgovine. Sve više jača položaj Karlovca kao prometno – trgovačkog središta. Jačanju karlovačkog gospodarstva pridonosio je car Josip II. svojom gospodarskom politikom. Otvorio je drugu »žitnu cestu« od Karlovca do Senja, novu poštansku cestu prema Vojniću, na Kupi dokida vlastelinske i kraljevske brodarine te naređuje da se izvrši regulacija korita Kupe. Na Karolinskoj cesti ukinuo je maltarinu, a na mostovima u Karlovcu i Novigradu mostarinu.

Procvatu trgovine slijedio je i procvat zanatstva. Uz cehove ranijeg razdoblja javljaju se začeci manufaktura vezanih za potrebe građana i krajiških vojnika: manufaktura kože, kabanica, cokula itd. Privredna aktivnost i novi ekonomski temelji usadili su građanima svijest o potrebi promjene postojećeg sustava. Razmišljalo se o promjenama koje bi Karlovčanima omogućile što bolje iskorištavanje povoljne konjunktore nastale vođenjem

¹⁶ Gršić, *Povelje*, str. 63-66.; Igor Karaman, *Ekonomске i socijalne prilike u gradu Karlovcu u doba razvitka građansko - kapitalističkih odnosa*, u: *Karlovac 1579. - 1979.*, Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979., str. 155, 156.; Šišić, isto, str. 323-325.

¹⁷ Zlatko Herkov, *Statut grada Karlovca od godine 1778.*, u: *Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979.*, str. 110. *Karlovac 1579. – 1979.*

brojnih ratova toga vremena. Karlovac je bio na najboljem putu da postane najbogatiji i najugledniji grad tadanje Hrvatske¹⁸. U knjigu zavičajnika građana slobodnog kraljevskog grada Karlovca, uz obrtnike, trgovce, poljodjelce i težake, upisani su časnici Vojne krajine, plemići i drugi odličnici. Stanovništvo grada se znatno povećalo, porastao je broj trgovaca, obrtnika je bilo raznih vrsta, gotovo 200 u gradu, Dubovcu i Gazi.

Osamdesetih godina 18. stoljeća u gradu su se nalazila skladišta proizvoda iz cijele Ugarske i Hrvatske. Trgovalo se žitom, duhanom, solju, daskama, voskom, medom i mnogim drugim proizvodima. Karlovčani su snabdijevali carsku vojsku žitom i hranom. Dobavljali su hranu za stanovnike i vojsku karlovačkog generalata. Na poslovima vezanim za ratne pripreme Josipa II., zaposlili su se brojni karlovački trgovci, ali i težaci¹⁹. No, doskora će neuspješni ratovi Habsburške Monarhije s Napoleonom, bankrot državne blagajne (Karlovčani su pozajmljivali novac carskoj blagajni) i gospodarska kriza Monarhije usporiti njegov gospodarski razvoj. U takvom je stanju Karlovac dočekao francusku okupaciju 1809. godine.

1.3. Vrijeme francuske uprave 1809. – 1813.

Schönbrunnskim mirom austrijski je car morao predati krajeve južno od Save Francuzima pa se tako i Karlovac našao pod francuskom upravom. Karlovčani su 5.000 francuskih vojnika na čelu s generalom Delzonsom svečano dočekali 28. studenog 1.809. godine, uz zvonjavu crkvenih zvona. Dana 26. prosinca u grad je prispio maršal Auguste Marmont s povećom pratnjom također svečano dočekan sa svim počastima uz zvonjavu crkvenih zvona i grmljavinu topova²⁰.

Od područja koja je Napoleon dobio Schönbrunnskim mirom uređene su Ilirske provincije, posebno područje Francuskog carstva, sa sjedištem u Ljubljani. Karlovac je dobio izuzetno važnu ulogu. Bio je sjedište civilne i vojne provincije. Kada govorimo o upravi treba istaknuti, da je grad Karlovac u vrijeme Ilirskih provincija imao »ugledniji i značajniji položaj« nego prije i kasnije²¹. Grad se proširio daleko izvan tvrđave i starih predgrađa, Gaze

¹⁸ Katica Miholović, *Značenje Karlovca kao snažnog središta trgovine, obrta i prometa u 18. st.*, u: *Karlovac, 1579. -1979.*, Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979., str. 105 - 108.

¹⁹ Lopašić, isto, str. 47 – 64.

²⁰ isto, str. 69 i 72.

²¹ Melik, isto, str. 123 i 124.

i Dubovca te obuhvatio njegova današnja gradska i prigradska naselja: Baniju, Jelsu, Brdo, Brodarce, Štukino selo, Zadobarje, Hrnetić, Novake, Pokuplje, Selce, Gradec, Orlicu, Mekušje i Kobilić²².

Karlovačkog gradonačelnika imenovao je car. Bogati veletrgovac Antun Čop, bio je prvi »maire«, a kasnije na taj položaj dolazi Josip Šporer, također karlovački veletrgovac, koji je bio gradonačelnik sve do kraja francuske uprave u gradu²³. Francuska uprava uvodi francuski kao jezik javne komunikacije. Maršal Marmont je Francuze postavio na najviša mjesta, a niže službe povjerio domaćima. Generalni gubernator u Ljubljani, generalni intendant financija i povjerenik za sudstvo sa sjedištem u Ljubljani, bili su Francuzi, kao i svi intendantsi zasebnih provincija. Načelnici gradskih općina, podintendantsi u kotarevima, općinski suci i niži sudski činovnici bili su domaći ljudi.

Od francuske uprave Karlovčani su mnogo očekivali, smatrajući da će i do njih doći dostignuća francuske građanske revolucije. Međutim, Francuzi nisu ukinuli feudalni sustav, već su ga ublažili, čime je plemstvo postalo ogorčeno, a seljaštvo razočarano. Plemstvo i kler izgubili su svoje privilegije i morali su kao i ostali staleži snositi sve državne terete, a seljaci nisu oslobođeni feudalnog tereta i nisu dobili zemlju kao što su očekivali.

Karlovački obrtnici, bili su također razočarani, prvenstveno zbog ukidanja cehova i uvođenja slobodne trgovine²⁴. Razočarani su bili i trgovci, jer su nove političke prilike, komadanje zemlje i neprirodno zatvorene granice prekinule razvijenu trgovinu između Jadrana i južne Ugarske. Napoleon se zbog kontinentalne blokade okrenuo uvozu, napose pamuka sa Bliskog Istoka; preko Osmanskog carstva i skrenuo trgovačke putove iz Bosne u smjeru Kostajnica - Petrinja - Velika Gorica - Samobor - Kostanjevica - Novo Mesto - Ljubljana, tako da su mimoilazili grad Karlovac²⁵. Tranzitnom trgovinom grad se više nije mogao bogatiti, a gradu su i dalje nametnute velike porezne obveze. Novi porezi, novačenja u francusku vojsku, samo su umanjili oduševljenje kojim su Francuzi dočekani.

²² isto, str.124.; Današnja gradska naselja: Rakovac, Mostanje, Udbina, Turanj, Švarča, Kamensko, Kablari, Vukmanić, Zastinja, Ladvenjak, Sjeničak, Skakavac, Tušilović, Šišljavić nisu ušla u sastav općine Karlovac, jer su ostala na području Vojne krajine koju Napoleon nije ukinuo.

²³ isto, str. 124.

²⁴ Lopašić, isto, str. 84.

²⁵ Melik, isto, str. 126.

U vrlo kratkom vremenu trajanja francuske uprave u gradu, negativne promjene odmah su došle na vidjelo. Ugled grada kao upravnog središta u Ilirskim provincijama nije se poklapao s njegovim gospodarskim položajem. Stagniranje gospodarstva započeto početkom 19. stoljeća, nastavilo se. Kraj francuske vladavine građani su doživjeli s jednakim oduševljenjem kao i kada su došli u grad. Nakon poraza Napoleona u Rusiji 1812. godine, njegova povlačenja iz središnje Europe i teškog poraza 1813. godine u »bitci naroda« kod Leipziga, francuskoj upravi u Karlovcu bližio se kraj.

»U listopadu 1813. godine Francuzi su dobili naređenje da se povuku iz grada. Pripreme su vršene tajno ...«, jer su se bojali neprijateljske reakcije građana, »pa su francuske vlasti i vojska ostavili grad noću u najvećoj tišini. Tek za nekoliko dana saznao je puk za to ...«²⁶. Francuska vlast završena je, a sjećanja na Napoleonovo doba nastojale su izbrisati austrijske vlasti. Ipak francuska uprava u Ilirskim provincijama, pa i Karlovcu, svim je slojevima donijela iskustvo života u društvo građanske jednakosti i omogućila brži prodor kapitalističkog gospodarstva. Iako su Karlovčani ubrzo postali nezadovoljni onim što im je francuska uprava donijela, ta uprava bila je uzorna, takva kakvu u gradu nisu imali ni prije 1809., a ni poslije 1813. godine.

1.4. Obnova austrijske vlasti u gradu 1813. – 1822., Karlovac u okvirima Kraljevine Ilirije; Vraćanje grada Karlovca u okvire Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije

Zadovoljstvo nastalo odlaskom Francuza i vraćanjem austrijske vlasti uskoro je prekinuto, a nastupa razočaranje. Nakon Bečkog kongresa (1815.) Bečka vlada nije htjela Hrvatskoj vratiti krajeve koji su bili pod Napoleonovom vlašću, već ih je ostavila združene s Kranjskom i Koruškima te ih podvrgnula njemačkoj upravi u Ljubljani. Austrija nije htjela u prekosavskoj Hrvatskoj vratiti gradovima gradske slobode i obnoviti kompetencije Sabora i bana – ustavno uređenje Kraljevstva. Područje Napoleonove Ilirije (osim Vojne krajine južno

²⁶ Imbro Ignjatijević Tkalac, *Mladenačke uspomene iz Hrvatske*, pripremila Andrea Feldman, Karlovac: Gradska knjižnica » Ivan Goran Kovačić «, Karlovac: Matica hrvatska, 2002., str. 42.

od Save) pretvoreno je 1813. godine u tzv. Ilirski gubernij na čelu s austrijskim generalom. Carski dekreti od 23. i 24. travnja 1814. godine ozakonili su postojeće stanje. Slijedilo je proglašenje Kraljevine Ilirije (1816.).

Stvaranjem Kraljevine Ilirije i novih političkih granica, austrijska je politika razdvojila životnu i gospodarsku povezanost hrvatskih zemalja. U ovim se krajevima uvodi njemačka uprava, njemačko činovništvo i njemački zakoni. U županijama je vladar postavio povjerenike, koji su na silu provodili kraljevske naredbe. Uvedena je također oštra kontrola nad javnim govorom i redarstvo koje je uhodilo i uhićivalo protivnike režima. Uvedena je stroga cenzura. Vraćanje austrijske vlasti donijelo je malo dobra hrvatskim zemljama, pa i Karlovcu. Dana 29. kolovoza 1813. godine, očekujući vraćanje na stara municipalna prava, Karlovčani su obnovili gradsku samoupravu koju im je garantirala povelja cara Josipa II. Također je obnovljena i županijska skupština. Sve je to trajalo kratko vrijeme. U grad je došao carski general koji je Karlovac podčinio upravi Ilirskog gubernija u Ljubljani. Pokrenute su represalije protiv građana koji su surađivali s Francuzima. Građani koji su pod Francuskom primili javnu službu, bili su osumnjičeni, te ih je austrijska vlada izbacila iz državne službe. Protiv Josipa Šporera, »mairea« - gradonačelnika Karlovca u vrijeme francuske uprave u gradu, započela je istraga. S velikom sumnjom gledalo se na sve one koji su donedavno simpatizirali francuske vlasti i prihvatili francuske običaje.²⁷ Povjerenje Bečkoga dvora nisu uživali ni provjereni neprijatelji Francuza, svećenici i plemići, zbog toga što su u županijskoj skupštini tražili obnovu staleških privilegija i pripajanje ostaloj Hrvatskoj, ne prihvaćajući pridruživanje prekosavskih krajeva Hrvatske tzv. Austrijskoj Iliriji. Županijska skupština je ukinuta. Na osnovi carske naredbe u Karlovcu je od 3. kolovoza 1816. godine ustanovljena vojna uprava podčinjena Carskom i kraljevskom guberniju u Ljubljani. Uspostavljena je njemačka činovnička uprava, a gradsko vijeće raspušteno. Uvedeni su mnogi porezi i uredbe, a njemački jezik postao je jedinim službenim jezikom u svim javnim poslovima.²⁸

Novim uredbama Karlovac formalno prestaje biti slobodnim kraljevskim gradom, nije priključen ostaloj Hrvatskoj, već je i dalje izdvojen u tzv. Kraljevini Iliriji. Građani su se s čežnjom prisjećali opuštene francuske vlasti i dobra koja su uživali u vrlo kratkom vremenu. U čitavom Carstvu je »opet procvala cenzura do neviđenih strogosti«, »svijet se nije smio baviti filozofijom, poviješću ili prirodnim naukama«, a ponajmanje politikom. Dopušteni su

²⁷ Tkalac, isto, str. 44.

²⁸ Lopašić, isto, str. 97.; Stjepan Srkulj, *Hrvatska povijest u dvadeset pet karata*, prošireno i dopunjeno izdanje, Zagreb, 1996., str. 75 i 76

bili jedino »glazba, istočni jezici i drugi ´neopasni predmeti`... nastupilo je pravo političko mrtvilo i opća zastrašenost.«²⁹

Te činjenice, a i opće okolnosti u Austrijskom Carstvu sve su više pogoršavale gospodarsko propadanje. Od 1815. do 1819. godine Carstvo je doživjelo dva bankrota, zahvatila ga je financijska kriza i inflacija. Tome se još pridružila i velika glad koja je pogodila prvenstveno gorske krajeve kao i područje oko Karlovca, a nevolje su se povećavale slabljenjem trgovačkog prometa. Narod je posve osiromašio.

Putujući po svojoj Monarhiji, car Franjo I. posjetio je i Hrvatsku (1819.). U to sumorno vrijeme stigao je i u grad Karlovac. Plemstvo i građanstvo je ponovo zahtijevalo priključenje matici zemlji onih krajeva Hrvatske smještenih južno od Save. Dana 5. srpnja 1822. car je reskriptom ispunio zahtjev Hrvata i Mađara, a ujedno je odobrio i rad Ugarskog i Hrvatskog sabora koje od 1812. godine nije sazivao. Kraljevina Ilirija je 1822. godine ukinuta, a vlast bana i Sabora u građanskoj prekosavskoj Hrvatskoj obnovljena. Dana 1. studenog 1822. kraljevski komesar grof Josip Majlath predao je prekosavske predjele banskoj vladi, a u Karlovcu obavio obnovu magistrata, kojemu je na čelu bio Franjo Gerlici.³⁰ Karlovački generalat opet je podvrgnut generalkomandi u Zagrebu. Zagrebačka županija je obnovljena, a Karlovac je svoju samoupravu mogao opet organizirati kao slobodan kraljevski grad. Uslijedit će novi gospodarski oporavak tek nakon 1822. godine kada je Kraljevina Ilirija ukinuta, te su tako stvoreni uvjeti za daljnji normalni razvitak trgovine. Grad Karlovac ponovno je spojen sa svojim prirodnim zaleđem, središnjom Hrvatskom i Slavonijom. Tada započinje »zlatno doba« grada Karlovca.

²⁹ Šišić, isto, str. 393.

³⁰ Lopašić, isto, str. 97.

1.5. Grad Karlovac u razdoblju 1822. - 1848. u sklopu globalnih kretanja u Monarhiji i u relacijama dvor - Ugarska - Hrvatska

Nakon napoleonskih ratova, u Hrvatskoj je došlo do gospodarskog uspona. Jačaju procesi društvene i političke emancipacije građanstva, kao i procesi nacionalne emancipacije u Europi. Ni Hrvatsku taj proces neće zaobići, premda će teći znatno sporije.³¹ Reinkorporacijom prekosavske Hrvatske 1822. godine, započinje novo, povoljnije doba daljnjeg napredovanja u trgovini i gospodarstvu. To novo doba označilo je i ponovni napredak ili drugo »zlatno doba« povijesnog razvoja grada Karlovca. Ovaj novi zamah gospodarskog napretka Karlovca potrajat će sve do polovine 19. stoljeća.

Godine 1825. car Franjo I. odustaje od apsolutističke vladavine u ugarskom dijelu Monarhije i saziva Hrvatski i Ugarski sabor. Te je godine u Hrvatskoj i Ugarskoj bilo otvoreno ustavno razdoblje koje će potrajati do 1848. godine. To je vrijeme kada u Habsburškoj Monarhiji počinje razdoblje nacionalnih »preporodnih« pokreta, a jedan od njih je bio i hrvatski preporodni pokret, provođen pod imenom Ilirskog pokreta (1836. - 1843.). Metternichov sustav nastojao je ograničiti djelatnost nacionalnih pokreta u Habsburškoj Monarhiji. Mađarski nacionalni pokret bio je najjači. Želeći samostalnost Ugarske, nastojao je ukinuti nezavisan politički položaj Hrvatske, nacionalno je mađarizirati i dokinuti njezinu teritorijalnu cjelovitost. Unatoč svemu, hrvatski preporodni pokret uspio je očuvati autonomni politički položaj sjeverne Hrvatske, te njezine političke institucije.³² Naime, hrvatskom preporodnom pokretu pogodio je sukob dvora i mađarskog nacionalnog pokreta jer dvor nipošto nije želio da Ugarska ojača svoj položaj, pa stoga mađarskom pokretu nije dopuštao da potpuno potčini Hrvatsku. Hrvatsko plemstvo stalo je čvrsto u obranu hrvatskih municipalnih prava, te se odlučno suprotstavilo razbuktaloj mađarizaciji. Nakon obnove ustavnoga života 1827. godine, uspona mađarskog nacionalnog pokreta, te sve jačeg pritiska na Hrvatsku, činilo se da je hrvatska politika uske zajednice s Ugarskom (zacrtana 1790.), pred samim slomom. Proces oblikovanja hrvatske nacionalne svijesti, borba za teritorijalnu cjelovitost i hrvatski jezik bila je temeljna polaznica preporodnog pokreta. Pokušaji

³¹ Nikša Stančić, *Hrvatska u Europi - između srednje, sredozemne i jugoistočne Europe, Političko okruženje, teritorijalne promjene državnopravnoga položaja*, u: *Hrvatska i Europa, Kultura, znanost i umjetnost*, sv. IV., *Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. st.)*, Zagreb: Školska knjiga, 2009., str. 31-36.

³² Iskra Iveljić, *Hrvatska povijest u 19. st.*, 1. sv., Zagreb: Leykam international d.o.o., 2010., str. 38 -40.; N. Stančić, *Pretpreporod i narodni preporod*, u: *Hrvatska i Europa*, str. 50-54.;

mađarskih zastupnika da Hrvatskoj nametnu svoj jezik i zakone nisu se zaustavili, već su se sve upornije nastavili.

Pokretanjem *Novina i Danice* 1835. godine preporodna jezgra krenula je u odlučan korak naprijed i naišla na širok odaziv.³³ *Novine Horvatske i Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska* predstavljale su završni čin jedne polustoljetne dopreporodne političke, prosvjetne, organizacijske i kulturne djelatnosti. Borba za nacionalne ideje i nacionalni jezik postala je najjači temelj za građenje hrvatske izričajne kulture. U tom vremenu u javni život ulazi skupina pripadnika mlade generacije pučkog i plemićkog podrijetla koja će u ozračju europskih zbivanja 1830. godine oblikovati sustav nacionalne ideologije i pripremati preporodni pokret.

U povijesti grada Karlovca i Hrvatske ta je preporodna grupa ostavila neizbrisive tragove, udarivši pečat političkom i kulturnom životu Hrvatske. To je vrijeme kada grad Karlovac proživljava svoj gospodarski procvat i kada je ponio titulu »najrodoljubivijega grada« u Hrvatskoj. Proces buđenja nacionalne svijesti bio je u punom zamahu. Građanstvo Hrvatske stalo je na čvršće gospodarske temelje. Apsolutno nezadovoljno svojim gospodarskim i političkim položajem, sada se moglo energičnije oduprijeti bečkim i peštanskim presizanjima. Naime, ono će uz mnogobrojne plemiće činiti srž Hrvatskog narodnog preporoda tridesetih i četrdesetih godina 19. stoljeća.

U tome se osobito isticalo karlovačko građanstvo. Kapitalistički gospodarski sustav, unatoč tome što je bio ograničavan raznim feudalnim zaprekama, polako je ulazio u grad. Posrednička uloga grada Karlovca u trgovini između unutrašnjosti Monarhije i jadranskih luka: Rijeke, Bakra, Senja i Karlobaga, znatno je porasla poslije ukidanja Kraljevine Ilirije i završetka izgradnje nove i modernije ceste Lujzijane. Na okolno plemstvo, posredno je djelovalo bogato građanstvo Karlovca. Ono sve više napušta zastarjelo feudalno gospodarenje, a sve se više okreće trgovačkim poslovima. Zajedništvo gospodarskih interesa urodilo je zajedništvom u nacionalnom i kulturnom djelovanju. Stoga nas ne treba začuditi, što je prvi politički program na hrvatskom jeziku (zasnovan na štokavskoj osnovici) *Disertatia*, tiskan upravo u Karlovcu 1832. godine, čiji je autor grof Janko Drašković, u gradu Karlovcu bio česti i rado viđen gost.

³³ isti, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb: Barbat, 2002., str. 169-171.

Zasjedanje Sabora 1832. godine označilo je početak zaokreta u politici hrvatskog plemstva, kada je jasno izražen zahtjev za većim stupnjem samostalnosti Hrvatske od Ugarske. Već iduće godine, 1833. Karlovčanin Antun Vakanović, u Prettnerovoj tiskari štampao je spis Samuela Hojča (slovačkog pastora), koji se suprotstavio politici velikomađarske ideologije, a koji je u krugovima karlovačkog građanstva budio nacionalnu svijest.

Društvena i politička obilježja vodila su plemstvo i građanstvo cilju, prema ostvarenju hrvatske nacionalne integracije. Od samoga početka preporodnog pokreta iskazivala su se dva programa. Prvi program bio je onaj iz Draškovićeve *Disertacije* koji je prihvatio veći dio plemstva. Drugi je bio građansko - liberalni program, kojim bi se uklonili feudalni odnosi, ali uz održanje gospodarske moći plemstva. Uoči 1848. godine taj je program dakako prihvatilo i plemstvo. U čitavom nizu programatskih članaka, brošura i spisa iznesena je preporodna ideologija.³⁴ Nakon 1835. godine sve je više dobivala potporu plemstva, a prvenstveno srednjeg i sitnog koje je najviše osjećalo ugroženost i pritiske mađarskog plemstva i njegovih reformnih nastojanja. U okupljanju hrvatske inteligencije, u buđenju hrvatske nacionalne svijesti i u jačanju »ilirskog« jezika, austrijski režim vidio je pokretačku snagu pomoću koje će se Hrvati uspješno suprotstaviti Mađarima. Polagano je pokret postao čvrsti obrambeni bedem koji je s uspjehom zaustavljao ostvarivanje velikomađarske ideje o jedinstvenoj ugarskoj državi od Karpata do Jadranskog mora. Preporodnim kretanjima u Hrvatskoj, dvor je davao odmjerenu podršku, a zaključke Ugarskog sabora koji su išli za uvođenjem mađarskog jezika u Hrvatskoj i negiranjem njezina samostalnog položaja, vladar je odbio potvrditi. Rješenje za Hrvatsku, hrvatska preporodna jezgra vidjela je u sklopu Habsburške Monarhije. S obzirom na postojeće odnose u Monarhiji, u radu na afirmaciji i očuvanju hrvatskog političkog i nacionalnog identiteta, morala se osvrtni prije svega na dvor i mađarsku politiku. Osparavanje i umanjivanje hrvatskih municipalnih prava dovelo je do sve jačeg porasta hrvatsko - mađarskih antagonizama.

Godine 1836., 28. travnja, na zasjedanju zajedničkog Ugarsko - hrvatskog sabora usvojen je zakonski članak koji je određivao da mađarski jezik bude u Hrvatskoj nastavni jezik, a nakon deset godina, službeni jezik i uvjet za primanje činovnika u javne službe na području Hrvatske. Hrvatski izaslanici oštro su ustali protiv usvajanja tog zakonskog članka, a među njima posebno se isticao Herman Bužan, koji je jasno dao do znanja da se on »neće odroditi od svojih otac«, da će »narodnost svoju čuvati« jednako kao i hrvatska »municipalna

³⁴ N. Stančić, *Hrvatski narodni preporod 1790. - 1848.*, u: *Hrvatski narodni preporod 1790. - 1848., Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta*, Zagreb, 1985., str. 22-24.

prava«.³⁵ Taj zakonski članak Ugarsko - hrvatskog sabora 1836. godine koji je nametao mađarski jezik, kralj nije potvrdio. Zbog toga je na zasjedanju 4. kolovoza 1836. godine Hrvatski sabor izrazio kralju svoju zahvalnost. Preporodni pokret pod vodstvom Ljudevita Gaja postajao sve utjecajniiji, a uz Gaja svojom su se aktivnošću i suradnjom isticali Dimitrije Demeter, Antun Mihanović, Vjekoslav Babukić, Bogoslav Šulek, Ivan Mažuranić i mnogi drugi. U tom vremenu pojavila se i prva gramatika Vjekoslava Babukića *Slovnica ilirskoga jezika*, a Antun Mažuranić je 1839. objavio prvo, a potom 1842. godine, drugo izdanje *Temelja ilirskog i latinskog jezika*. Valja naglasiti da su učinjeni znatni koraci prema standardizaciji hrvatskog jezika i pisma.³⁶

Jači odjek preporodnih kretanja u Karlovcu nije se osjetio sve do godine 1838. kada se u Varaždinu, a odmah potom u Karlovcu i Zagrebu, osnivaju čitaonice - kao mjesta društvenih okupljanja i organizacijska središta preporodnog djelovanja. U Karlovcu se od 1840. godine okupio veliki broj narodnjaka koji su postavili čvrste temelje preporodnom pokretu.

Godine 1839., 6. lipnja, na zajedničkom saboru u Požunu, Mađari su ponovno zatražili uvođenje njihovog jezika u hrvatske škole i urede. Zgroženi takvom situacijom Ilirci su zahtijevali da ban Vlašić poduzme sve mjere protiv zakonskih članaka požunskog sabora kojim se mađarski jezik uvodi u Hrvatskoj, te isto tako da intervenira kod kralja kako bi se Hrvatska u upravnom pogledu odvojila od Ugarske. Taj sporni zakonski članak, kralj nije potvrdio. Dvor je nastavio svoju politiku kočenja velikomađarskih pretenzija koje su ometale austrijsku centralističku politiku. Na djelovanje iliraca iz Ugarske su dolazile optužbe pa su u Beču počeli s nepovjerenjem gledati na Hrvatski narodni preporod, prvenstveno na njegovo političko usmjerenje (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije). Kad su protivnici ilirizma osnovali svoju Hrvatsko - vugersku stranku (Hrvatsko - ugarska stranka), ilirci su im odlučno odgovorili utemeljenjem Ilirske stranke s, napose, izraženim hrvatskim programom. Ilirska stranka zalagala se za hrvatsko narodno jedinstvo putem prihvaćanja jedinstvenoga hrvatskog književnog jezika te za samostaliju i nezavisniju Hrvatsku u zajednici s Ugarskom. Program stranke Iliraca bio je sadržan u jednoj Gajevoj izjavi: »Da bog živi konstituciju Ugarsku, kraljevinu Hrvatsku i narodnost ilirsku!« Mađarima naklonjena Hrvatsko - vugerska stranka

³⁵ Ivo Perić, *Hrvatski državni sabor 1848. - 2000.*, prvi svezak: 1848. - 1867., Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Hrvatski državni sabor, Dom i svijet, 2000., str. 103.

³⁶ Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, svezak II., Zagreb, 1907., str. 66-73.; Stančić, *Hrvatski narodni preporod*, str. 24.

bila je apsolutno protiv ilirskog imena, protiv svih ilirskih težnji, protiv štokavskog narječja, a ponajviše se zalagala da Hrvatska bude u što čvršćoj zajednici s Mađarskom, te da mađarski jezik postane službeni jezik u banskoj Hrvatskoj.³⁷ Kako bi pridobili što više novih pristaša svoga pokreta, Ilirci su se hrvatskim građanima obraćali putem svojih brošura. Tako je Dragutin Rakovac u svom spisu *Mali katekizam za velike ljude* (1842.) u obliku pitanja i odgovora iznio ideologiju ilirskog pokreta; Bogoslav Šulek u brošuri *Šta namjeravaju Iliri* (1844.) stavlja naglasak na elemente ideologije, a Ljudevit Vukotinović (1842.) jasno razdvaja »ilirizam« kao jezično - kulturni i nacionalni program od »kroatizma« kao političkog programa preporodnog pokreta koji se temeljio na obrani hrvatskih municipalnih prava.

Ilirci su se Mađaronima žestoko odupirali, a uz njih i Hrvatski sabor i građani neplemići. Optuživali su ilirce za suradnju sa slavenskim narodima, poglavito s Hrvatima u Bosni, te da imaju protudržavne namjere. Stoga je kralj 11. siječnja 1843. godine zabranio upotrebu ilirskog imena. Nakon te zabrane, Ilirska stranka se nazvala Narodnom strankom, ilirci - narodnjacima, ilirska čitaonica - narodnom čitaonicom, Matica ilirska - Maticom, *Ilirske narodne novine - Narodne novine*, a *Danica ilirska* počela se nazivati *Danica hrvatska, slavonska i dalmatinska*. Mađaroni i dalje imaju svoju Horvatsko - vugersku stranku, sebe nazivaju Horvatima, a svoj (kajkavski jezik) horvatskim jezikom. Nakon imenovanja novoga bana Hallera, ilirci su se ponadali da će on biti na strani interesa hrvatskog naroda i braniti hrvatske nacionalne interese. Spoznaja o njegovu udjelu u zabrani ilirskog imena izazvala je među hrvatskim rodoljubima veliko razočaranje. Situacija je bivala sve neugodnija i napetija. Svoja vijećanja Sabor je započeo 24. travnja 1843. godine. Hrvatski izaslanici za zajednički požunski sabor bili su: Herman Bužan, za Gornju kuću, a Metel Ožegović i Karlo Klobučarić za Donju. U saborskim instrukcijama koje su dobili naglašena je obrana hrvatskih municipalnih prava te borba za hrvatski jezik. Idući važan korak učinio je Ivan Kukuljević Sakcinski koji je te iste godine 2. svibnja, u Hrvatskom saboru održao prvi zastupnički govor na hrvatskom jeziku, zahtijevajući: »da slavni staleži i redovi ... svoj jezik u javni život uvedu.«³⁸ Time je jasno dao do znanja da je jezik temeljna odrednica jednog naroda. Na žalbu koju su izrazili hrvatski poslanici kralj je 12. listopada, 1843. godine izdao rješenje da oni mogu u zajedničkom Ugarsko - hrvatskom saboru govoriti ili na latinskom ili mađarskom jeziku što je kod Mađara izazvalo veliko negodovanje.

Godine 1845. kralj je dopustio u Hrvatskoj ponovnu upotrebu ilirskog imena, no samo u literaturi. Politički odnosi između mađarona i narodnjaka postajali su sve oštriji. Ta je

³⁷ Šidak, *Kroz pet stoljeća*, str. 218, 219.; Perić, isto, str. 106, 107.

³⁸ J. Šidak, *Historijska čitanka za hrvatsku povijest*, Zagreb, 1952., str. 190.

zaoštrenost došla najviše do izražaja kad su u Zagrebačkoj županiji pobijedili mađaroni. Na Markovu trgu zbog takve su situacije izbili neredi 29. srpnja 1845. godine u kojima je došlo i do sukoba s vojskom. U gradu Karlovcu i Hrvatskoj nastalo je veliko ogorčenje protiv Mađara i mađarona. Kukuljevićev hrvatski govor u Saboru 1843. i srpanjske žrtve 1845. godine na neki način kao da su prenule Hrvate i potakle ih na još jači otpor velikomađarskim pritiscima i čuvanju stare mrtve latinštine.³⁹

U vrijeme ponovnog jačanja mađarske oporbe 1845. godine pod vodstvom L. Kossutha, dvor je smanjio pritisak na Narodnu stranku. Pri tome ju je potaknuo na suradnju s Konzervativnom strankom mađarskih magnata koji su držali da nužne političke i društvene reforme treba provoditi u suradnji s vladom, a koja je formulirala i svoj program umjerenih političkih i društvenih reformi (1846.). Ukinuo je potom zabranu uporabe ilirskog imena, ipak ograničavajući njegovu uporabu na kulturnom području. Dopustio je osnivanje katedre za »ilirski« jezic na zagrebačkoj Kraljevskoj akademiji, te ukinuo dotadašnju oštru cenzuru u Hrvatskoj.

Hrvatski sabor je 1845. godine donio zaključke o osnivanju najviših političkih, nacionalnih, nastavnih, kulturnih i crkvenih institucija. Zahtijevao je da se Hrvatskoj vrati pravo na samostalnu vladu (koje se privremeno odrekla 1790.), da se osnuje nacionalno kazalište i sveučilište te da se zagrebačka biskupija uzdigne na čast nadbiskupije. Te je godine ban Haller uklonjen s banske dužnosti. Vođenje banskih poslova povjereno je Jurju Hauliku, biskupu zagrebačkom koji je ujedno obnašao i dužnost privremenog namjesnika banske časti. Među vođama Narodne stranke, naročito su se isticali grof Janko Drašković, Ivan Kukuljević, Ambroz Vraniczany, Juraj Haulik, Ljudevit Gaj, Franjo Kulmer i ostali. Često su se okupljali u Narodnoj čitaonici ili u Hrvatsko - slavonskom gospodarskom društvu. U to vrijeme u gradu Karlovcu, Ivan Mažuranić i Dragutin Kušlan osnovali su 1846. godine »Domo-i rodoljubno društvo Karlovačko«. Neki od članova toga društva obvezali su se govoriti isključivo materinskim jezikom. To je društvo od 6. prosinca 1846. do 14. travnja 1847. godine održalo dvadeset i dvije sjednice, a osim Mažuranića prisutni su bili Maksim Prica, Imbro Tkalac, Eugenio Barac, Mijo Krešić, Dane Stanisavljević, i Ljudevit Šplajt.⁴⁰ Kušlan je smatrao kako će ovo društvo uspješno razvijati svoje ideje, no uslijed političkih situacija i napetosti koje su uslijedile, društvo je prestalo sa svojim djelovanjem. Tadašnje političko stanje, potkraj 1847. godine, kao i nezadovoljstvo s vodstvom Narodne stranke, Kušlan je ocijenio veoma lošim.

³⁹Perić, isto, str. 109-112.; Šidak, *Kroz pet stoljeća*, str. 218, 219.; Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam*, str. 171-174.

⁴⁰ Stanko Dvoržak, *Karlovačko društvo »Ljubitelja nauka«*, Povodom 400 - godišnjice Karlovca, Tiskano kao rukopis, Zagreb, 1979.

Naime, vodstvo Narodne stranke nije se dovoljno zalagalo za promicanje municipalne i narodne samostalnosti. Unatoč pojačanim pritiscima s mađarske strane koji su ugrožavali teritorijalnu cjelovitost hrvatskih zemalja i nacionalni opstanak, Narodna stranka je prijelomne događaje 1848. godine ipak dočekala jedinstvena.⁴¹

Godine 1847., 23. listopada, Sabor je donio zaključak o uvođenju narodnog jezika kao službenog jezika u Hrvatskoj što je bilo prihvaćeno s velikim oduševljenjem. Vukotinović je u svome članku o saborskom zasjedanju naglasio: »Sabor naš je bio znamenit i to tako znamenit da će 23. listopada epohu u našoj dogodovštini učiniti. Dvanaesta je prošla godina od kad je naš narodni jezik stupio na pozorište literarno i eto sad su izrekli stališi i redovi domovine naše: da su pronašli da je vrijeme došlo da se jezik narodni na polje političko u službeni život uvede.«⁴² Važno je naglasiti da je grad Karlovac zalaganjem narodnjaka, bio jedan od prvih gradova koji je krajem 1847. godine uveo hrvatski jezik u javni život.⁴³

Hrvatski sabor održan od 18. do 27. listopada te iste godine bio je posljednji hrvatski staleški sabor. Na njemu su trebali biti izabrani predstavnici za zajednički sabor u Požunu. Oni su se trebali odlučno suprotstavljati svemu što bi reduciralo municipalna prava Hrvatske. Na Ugarsko-hrvatskom saboru u Požunu, u kojem su Mađari imali većinu, nisu htjeli priznati zaključke Hrvatskog sabora, već su izabrali poseban odbor čiji je predsjednik bio Lajos Kossuth. Bio je predstavnik radikalnijeg mađarskog plemstva, a ustvrdio je da ne postoji ni ime ni hrvatska narodnost. Izjavio je kako na karti od Karpata do Jadrana ne vidi nikakvu Hrvatsku. Prema njegovoj velikomađarskoj koncepciji postojao bi samo jedan politički narod - mađarski i jedan službeni jezik - mađarski. Požunski sabor donio je nezakonitu odluku o uvođenju mađarskog jezika kao službenog, a Hrvatskoj koja je prvi put uvela svoj jezik odobrili su samo još neko vrijeme upotrebu latinskog jezika. Na svim daljnjim sjednicama, ponovno se raspravljalo o mađarskom jeziku. Metel Ožegović je na sjednici 11. prosinca 1847. pobijao stajališta mađarskih sabornika ističući da je narodnost svakog naroda jedna od najvećih vrijednosti i da ni jedan ugroženi narod ne može pristati na to da bude uništen. Kossuth je na ovakve izjave burno reagirao. Na pomolu je bio otvoreni sukob Hrvata i Mađara, koji se nikako nije mogao riješiti za stolom, već objavom rata na bojnopolju. Na pragu je bila burna 1848. godina.⁴⁴

⁴¹ Šidak, *Kroz pet stoljeća*, str. 270/1.

⁴² Perić, isto, str. 115, 116.

⁴³ J. Šidak, *Značenje Karlovca u preporodnom pokretu*, u: *Karlovac 1579. - 1979.*, Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979., str. 152, 153.

⁴⁴ Perić, isto, str. 116-119.; Jelena Borošak-Marijanović, *Godina 1848. u Hrvatskoj*, Zagreb: HPM, 1998., str. 14-29.

II. POGLAVLJE

GOSPODARSKI ŽIVOT KARLOVCA

2.1. Karlovac - prometno i trgovačko središte

Karlovac - prometno središte

Danas kada gradom Karlovcem prolaze kolone raznovrsnog tereta i jure deseci tisuća automobila svih europskih krajeva i gradova, naročito onih iz Austrije, Češke, Slovačke i Mađarske, kada je grad u ljetnim mjesecima zbog tako intenzivnog prometa toliko opterećen velikim gužvama i tako reći razbijen u svojim gradskim prometnim vezama, treba se prisjetiti samih početaka položaja i uloge Karlovca u stvaranju ovih suvremenih prometnih veza, trgovačkih putova rijekama i cestama.

Današnja prometna situacija Karlovca stara je više od dva stoljeća. Počinje se događati odmah nakon što su početkom 18. stoljeća oslobodilačkim ratovima oslobođene zemlje i krajevi Hrvatske i Ugarske od stoljetne osmanske okupacije. S okončanjem ratnih sukoba koji su do tada priječili napredak, dolazi do promjena u trgovini i prometu u našim krajevima. U 18. stoljeću i većem dijelu 19. stoljeća sve se više ističe značenje Karlovca, po kojem on postaje najvažniji trgovački grad i prometno središte u sjevernoj Hrvatskoj. Gospodarski i prometni položaj bio je predodređen njegovim zemljopisnim položajem u prostoru, smještajem između četiriju rijeka, mjestom gdje se sastajala ravna Panonija od dalekog Podunavlja s gorskim područjem Gorskog kotara. Karlovac je doista u to doba imao veliko značenje, jer su upravo i samo preko njega mogle proći prometnice koje su povezivale sjever i jug, istok i zapad, Podunavlje s Jadranskim morem, ceste od Beča, Praga, Budima i Pešte i Beograda do Senja, Bakra i Rijeke. Najvažnija kopnena prometna mreža spajala se u Karlovcu s važnom riječnom prometnicom - Kupom. Karlovac je bio krajnja točka riječnog plovnog puta Dunavom, Tisom i Savom, povezujući i tim putem središnju Europu s jadranskim lukama. Od Karlovca je kretao kopneni put do Bakra, Senja i Rijeke, te je tako Karlovac postao sjecište svih važnih putova koji su povezivali Hrvatsku, i Ugarsku kao dio

prometne mreže Habsburške Monarhije. Ta činjenica zahtijevala je izgradnju modernih i sigurnih kopnenih prometnica, ali i regulaciju riječnih tokova, kako bi se omogućila nesmetana plovidba trgovačkih brodova. Stare su ceste bile potpuno zapuštene, mnoge napuštene i sasvim neprikladne za razvitak novog, suvremenijeg trgovačkog prometa. Nove puteve bilo je moguće otvarati jedino prema jugu i zapadu Monarhije, dakle prema Mediteranu i krajnjim trgovačkim odredištima na Jadranu, zbog toga što su njene istočne i južne granice još uvijek graničile s neprijateljskim Osmanlijskim Carstvom. U stvaranju tog novog prometnog sustava, širokog prostora podunavskih zemalja u kojem su velike rijeke Dunav, Tisa, Drava i Sava imale golemu ulogu, rijeka Kupa i grad Karlovac dobili su prvorazredno značenje i mjesto.

Već je dvadesetih godina 18. stoljeća glasoviti graditelj Matija Anton Weiss izradio tri prometna projekta povezivanja Jadrana sa zaleđem. Ti projekti bili su inicirani Carskim patentom izdanim 1719. godine, kada su Trst i Rijeka bili proglašeni slobodnim trgovačkim lukama, što je značilo da je prema njima bio usmjeren i otvoren put trgovine novoga vremena. Iste je godine u Beču osnovana »Carska privilegirana kompanija« koja svoje ispostave ima i u Bakru i Rijeci. Od tih triju projekata prihvaćen je Weissov treći prijedlog i od 1726. godine započinje izgradnja nove ceste od Karlovca do Rijeke i Bakra⁴⁵. Njome se mjeseca rujna 1728. godine iako nije bila u potpunosti dovršena, provezao i car Karlo VI. po kojem je dobila svoje ime Karolina,⁴⁶ (koja je dovršena tek 1734.). Naime, ta prva moderna hrvatska prometnica prema moru duga 126 km zbog oštih zavoja, teških uspona i naglih padova nije više mogla zadovoljiti sve veći robni promet u oba pravca, pa se stoga počelo razmišljati o izgradnji nove poveznice s Jadranom, Karlovac - Senj teritorijem Vojne krajine. Ona će se početi graditi za Josipa II. (suvladar). Trasa nove ceste projektirana je od Karlovca preko

⁴⁵ Matija Anton Weiss, »Gehorsambste Relation der Völligen neuen Fahrstrassen welche von Fiume und Buccari gegen Carlstadt, theils verfertiget theils noch zu verfertigen übrig ist«.

Hofkammerarchiv in Wien (Dvorski komorski arhiv u Beču), sign. H-13, rkp. C 15/1 i C 15/2. Rukopis donosi opis i crteže ceste Karoline i datiran je 2. veljače 1736.

Kruhek, *Postanak i razvoj*, str. 97-101. Posjetivši u dva navrata karlovačku tvrđavu, Weiss je dao prijedloge i planove za njezin popravak i modernizaciju, koja je bila neophodna kako bi se tvrđava osposobila za obranu. Planovi A. Weissa nisu bili odmah provedeni. Naime, prošlo je još nekoliko godina jer je bio iznijet novi plan za izgradnju nove tvrđave, no kada se ipak od tog plana definitivno odustalo, počeli su se provoditi planovi koje je još ranije iznio Anton Weiss. Radovi na uređenju stare karlovačke tvrđave nastavili su se 1739. i 1740. Nakon toliko iznesenih prijedloga, po prvi puta se počelo obzidavati bedeme i bastione kamenim zidom. Ova velika obnova potrajat će više od trideset godina. Od polovine 18. stoljeća pa sve do polovine 19. stoljeća, sačuvano je mnogo planova koji pokazuju građevne promjene unutar tvrđave, pa i izvan nje. Naime, početkom 19. stoljeća tvrđava je postala sve skućeniji prostor vrlo naglom razvitku grada. Sve je manje slobodnog prostora. Možemo reći da tvrđava na neki način prestaje imati ulogu same tvrđave, međutim i dalje su vidljiva nastojanja da stara tvrđava zadrži ulogu utvrđenoga grada.

⁴⁶ Hofkammerarchiv in Wien (Dvorski komorski arhiv u Beču), sign. H-13, rkp. C 16. M. A. Weiss, donosi crteže ceste Karoline i to od Trsata, (str. 34.) do Bakarskog zaljeva, (str. 47-48). preko Gorskog kotara do Vrbovskoga i mosta na Dobri (str. 136-137.).

Kapelskog gorja, Like, do Senja. Bila je to prva trgovačka i poštanska cesta od Karlovca do Senja. Gradila se od 1775. do 1779. godine, a po caru Josipu II. dobila je ime Jozefina. Njenu prvu dionicu započeo je graditi 1775. pukovnik Pasée, no potpunu izgradnju nadzirao je i izveo Vinko Struppi. Jozefina je bila najkraća veza zaleđa s Jadranom. Bila je to modernija cesta od Karoline. Na njenoj trasi su organizirane direkcije za održavanje, postaje s konjušnicama, kovačkim i kolarskim radionicama, te svratištima.⁴⁷

Karolinsku cestu je međutim trebalo i dalje održavati. Njeno je stanje bilo zabrinjavajuće. Saznajemo to iz izvještaja Josipa Mailatha, riječkog upravitelja, koji je obavijestio mjerodavne da je trgovački put na dijelu kojim presijeca područje grada Karlovca u vrlo lošem stanju. Preporučio je Poglavarstvu slobodnog kraljevskoga grada »da se najvećim marom potrude vratiti ga u pristojno stanje.«⁴⁸ Bila je to samo jedna od sličnih primjedaba i prigovora na trošno stanje najvažnije karlovačke poveznice s Jadranom. Sedamdesetih i osamdesetih godina 18. stoljeća stanje se nastojalo popraviti. U tu svrhu Kraljevsko vijeće Dalmacije, Hrvatske i Slavonije naložilo je slobodnom kraljevskom gradu Karlovcu da krajem svakog mjeseca šalje izvješća o trgovačkom prometu. Izvijestiti se moralo o prijevozu, prijevoznim sredstvima, trgovačkim poslovima, rokovima, tovarima robe, cijenama i plaćanjima, daljnjem otpremanju robe itd.⁴⁹

Do Karlovca su već tada plovile veće i manje lađe s teretima ugarskog žita i duhana, žitnih viškova Bačke i Baranje, slavonske hrastovine i stoke, ali u Karlovcu je sve bilo usporeno. Usprkos svim popravljajima i redovitom održavanju, uska, zavojita i strma cesta nije više mogla prenijeti taj sve veći trgovački teret dalje do jadranskih luka, pogotovo zato što će se ubrzo umjesto konjskog prijevoza koristiti kolski. Izgrađene su tako dvije dobre ceste koje su povezivale Karlovac s morem.⁵⁰ One su pridonijele velikom ekonomskom napretku Hrvatske, ali tijekom vremena već na kraju 18. stoljeća nijedna nije u potpunosti udovoljila novim trgovačkim i prometnim zahtjevima. Polovinom 19. stoljeća pristupilo se rekonstrukciji Jozefine. Njenu potpunu rekonstrukciju projektirao je major Josip Kajetan Knežić, a izvođena je deset godina od 1833. do 1844.⁵¹ Tako je poboljšan promet od Karlovca

⁴⁷ Igor Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. st.*, Zagreb: Školska knjiga, 1972., str. 56.

⁴⁸ HR-DAKA-1, *Poglavarstvo slobodnog kraljevskog grada Karlovca (1714. - 850.)*, *Gospodarstveni spisi, Trgovina i promet, spis 5-962-10-486-1778*.

⁴⁹ Isto, spis 6-967-10-492-1778.

⁵⁰ Stanko Tomašić, *Na Kupi u XVIII. i XIX. vijeku*, neobjavljeni rukopis u Gradskoj knjižnici »Ivan Goran Kovačić«, Karlovac. Godine 1786. iz Karlovca Jozefinskom cestom otpremljeno je 40. 000 vagana duhana, a 1794. godine otpremljeno je iz Karlovca na more oko 500. 000 vagana žita.

⁵¹ Miroslava Despot, *Historijat trgovačkih putova između Rijeke i zaleđa u 18. i 19. st.*, Zagreb: Matica hrvatska, 1953., str. 127., Karaman, *Privreda i društvo*, str. 19.

do senjske luke. Promet od Karlovca prema riječkoj i bakarskoj luci trebalo je također poboljšati. Zbog toga se planirala izgradnja treće, bolje i suvremenije prometnice od Rijeke prema Karlovcu. Njena izgradnja započela je 1803. godine. Nazvana je Lujzijana, a bila je jedna od najmodernijih cesta cijele Monarhije. Do 1809. godine izgrađena je dionica od Rijeke do Vukove Gorice, a do Karlovca građena je u vrijeme francuske okupacije 1809. do 1813. godine.

Inicijativu za izgradnju Lujzijane dao je Karlovčanin, zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac. Izgradnja Lujzijane povjerena je generalu Filipu Vukasoviću. U nadziranju radova Vukasovićevi pomagači bili su Antun Portner, David Schönwiesner koji je više godina bio u lokalnoj upravi u Karlovcu, major Cervus, barun Wend i drugi.⁵² Godine 1809. cesta je bila već gotovo dovršena. Do Karlovca je nedostajalo još samo 15 km, što su potom izgradili francuski inženjeri. Potrebnu cestovnu povezanost između Karoline i Lujzijane izveo je Karlo Strečko, višegodišnji direktor lokalne uprave za Lujzinsku cestu.⁵³ Ta cesta povezala je Rijeku sa zaleđem, kako bi se promet odvijao što sigurnije i bolje. Njome se sve do izgradnje željeznice Karlovac - Rijeka odvijao glavni promet. Osim cesta, Kupa je imala veoma značajnu ulogu u razvitku Karlovca tijekom 18. i 19. stoljeća. Bila je naime najkraći prirodni plovni put iz Panonije prema Jadranskom moru. Od Siska do Karlovca, Kupa je bila plovna jedino za manje brodove pa se roba dovezena Savom morala s velikih ugarskih lađa pretovarivati u Sisku u manje lađe – korabe, koje su je onda dovozile Kupom do Karlovca. Za visoka vodostaja njome su mogli nesmetano ploviti i veći brodovi.

Upravo zbog toga je stvoren prvi europski projekt povezivanja plovnih putova, od Dunava prema Jadranskom moru. Pitanje je bilo kako Kupu učiniti plovnom od Karlovca do najdalje moguće točke, odnosno do mjesta gdje se rijeka najviše približavala moru. Rijeka Kupa i grad Karlovac bili su na kraju, a bili su i najteža i najvažnija dionica novog riječnog prometnog sustava. Rijeka Kupa bila je usprkos svakojakim zaprekama, neuređenosti riječnog korita, visokih oscilacija vodostaja, ipak kako tako plovna. Krajnja točka plovidbe Kupom trebao je postati Brod na Kupi, a ne više Karlovac. Velika pustolovna priča o Kupi i Karlovcu traje cijelih pola stoljeća. Ideja jedinstvenog prometnog sustava vodenih i kopnenih putova koji bi povezali Podunavlje s Jadranskim morem bila je neodoljivo privlačna.⁵⁴ Kupa je u tom

⁵² isto, str. 130.

⁵³ isto, str. 130.

⁵⁴ Dubrovčanin Andeo Demitri je 1752. kupio u Banatu nekoliko tisuća vagana žita i lađama ga dopremio do Karlovca. Time je dokazao da do Karlovca mogu ploviti bez većih problema »žitarice lađe« i otvorio tako pitanje kako Kupu učiniti plovnom i dalje od Karlovca.

gospodarskom projektu na pragu modernog vremena bila njegova posljednja dionica, za promet prema Jadranu jednako važna kao i plovni tokovi Tise, Dunava i Save. Veliki je dakle plovni put od Budima i Pešte do Rijeke bio ucrtan na kartama, čak i prije nego li su sve njegove dionice bile temeljito istražene i proučene na terenu. Još će proći cijelo stoljeće dok preko Karlovca ne prođe prvi vlak prema Rijeci (1873.), pa su upravo zbog toga rijeke bile toliko važne za prometno povezivanje velikih europskih regija i država.

Kada je u promet puštena pruga od Zidanog mosta do Zagreba 1862. i do Rijeke 1873. godine preko Karlovca, dotadašnji tranzitni pravci cestama do Senja, Bakra i Rijeke gube na svojoj važnosti, a prestao je interes i dotadašnja potreba plovidbe Kupom. Željeznica je skrenula trgovinu Posavlja, Pokuplja, pa i dijela Podunavlja, manjim dijelom na Rijeku, a većim dijelom na Trst.⁵⁵ Karlovac tada mimoilazi veliki dio tranzitne trgovine prema primorskim lukama. To su također bili razlozi privremene gospodarske stagnacije grada i njegove preobrazbe iz trgovačkog središta u industrijski grad. Zanimljivo je da se najjači gospodarstvenik prve polovine 19. stoljeća Ambroz Vraniczany već 1852. godine zalagao za izgradnju željeznice od Karlovca do mora, kao najkraće linije: »... ne samo na korist banatske žitne trgovine ... već bi ... šume dobile veću vrijednost ako bi trgovina s drvima ... otvorenjem kratka i jeftina puta k hrvatskom primorju napredovala.«⁵⁶

Karlovac - trgovačko središte

Mirom sklopljenim u Srijemskim Karlovcima 1699. godine stvoreni su povoljni uvjeti za razvoj posredničke trgovinske djelatnosti od ugarske nizine do Jadranskog mora, a privredni krugovi Karlovca će u tome naći temelje za svoj razvitak. Ceste su otvorile put prometu i trgovini te novim idejama i svjetonazorima koje su sa sobom donosili mnogi putnici i doseljenici. Devetnaest godina poslije, nakon novog rata, potpisan je 1718. godine u Požarevcu mirovni ugovor između Habsburške Monarhije i Turske. U prvom i drugom članku Ugovora bila je zajamčena »...slobodna trgovina na rijekama, morima i zemljom, ...«, a

Podatke zahvaljujem dr. Milanu Kruheku.

⁵⁵ Lucijan Kos, *Karlovac i njegovo prometno - ekonomsko značenje*, u: Karlovac 1579 - 1979.; Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979., str. 139.

⁵⁶ I. Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800. - 1941.*, Zagreb: Naprijed, 1991., str. 94, 154.

»Podanici i trgovci obaju carstava moći će vršiti slobodnu trgovinu Dunavom ...«. ⁵⁷ U mirnom razdoblju koje je uslijedilo dolazi do porasta broja stanovništva u oslobođenim područjima Monarhije što je uvjetovalo potrebu veće proizvodnje materijalnih dobara i veću potrebu za razmjenom i trgovanjem. Bitnom zaokretu u razvoju gospodarstva u Hrvatskoj, napose u Karlovcu, osim ovih najširih povijesnih i političkih okvira pridonijele su nove gospodarske mjere, osnivanje novih gospodarskih i trgovačkih društava na čitavom prostoru Habsburške Monarhije. Razvoj i unapređenje trgovine doprinosi sve većem značenju gradova kao gospodarskih središta. Tijekom 18. stoljeća i prve polovine 19. stoljeća najbogatiji trgovački grad središnje Hrvatske, postaje Karlovac. Njegovo značenje naročito je poraslo nakon 1776. godine kada je grad postao vojnim komunitetom, odnosno 1781. kada je proglašen slobodnim kraljevskim gradom. Novi snažan zamah Karlovac dobiva u vrijeme rata između Habsburške Monarhije i Turske (1787. - 1791.). Tada grad prerasta u glavno trgovačko središte »... na razmeđu između panonskog i mediteranskog poslovnog svijeta.« ⁵⁸ Lopašić je na svojevrsan način oslikao posebnu ulogu grada Karlovca u cjelokupnoj Habsburškoj Monarhiji: »... valjalo je obilnim plodinama žitorodnoga Posavja i Podunavja prokrčiti put do mora, toga najnaravnijega obćila sa svimi stranami svieta. Po samoj prirodi nije taj put nikud bolje označen van koritom brodonosnih rijeka Save i Kupe preko planinske Hrvatske do Jadranskog mora, a tu valjalo je da zapane Karlovac lijep i koristan zadatak, da bude posrednikom zamašne medjunarodne trgovine«. ⁵⁹

Jakim razvojem trgovine dolazilo je i do procvata ostalih privrednih grana: prijevozništva, ⁶⁰ obrta i ugostiteljstva te čvršćeg povezivanja i uzdizanja gospodarstva prigradskih naselja Karlovca i obližnjih i udaljenijih sela. ⁶¹ Posebno čvrste gospodarske veze uspostavljene su između grada i Karlovačkog Generalata (Vojne krajine). Između njih se odvijala bogata trgovačka razmjena. Nerazvijena vlastelinstva i seljačka gospodarstva u susjedstvu grada nisu nudila veće proizvodne viškove, naročito ne u žitarskoj proizvodnji. Ipak, potrebe grada za poljoprivrednim proizvodima poticale su seljačka gospodarstva da proizvode viškove koje su

⁵⁷ Vendramino Bianchi, *Istorica relazione della pace di Pasaroviz*, Padova MDCCXIX (1719.); Despot, isto, str. 123, 124.;

⁵⁸ Ivan Erceg, *Prilog za razumijevanje Šipuševa djela*, u: Josip Šipuš, *Temelj žitne trgovine*, prvotisak 1796. g., pretisak 1993., Karlovac: Matica hrvatska, str.6.

⁵⁹ Lopašić, isto, str. 46.

⁶⁰ Karaman, *Industrijalizacija*,. str. 9.

Važno je napomenuti da su se veletrgovci bavili i raznim oblicima prijevoza robe. Posjedovali su veliki dio riječnih brodova, a veliki dio cestovnog prijevozništva ili pak pomorske plovidbe jedrenjacima bio je također u njihovim rukama.

⁶¹ Krajem 18. stoljeća smatralo se da se grad Karlovac uzdržavao gotovo isključivo proizvodima iz proizvodnje vlastitog stanovništva. (Božena Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, EDUCA, 2009., str. 42.)

nudili na karlovačkim sajmovima, a zauzvrat grad im je nudio obrtničke proizvode i drugu robu potrebnu za uspješno vođenje seoskog gospodarstva.

Uzlet Karlovca pri kraju prvog desetljeća 19. stoljeća kratkotrajno je usporen. Bilo je to u vrijeme kada su gradom vladali Francuzi (1809. - 1813.). Od samog početka sukoba Habsburške Monarhije s revolucionarnom Francuskom, grad Karlovac je bio u središtu ratnih događanja. Gospodarski procvat grada nije odmah prekinut unatoč europskim političkim i ratnim zbivanjima. Dapače, Karlovčani su dijelom iskoristili nastalu situaciju. Snabdijevali su carsku vojsku žitom i hranom, što je i dalje pogodovalo njihovom bogaćenju. Vrlo brzo će međutim, neuspješni ratovi Habsburške Monarhije s Napoleonom, propast državne blagajne i gospodarska kriza Monarhije usporavati karlovački gospodarski napredak. U takvim lošim gospodarskim okolnostima 1809. godine grad Karlovac je dočekaio francusku okupaciju. U kratkom razdoblju od 1809. do 1813. gradu Karlovcu porastao je značaj u upravno - političkom i vojnom smislu,⁶² no njegovo gospodarstvo doživjelo je težak udarac jer je novim granicama Karlovac bio odvojen od ostatka Hrvatske - Sjeverno od Save. Došlo je do ukidanja cehova i uvođenja slobodne trgovine čemu se građani Karlovca nisu znali odmah prilagoditi, a promjena glavnog trgovačkog puta koji je zaobišao grad Karlovac dovela je do zamiranja trgovine. Riječna plovidba Kupom do Karlovca je prekinuta, roba više ne stiže do gradskih luka, skladišta ostaju prazna, a kopneni putovi od Karlovca do jadranskih luka pusti. Napoleonovom direktivom trgovački putevi krenuli su pravcem iz Bosne preko Kostajnice - Petrinje - Velike Gorice i Samobora prema Novom Mestu i Ljubljani. Prekinuto je bogaćenje grada tranzitnom trgovinom, a umjesto toga građani su bili opterećeni novim visokim porezima.

Temelje gospodarskom usponu Karlovca u prvoj polovici 19. stoljeća stvorili su trgovci i obrtnici još krajem 18. stoljeća. Već su tada trgovci, a i obrtnici stekli najvažniji udio u životu grada i utjecali na njegov gospodarski razvoj. Koliki su značaj imali trgovci u gospodarskom, pa na temelju toga i u političkom životu grada Karlovca, vidimo po tome što je 1763. godine prvim načelnikom vojnog komuniteta, a 1781. prvim gradonačelnikom slobodnog kraljevskog grada Karlovca postao Ivan Gutterer od Guttenfelda, karlovački veletrgovac (magnarius),

⁶² Melik, isto, str. 123 i 124. Karlovac je bio sjedište provincije Prekosavske Hrvatske (područje Građanske Hrvatske koja je došla pod vlast Francuza) i Vojne provincije (bivši Karlovački generalat i Banska krajina od Siska do Kostajnice). U Karlovcu je bilo sjedište intendanta, poglavara Građanske provincije, sjedište zapovjednika vojne provincije, sjedište poddelegata (sublegues) karlovačkog okruga, sjedište mirovnog suca karlovačkog sudskog okruga i sjedište karlovačke općine.

»veleimućni građanin«.⁶³ Posjedovao je veliku kuću u unutarnjem gradu, gostionicu s kućom i stajom u vanjskom gradu i omanju kuću na Dubovcu. Uz njega značajni su bili: Đuro Kallan, vlasnik velike kuće u unutarnjem gradu, manje kuće s vrtom u Dubovcu, te vlasnik dućana. Među bogatije građane možemo ubrojiti Ivana Mäschlera, vlasnika kuće u unutarnjem gradu, Karla Kajerlea, vlasnika kavane i vlasnika kuće u vanjskom gradu, te Ivana Kostića, dućanskog trgovca (tabernarius) prve kategorije i vlasnika kuće u vanjskom gradu. Bogatim građanima unutarnjeg grada pridružili su se bogatstvom i trgovci čije su trgovine bile u vanjskom gradu u kome su dućane prve kategorije držali Jakob Ljubović, Đuro Karasman i drugi.⁶⁴

Važno je istaknuti da je karlovački trgovac Josip Zubčić bio jedan od poslovnih partnera tvornice svile u Bjelovaru, koju je imao namjeru kupiti trgovac iz Zagreba Peinkoffer.⁶⁵ Karlovački trgovci, lađari i prijevoznici sagledavali su aktualne probleme društvenog i gospodarskog razvoja. Nastaje društvo mladoga građanstva, a njegova shvaćanja političkih i gospodarskih problema i okolnosti na osobit način iznio je njihov sugrađanin karlovački trgovac Josip Šipuš u svojem djelu *Temelj žitne trgovine*, gdje je dao upute kako uspješno trgovati, jer je: » trgovina, osobit, neizmjeran i veoma koristan posao čovječanstva,...«.⁶⁶

U sklopu teme vezane za promet i trgovinu, svakako je neizostavno govoriti i o lađarskim trgovcima, okupljenima u lađarskom cehu, koji je bio jedan od najbogatijih i najuglednijih karlovačkih cehova. U životu grada Karlovca zauzimao je privilegirani položaj. Vlasnici lađa bili su ne samo prijevoznici trgovačke robe, već najčešće i veliki trgovci. Lađari su uvelike pridonosili trgovačkoj razmjeni dobara. Valentin Golner i Leonard Jurić, karlovački lađari, plovili su Kupom, ali i Savom i Dunavom, što dokazuje koliki je bio značaj članova lađarskog ceha. Potom slijede: Anastazije (Atanas) Kostić, lađarski trgovac (arcularius) prve kategorije, vlasnik kuće u vanjskom gradu i Atanas Janković⁶⁷, lađarski trgovac prve kategorije, a isto tako i posjednik kuće u vanjskom gradu, Matija Perinčić, lađarski trgovac prve kategorije s trgovačkim vezama po cijeloj Europi, Jakob Čop, lađarski

⁶³ Jozo Marević, *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik, I. i II. sv.*, Zagreb: Matica hrvatska, 2000. Objašnjenje latinskih naziva za trgovce: magnarius - veletrgovac; mercator, negotiator - trgovac; acularius - lađarski trgovac; tabernarius - dućanski trgovac.

⁶⁴HR-DAKA-1, *Poglavarstvo slobodnog kraljevskog grada Karlovca (1714. - 1850.)*, *Gospodarstveni spisi, Trgovina i promet*, spis: 36-1306-15-10-1780, isto, spis: 10-999-11-21-1779, isto, spis: 39-1333-15-45-1780, isto, spis: 32-1284-14-468-1779.

⁶⁵ Buczynski, isto, str. 40.; Šipuš, isto, str. 6.

⁶⁶ isto, str. 6.

⁶⁷ Buczynski, isto, *Knjiga druga*, str. 72. Godine 1791. s vojnim su vlastima sklopili ugovor petrinjski trgovac Nicola Kosztich i njegov poslovni partner, karlovački trgovac Athanasius Jankovich u vezi dopreme zoba riječnim putem iz Siska u Karlovac.

trgovac prve kategorije i vlasnik kuće u vanjskom gradu. U lađarske trgovce prve kategorije spadali su: Pavao Mautsch, Dimitrije Musulin, Karlo Schimmer, Nikola Markes, koji je utemeljio svojom ostavštinom zakladu za školovanje Karlovčana u osnovnim školama i gimnaziji, Mihajlo Stipić, Matija Banić, kapetan Tadimirović, poručnik Benić, Štefan Tkalac, a nužno je spomenuti senjskog trgovca i brodovlasnika Marka Sussania, koji je djelovao i živio ne samo u Rijeci i Senju, već i Karlovcu, a kao lađarski trgovac prve kategorije u Karlovcu ubilježen je 1787./8. godinu.⁶⁸

Gradska uprava Karlovca uzimala je velike pristojbe od lađara - za manje lađe naplaćivala je 15 - 25 forinti, a za veće 50 - 60 forinti. Lađe koje su prevozile važnu robu potrebnu opskrbi grada bile su oslobođene takvih pristojbi. Grad je ove pristojbe uveo samovoljno i neopravdano, jer je bio izuzet od vojne uprave i predan građanskoj upravi. Ovakve visoke pristojbe povećavaju cijenu žita, što osobito osjećaju primorski krajevi. Zbog toga, Pavao Almosi (zamjenik riječkog gubernatora), traži od Gradskog poglavarstva, da ukine ovu vrstu nameta jer će u protivnom riječki gubernij otkazati suradnju.⁶⁹

Zanimljiv je jedan pokušaj konkurencije karlovačkoj trgovini toga vremena. Naime, grof Ivan Drašković nadajući se da bi se i on mogao okoristiti trgovačkim lađama koje plove Kupom kraj njegove Rečice, odredio je da će se i u Rečici, na njegovom posjedu, održavati sajmovi trgovačke robe i to u iste dane, kada i u Karlovcu. Jasno je da je Karlovac protestirao i tužio se višim vlastima da grad zbog toga trpi štetu. Poglavarstvo traži od Zagrebačke županije, jer je Rečica na teritoriju te županije, da ukine to pravo grofu Draškoviću ili da se sajmovi u Rečici održavaju u neke druge dane od onih u Karlovcu. Odvjetnik grofa Draškovića, Ivan Čačković, obraća se Severinskoj županiji (pod koju je spadao Karlovac), pa odgovara na zahtjeve Gradskog poglavarstva, da lađe koje plove Kupom pristaju s robom i u drugim mjestima: Jasnovu, Sisku, Petrinji, Degoju i Sredičkom, pa zašto ne bi mogle i u Rečici osobito s robom koja je tu potrebna. Spor je na kraju ipak riješen dogovorom i kompromisom.⁷⁰

⁶⁸ HR-DAKA-1, isto, *Gospodarstveni spisi, Trgovina i promet*, spis: 25-1213-14-379-1779., isto, spis: 10-999-11-21-1779; 158 Buczynski, *knjiga II.*, str. 92.; Senjski trgovac Sussani bio je zagovornik proizvodnje i trgovine pšenicom, navodi praktična rješenja i mjere kojima bi se urod i kvaliteta žita povećavala.; Karaman, *Ekonomске i socijalne prilike*, str. 158.; Vladimir Stipetić, *Povijest Hrvatske ekonomske misli (1298. - 1847.)*, Zagreb: Golden marketing, 2001., str. 632.

⁶⁹ HR-DAKA-1, isto, *Gospodarstveni spisi trgovina i promet*, spis: 57-1414-15-140-1780.

⁷⁰ isto, spis: 66-1479-16-237-1780.

Veliku važnost za društveni i gospodarski život grada imali su sajmovi. Grad Karlovac je sve vrijeme, od samog početka svog osnutka (1579.) kao posebnu privilegiju dobio pravo održavanja tjednih, raznih blagdanskih i godišnjih sajmova. Mjesto na kojem bi se sajmovi održavali grad je mogao sam odrediti. Tjedni sajmovi održavani su svakoga petka. Na njima su se prodavale živežne namirnice te obrtnički predmeti za svakodnevnu upotrebu, živad, stoka, drva za ogrjev i građu itd. Cijenu živeža određivalo je gradsko poglavarstvo. Godišnjih sajmova bilo je pet. Održavani su 8. svibnja, 15. lipnja, 25. srpnja, 29. rujna i 21. prosinca, a trajali su točno sedam dana. Imali su vrlo značajnu ulogu zbog povećanog prometa žitom, solju i duhanom.⁷¹ U gradu su postojala mnogobrojna skladišta koja su bila nužna za spremanje i čuvanje robe prilikom pretovara iz lađa na kola ili tovarne konje. Uz njih se često nalaze još i gostionice i svratišta, važna za potrebe tranzitne trgovine.⁷² Naime, sve to doprinosi novim i boljim kvalitetama gospodarskog života zapadne Hrvatske.

Veletrgovci (magnarii) su trgovali prvenstveno žitom, solju, duhanom, i vunom. Tranzitna trgovina bila je na poseban način pod nadzorom grada. Bila je izuzetno dobro organizirana i vrlo strogo kontrolirana, a u tom su poslu sudjelovale i županijske vlasti, te više trgovačke nadležnosti i organizacije. U Karlovcu je takve poslove vodila gradska uprava prijevoza koju je vodio upravitelj prijevoza. Za vršenje svoje službe on je morao položiti posebnu prisegu kojom se obvezao izvršavati sve propise svojega posla: da će voditi točnu kontrolu prijevoza robe prema propisanim rubrikama, voditi brigu i dokumentaciju o plaćanju za prijevoz, da će se čuvati svakog usporavanja, da će vjerno upravljati novcem od predujma i novcem uplaćenih pristojbi, da će štiti prijevoznike i trgovce u svim prilikama trgovine, poštivati red i prioritete otpremanja robe, voditi brigu da njegovi pomoćnici u svemu izvršavaju obveze ove važne gradske službe. Primjerice, godine 1779. upravitelj trgovačkog prijevoza robe, tada još prvenstveno na cesti Karolini, bio je Mihael Wolfstein. U svojem je poslu morao postupati točno prema propisanim obvezama, tj. strogo pismeno voditi sve podatke o svakoj robi koja je bila iz Karlovca otpremljena na put. Njegova tablica izvješća morala je sadržavati sljedeće podatke: broj otpremnice, dan kada je roba stigla, broj kola kojima je prevožena i cijenu prijevoza, opis kakvoće i količinu robe u prijevozu, pristojbu koja je na tu robu bila naplaćena prema točno određenoj tarifi za svaku vrstu robe, po težini i kvaliteti. Iste podatke morala je imati i otpremnica koja je pratila robu iz krajnje točke na

⁷¹ Lopašić, isto, str. 59.

⁷² Stipetić, isto, str. 628. Godine 1790. u Karlovcu je osnovano državno transportno poduzeće koje je imalo 120 konja, 10 kovača, 10 kolara, 6 sedlara i 500 zaprežnih kola, Budak, isto, str. 73.

moru, a bila je otpremljena prema Karlovcu. U jednoj takvoj otpremnici za mjesec studeni 1779. godine, navedeni su i trgovci čija je roba bila u prometu: Valentin Gollner, Ivan Rajović, Petar Ostojić, Ivan Krstitelj Leittner, Josip Minoli, Lazar Jovanović, Trivun Petrović, Matija Čop, Ivan Adam Bienenfeld i drugi.⁷³ Te iste godine tijekom mjeseca kolovoza prema službenom izvješću opet su navedeni i trgovci i vrsta robe koja je taj mjesec za njih bila prevezena po Karolinskoj cesti. Bili su to Franjo Neuman (ulje), Valentin Gollner (razne nekretnine), Vuk Homović (sidro), Josip Minolli (debrecinski duhan u listu), I. Adam Bienenfeld (ugarski duhan u listu), Josip Sforza (razno suđe), Ivan Rajević (ugarski duhan u listu), Ivan Nitz (sir), Marco Sussany (segedinski duhan u listu) i drugi. Tu izvještajnu tablicu potpisao je M. Wolfstein, upravitelj prijevoza u gradu Karlovcu.⁷⁴ Iz izvješća gradskom poglavarstvu Karlovca na početku 1780. godine opet iščitavamo imena nekih tada najvećih karlovačkih veletrgovaca ili trgovačkih poduzeća, popis trgovačke robe kojom su trgovali i podatak koliki im je bio godišnji trgovački promet, izražen u novčanoj dobiti. Na prvom je mjestu naveden već poznati Ivan Gutterer, ugledan veletrgovac, senator i predsjednik Gradskog magistrata. Trgovao je odjevnom robom domaćom i uvoznom, svilom i svilenim proizvodima, suknom od vune, vunom i raznim vunenim proizvodima, baršunom, plišem, samtom i drugim skupocjenim tkaninama iz Češke i Linza, svim vrstama zlatnih i srebrenih vezica i vrpci, remenjem i gajtanima. Od prehrambenih proizvoda trgovao je šećerom, čokoladom, bademima, rižom, uljem i raznom mješovitom robom. Bavio se i trgovinom oružja, sačme, olova i svim vrstama baruta. Za trgovinu papirom jedini je imao tu povlasticu. Njegov je godišnji trgovački promet iznosio visokih 30.000 forinti. Ivan Juraj Kalan, veletrgovac, bavio se trgovinom sličnih roba, kao i Gutterer. On je godišnje ostvarivao promet od 29.000 forinti. Kalan je kao i drugi trgovci i veletrgovci, bio među donatorima koji su svojim prilozima pomagali u izgradnji i opremanju župne crkve. Tako je primjerice u spisima franjevačkoga samostana posebno naglašeno da je 1828. godine za svoje novce nabavio za obnovljeni zvonik župne crkve dva nova zvona. Trgovačko društvo »Trst i riječka kompanija« imalo je svoje skladište u Karlovcu i trgovalo također raznom mješovitom robom, ali i trgovinom na veliko iz svoga tršćanskog skladišta (ribom posebno bakalarom). Godišnje je ostvarivalo promet od 30.000 forinti. Veletrgovac Matija Derinčić, trgujući također raznovrsnom robom, godišnje je ostvarivao dobit od 12.000 forinti, a Juraj Grdinić, promet od 10.000 forinti. Tu je posebno izražen trgovački promet malih trgovaca, njih četrdesetak, koji su godišnje imali trgovačkog prometa u vrijednosti od 80.000 forinti.

⁷³ HR-DAKA-1, isto, spis: 25-1213-14-379-1779.

⁷⁴ isto, spis: 10-999-11-212-1779.

U tom velikom trgovačkom prometu, u kojem je i grad imao znatnih novčanih prihoda, u istom je izvješću naglašen i jedan sve veći promet. Naime, u grad je dolazilo mnogo stranih trgovaca koji su dovozili i prodavali robu »na crno«, tj. pokušavali su izbjeći plaćanja carinskih i gradskih pristojbi. Ta nedopuštena i nezakonita trgovina činila je gradu i državnoj blagajni velike štete. Od gradskih se vlasti traži da se takva trgovina zapriječi.⁷⁵

Iz ovih nekoliko navedenih primjera vidljiva je struktura i organizacija prijevoznike službe, raznovrsnost trgovačke robe te imena nekih najvećih trgovačkih poduzetnika tadašnjeg Karlovca.

Polovinom 19. stoljeća trgovina žitom trpjela je od oštre konkurencije jeftinog ruskog žita. Karlovački veletrgovci nisu više mogli ostvarivati veći profit žitnom trgovinom jer je žito koje je dolazilo iz Panonske nizine, Slavonije, i turskog Posavlja zbog zaostale proizvodnje na feudalnim posjedima bilo skupo. Zato se veletrgovci sve više orijentiraju na trgovinu drvom i drvenom građom koje je bilo u izobilju u šumama pokupske doline i šumskim kompleksima Karlovačkog Generalata. Izvoz drvene građe kretao je od Karlovca prema lukama u Senju i Rijeci, pa su karlovački veletrgovci i dalje igrali značajnu ulogu u gospodarstvu svih triju gradova.⁷⁶ Oni su još uvijek predstavljali najbogatije stanovnike grada Karlovca.

Do ponovnog uspona tranzitne trgovine žitom došlo je između 1820. i 1830. godine, u vrijeme grčkog ustanka i rusko - turskog rata. Rusko žito više nije moglo konkurirati karlovačkim žitnim trgovcima, jer su zatvoreni Bospor i Dardanele, čime je bio prekinut dovoz ruskog žita u zapadnu Europu. Započinje razdoblje konjunktive trgovine žitom iz južne Ugarske i Slavonije brodovima od Zemuna Savom i (nakon prekrcavanja u Sisku na manje brodove) Kupom, pa od Karlovca dalje kopnom do Rijeke (najprije konjima starom Karolinskom cestom, a od 1811. godine kolima novom i modernom Lujzinskom cestom. Najveći dio izvoznih proizvoda iz Rijeke, najprije je prevožen brodovima do Trsta, kao emporija Habsburške Monarhije. To je dovelo do uspona ostalih gospodarskih grana u Karlovcu, a isto tako i do uspona građanstva. U kontinuitetu trgovine žitom, konjunktura 1820.- tih i početka 1830.- tih godina unosi novu kvalitetu u cjelokupni gospodarski život, ne samo Karlovca. U nestalnim tokovima velike trgovine, uspijevali su napose poduzetni pojedinci, poput riječkog trgovca A. L. Adamića, kao i obiteljska tvrtka Vraniczany, koja se rasporedila na glavnim točkama velike izvozne trgovine i prijevoza, u Karlovcu, Sisku, Senju i Rijeci.

⁷⁵ isto, spis: 39-1333-15-45-1780.

⁷⁶ Karaman, *Privreda i društvo*, str. 45.

Stečene kapitale trgovačko građanstvo ulagalo je i u manufakturnu proizvodnju, što mu je bilo olakšano nakon 1840. godine Naime, tada je Ugarski sabor ukinuo monopol cehova i trgovcima omogućio otvaranje manufaktura. Feudalni agrar i trgovina ostali su u banskoj Hrvatskoj najvažnijim privrednim granama prve polovine 19. stoljeća. Političkim i socijalnim programima prve polovine 19. stoljeća obilježje je dala komplementarnost interesa plemstva i trgovačkog građanstva. Sve više pristaša u četrdesetim godinama 19. stoljeća stjecao je građansko - liberalni program prijelaza iz feudalizma u kapitalizam. Najjača skupina građanstva postojala je u banskoj Hrvatskoj (u njenom zapadnom dijelu) u gradovima: Varaždinu, Zagrebu i napose Karlovcu. To je upravo vrijeme kada je oblikovana socijalna osnovica preporodne uloge Karlovca.⁷⁷

Karlovački veletrgovci i trgovci svojim su uspješnim i za ono vrijeme modernim djelovanjem uzvisili ulogu i značaj grada u okviru merkantilističke ekonomske politike Habsburške Monarhije⁷⁸ i oblikovali trgovinu u zasebnu modernu privrednu djelatnost. Trgovina je (za razliku od obrtništva) stvarala više novčanih sredstava kojima se grad izgrađivao kroz cijelo stoljeće »zlatnoga doba« Karlovca.

Grad je postao važno međunarodno trgovačko središte. U njega su dolazili trgovci iz Austrijskog i Turskog carstva te Mletačke republike, a ubrzani razvoj manufakturne proizvodnje u grad uz trgovce dovodi inženjere i poslovne ljude najrazličitijih profesija. Grad ih je privlačio izgledima za ostvarivanje brze i povoljne zarade. Bio je glavno tranzitno središte i istovarna luka za najrazličitiju robu i upravo zahvaljujući svom središnjem položaju omogućavao je razmjenu - trgovinu najrazličitijom robom. Ovdje se trgovalo žitom, duhanom, vunom, drvom, medom, hranom, odjećom, obućom, konjskom opremom, mirodijama, luksuznom robom itd. Karlovac kao raskrižje trgovačkog prometa i povoljna poslovna konjunktura u njemu, privlačit će poslovni svijet iz svih dijelova Monarhije, pa i izvan nje. Grad postaje sve bogatiji, a karlovački trgovci najutjecajniji i najbogatiji građanski sloj koji je u Hrvatskoj tek u nastajanju.

Možemo istaknuti da je u gradu Karlovcu živio znatan broj bogatih trgovačkih obitelji domaćeg podrijetla koje će u razdoblju između 1781. godine kada Karlovac postaje slobodni kraljevski grad i revolucije 1848./49. odigrati veoma značajnu ulogu kako u gospodarskom tako i u društveno - političkom i kulturnom životu dopreporodne i preporodne Hrvatske.

⁷⁷ Stančić, *Hrvatski narodni preporod 1790. - 1848.*, str. 5-7.

⁷⁸ Karaman, *Ekonomске i socijalne prilike*, str. 155.

2.2. Obrtništvo

U ukupnom broju karlovačkog stanovništva, obrtnici su bili najbrojniji, ali su svojom imovinom znatno zaostajali za trgovačko - prijevozničkim slojem.

I trgovci i obrtnici imali su prema Poveljama Marije Terezije i Josipa II., te odredbama Statuta grada Karlovca mnoge privilegije, a bili su također i oslobođeni vojne dužnosti. Karlovački obrtnici su se već od 16. i 17. stoljeća počeli udruživati u cehove, koji su majstore štitili od međusobne konkurencije⁷⁹ i konkurencije obrtnika koji bi dolazili izvan njihove sredine. Kao i u ostalim zemljama, karlovački cehovi imali su svog sveca zaštitnika, zastavu, grb i posebnu škrinju u kojoj su čuvali Statut - pravila ceha i privilegije.⁸⁰

U Statutu se propisivala količina proizvodnje, način rada, cijena proizvoda, plaće radnika i način naukovanja (šegrtovanja). Ceh je bio i vojna jedinica.⁸¹ Vojne su vlasti među prve i prijeko potrebne uvrstile: lončare kao najstariji ceh, stolare, tesare, zidare, staklare, kolare, puškare, opančare, klobučare, tkalce, suknare itd., dok su među druge uvršteni: postolari, čizmari, krznari, sedlari, bravari, tokari, kotlari, mlinari, mesari, kovači, brijači, remenari, bačvari, rukavičari, krojači, klepari i dimnjačari. Brojem majstora najjači je bio gumbarski ceh, a imovinom najmoćniji lađarski ceh.⁸²

⁷⁹ HR-DAKA-1, *Poglarstvo slobodnog kraljevskog grada Karlovca (1714. - 1850.)*, *Gospodarstveni spisi, Spisi o cehovima (1778. - 1781.)*, spis: 12-1606-18-406-1780. Spis govori o sporu remenarskog i gumbarskog ceha oko prodaje opanaka. Gumbari su prodavali opanke i tako konkurirali remenarima.

⁸⁰ Lovorka Čoralić, Milan Vrbanus, *Gospodarstvo*, u: *U potrazi za mirom i blagostanjem*, isto, str. 136.

⁸¹ Kruhek, *Karlovac 1579. - 1979. Postanak i razvoj tvrđave i grada.*, Katalog izložbe postavljene u Gradskom muzeju Karlovac 1978., izložak br. 61. Karlovac 1770. Zanimljivo je iznijeti podatke koji nam govore o zanimanjima u utvrdi, a to su sljedeća: Trgovci kao najvažniji građanski sloj koji su stvorili temelje gospodarskom životu grada, zatim slijedi veliki broj obrtnika različitih profesija; krojači, postolari, bravari, mesari, pekari, krznari, apotekar, staklari, bravari, remenari, užari, stolari, frizeri, sedlari, tesari, kovači, brusači, lončari, čizmari, pekari, staklari, zatim vojna zanimanja, oficiri, narednici, itd.; Lopašić, isto, str. 60.; Vojno zapovjedništvo Karlovačkog generalata izdalo je 1669. godine pravila za karlovačke cehove. Kovački, zidarski, radnički i tesarski cehovi uređeni su carskim patentom 1693. g. Broj cehova se povećao sa sedam na jedanaest, a svaki je imao više obrta. Marija Terezija podijelila je povlastice (21. rujna 1767.) novi cehovski red za cijelu Krajinu, a svi cehovi su od 1. svibnja 1773. g. spojeni s glavnim Karlovačkim cehom.

⁸² HR-DAKA-85-1-6, Fond: *Kraljevska Gimnazija u Karlovcu (1820. - 1884.)*. Među zanimanjima roditelja karlovačkih gimnazijalaca, često se spominju citirani zanati.

HR-DAKA-1, isto, spis: 1-784-8-230-1778., isto spis: 6-1264-14-444-1779, isto, spis: 7-1444-16-179-1780, isto, spis: 9-1580-18-374-1780., isto, spis: 10-1589-18-384-1780., isto, spis: 11-1603-18-402-1780.;

Iveljić, isto, str. 72.; *Povelja Marije Terezije*, članci Povelje, br. 1, 2, u: *Carske i Kraljevske Povelje grada Karlovca 1774. - 1837.*, Izvori za povijest grada Karlovca, 3. sv.-knjiga II., Karlovac: Državni arhiv u Karlovcu, 2012., transliteracija teksta Antonio Bosio, str. 8, 9.; Karaman, *Ekonomске i socijalne prilike*, str. 160, 161.; Lopašić, isto, str. 41.; Rudolf Strohal, *Grad Karlovac opisan i orisan*, prvotisk Karlovac, 1906., pretisak Karlovac, 1992., str. 186.

Posve je razumljivo da je brojnost karlovačkih obrtnika i cehova bila ovisna o potražnji njihovih proizvoda. Tu je Karlovac imao prednost pred mnogim drugim gradovima. Karlovački obrtnici imali su svoje kupce i u relativno brojnom građanstvu, kao i u vojnom sastavu karlovačke tvrđave i Karlovačkog generalata. Vrste i potrebna količina obrtničke robe bila je ovisna o dnevnim potrebama življenja i o kupovnim mogućnostima. Karlovac je i tu pružao više mogućnosti od drugih, osobito u cijelom jednom stoljeću gospodarskog razvoja grada u kojem se Karlovac razvio od vojnoga grada do statusa slobodnog kraljevskog grada. Cehovski ustroj karlovačke gradske privrede utjecao je na stanovništvo svih društvenih slojeva grada.

Nasuprot cehovskoj zatvorenosti, grad je određivao pravila ponašanja koja su tražila veću prilagodbu i razvoj okrenut sve većim potrebama građana. Grad je zato određivao cehovima svojeg komesara koji je nadzirao rad i ponašanje svakoga ceha. Isto tako grad je rješavao međusobne sporove između članova ceha, kontrolirao je kvalitetu rada obrtnika i cijene njihovih proizvoda, te nadzirao financijsko poslovanje i stanje cehova.⁸³

Osim gospodarskog života grada, kroz koji su na razne načine osvjetljeni i odnosi u tom složenom društvu karlovačkog građanstva i vojnika u vremenu najintenzivnijeg napretka, cehovska su društva i direktno pomagala neke javne institucije grada, osobito župnu crkvu i franjevački samostan. U franjevačkoj župnoj crkvi Presvetoga Trojstva, gradski su cehovi podizali i imali svoje oltare te se brinuli za njihovo održavanje i obnavljanje.⁸⁴ Karlovački obrtnici i cehovi posebno su se iskazali za temeljite obnove župne crkve Presvetog Trojstva krajem 18. stoljeća. Njihov doprinos dogradnji i obnovi crkvenog zvonika, godine 1792. kojom je dobio današnju formu i visinu, iskazan je u posve točnim novčanim iznosima. U troškovniku ukupnoga iznosa za potpuno dovršenje zvonika od 9.379 forinti i 11 krajcara, odnosno kako je na kraju zbrojio Paškval Cvekan, nakon što je zvonik u srpnju, 1775. godine bio i pozlaćen, pa je sveukupni trošak te obnove iznosio 13.000 for., karlovački su obrtnici pokrili najveći dio toga troška.⁸⁵

Obrtnici su svoju robu prodavali u vlastitim radionicama i na sajmovima. Na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće njihov brzi razvoj kočile su stroge odredbe cehova, a i konkurencija drugih

⁸³ HR-DAKA-1, *Poglarstvo slobodnog kraljevskog grada Karlovca (1714. - 1850.)*, kut. 158, spis: 807/1804. Josip Šporer, komesar ceha stolara, kolara i kovača, pregledao je račune poslovanja ovih cehova o čemu je obavijestio Gradsko poglarstvo 1804. g., a potom je odredio da se iz dohotka ovih cehova izdvoji 50 forinti za socijalnu pomoć.

⁸⁴ Paškval Cvekan, *Franjevci u Karlovcu*, Karlovac, 1979., str. 60-65.

⁸⁵ HR-DAKA-1, *Poglarstvo slobodnog kraljevskog grada Karlovca (1714. - 1850.)*, kut. 125, spis: 98/1792.; Cvekan, isto, str. 73.

jeftinijih manufakturnih proizvoda iz razvijenih dijelova Monarhije (Austrija, Češka). U 18. i 19. stoljeću dolazi do pojačanog razvoja manufakturne i tvorničke proizvodnje te tako nastupa kriza i postupno raspadanje cehova. Cehovske organizacije karlovačkih obrtnika unatoč svemu opstale su tijekom cijele prve polovice 19. stoljeća.⁸⁶

Zlatarska umjetnost udomaćena u Hrvatskoj u zlatarskim radionicama hrvatskih gradova, još od 14. stoljeća bila je zastupljena i u Karlovcu. Zlatarske radionice, čini se da su u gradu postojale već početkom 18. stoljeća. U prvoj polovini 19. st. u Karlovcu je djelovalo nekoliko zlatarskih majstora: majstor Michael Giosio, Vicentius Nedich, gradski zlatar i zlatoslikar Joannes Pentufel iz Graza, stalno nastanjen u gradu; Aloysius Benuzzi; Joannes Giosio (vjerojatno sin ili rođak Michaela Giosia) i Thomas Jung (Junk). Da je u Karlovcu četrdesetih godina djelovao izvjesni zlatar i aurifarber Majoli, znamo iz Matice umrlih župne crkve Presvetog Trojstva (1820. - 1857.) u kojoj je zapisano, da mu je 21. travnja 1843. umro sin Franciscus (star svega 6 dana).⁸⁷ Zlatarski obrt bio je dosta razvijen, jer su majstori zlatari imali svoje pomoćnike. Svojim umjetnički oblikovanim predmetima, prstenjem, ogrlicama, zlatnim i srebrnim kopčama zadovoljavali su ukus karlovačkog bogatijeg građanstva.⁸⁸

⁸⁶ HR-DAKA-1, Poglavarstvo slobodnog kraljevskog grada Karlovca (1714. - 1850.); (1820. - 1850.), razne kutije.; Čoralić, Vrbanus, isto, str. 137.

⁸⁷ Matica umrlih župne crkve Presvetog Trojstva (1820. - 1857.); Matica umrlih 1821. g.

⁸⁸ Ivo Lentić, *Građa za istraživanje karlovačkih zlatara od 1700 .- 1850.*, u: *Karlovac 1579 - 1979*, Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979., str. 405 i 406.

2.3 Novčarstvo

Obrtnici i trgovci, zbog teškoća u poslovanju, često su morali posuđivati novac. Najviše novca posuđivali su lađarski trgovci, a radilo se o vrlo visokim svotama. Tako su Ignac Babić i nasljednici Ivana Fištrovića posudili 600 florina, Miko Šebetić 300 florina, Ive Voss 227 i drugi. Značajnije svote pozajmljivali su članovi mesarskog ceha, dok su zajmovi članova užarskog, čizmarskog, lončarskog, postolarskog i krojačkog ceha bili znatno manji (od najviše 60 do najmanje 14 florina). Radilo se o kratkoročnim zajmovima, u roku od godinu dana, pozajmljeni novac trebao je biti vraćen. Za sada u Zapisnicima nismo pronašli zabilježeno jesu li majstori posuđeni novac vratili u zadanom roku ili su se zaduženja nastavila uz daljnje obveze.⁸⁹

U Karlovcu, a ni u Hrvatskoj pravih banaka nije bilo. Novac su pojedinci, bogatiji trgovci ili poduzetnici, pa čak i časnici, činovnici i svećenici davali na zajam uz određene kamate.⁹⁰ Ulogu banaka u Karlovcu igrale su raznovrsne ugledne zaklade: Bolnička, Molidorova, Markezijeva, dugovječna Bolno - ubožnička (postoji i u 20. stoljeću) te nekoliko misnih zaklada. Osim što su one osnivane na temelju oporuka osnivača zaklade, njihov osnovni kapital povećavao se oporučnim darovanjima pojedinih građana i stanovnika grada Karlovca. Oporuke (koje možemo pratiti još od 17. stoljeća) sastavljali su uglavnom građani Karlovca, pripadnici građanskog staleža. Međutim, ima sačuvanih oporuka koje su sastavljali plemići. Radilo se o časnicima namještenim u Karlovcu i plemićima koji su svoje palače imali u tvrđavi. Tako je karlovački general, barun Franjo Preis (oko 1770. godine) ostavio 100 for. za misnu zakladu, a građanka Kata Stipć (1799.) 1.500 for. Dakako to možemo protumačiti i kao materijalnim blagostanjem građanskog staleža u tom vremenu, uvjetovanim gospodarskim procvatom prometa i trgovine. Zakladitelji misnih zaklada obično su ostavljali novac izračunavši precizno koliko će svetih misa biti služeno od kamata njihove zaklade.

⁸⁹ *Zapisnici Poglavarstva 1778.*, spis br. 2., Karlovac: Državni arhiv u Karlovcu, 2011., str. 10-14.

⁹⁰ Arhiv Franjevačkog samostana u Karlovcu, *Miscelanea*, kut. 1., fasc. IX. Opaske na pojedine stavke fundacionih misa, konac 19. st., str. 67 i dalje, u: Antonio Bosio, *Misne zaklade Franjevačke župne crkve Presvetog Trojstva u Karlovcu*, rad u rukopisu, 2008., referat na znanstvenom skupu »350 godina prisustva i djelovanja franjevacu u Karlovcu (1658. - 2008.)«.

Najdugovječnija zaklada bila je Markezijeva zaklada. Osnovne škole i gimnazija uzdržavale su se na temelju sredstava erara Karlovačkog generalata, a potom i iz vojničke blagajne Generalnog zapovjedništva za Hrvatsko - slavonsku vojnu krajinu u Zagrebu i sredstvima Markezijeve zaklade. Tu je zakladu osnovao Janko Markez (ujak majke Imbre Ignjatijevića Tkalca) 1807. godine. On je sav svoj imetak ostavio gradu. Zatražio je da se od njega osnuje zaklada iz koje će se pomagati školovanje karlovačkih osnovaca i gimnazijalaca, koji bi bili oslobođeni plaćanja školarine. Na temelju izvorne građe doznajemo da se glavnicu Markezijeve zaklade povećavala raznim darovanjima, no obično je darovatelj obvezivao zakladu na koji će se način darovana sredstva trošiti. Tako je Josip Žerjavić, skrbnik i izvršitelj testamenta u slučaju svoje smrti, ostavio Jurju Baiću (svom štićeniku) gradskom siročetu nasljedstvo koje je povjerio gimnazijskoj zakladi. Vrijednost nasljedstva koje je povjerio toj zakladi, iznosila je 176 for. i 36 kr. uredovne novčane vrijednosti. Poglavarstvo grada Karlovca je izvršavalo nasljedna prava preko Markezijeve zaklade u korist gradske siročadi.⁹¹ O Stanju u Markezijevoj zakladi, brigu je vodilo Gradsko poglavarstvo koje je redovito podnosilo izvještaje Gradskom vijeću. Kamate iz zaklada su mogli podizati gradski konzuli ili senatori koji su o tome morali uvijek izvještavati Gradsko poglavarstvo. Doznajemo, da je Gradsko vijeće izvijestilo blagajnički ured, da prihod gimnazijske zaklade od zadužnice Ane Kretz iznosi 2.185 for. i 37 kr., a zadužnica bračnog para Seidl iznosi 2.150 forinti.⁹² Ne samo iz Markezijeve, nego i iz drugih zaklada, pozajmljivan je novac.

Korisnici zajmova: građani grada Karlovca, trgovci, obrtnici, a zatim plemići i svećenici, su zbog teške gospodarske situacije osiromašili ili propali te nisu mogli otplaćivati kamate niti vraćati glavicu, dok su neki svoje dugove vraćali na temelju garancije nepokretne imovine.⁹³ Usprkos ovako riskantnog poslovanja, novac su pojedinci tijekom cijele prve polovine 19. stoljeća davali na posudbu. Kamate obično nisu bile velike, a zarada je bila beznačajna. Ovo poslovanje nije bilo profitabilno, no zadržat će se sve do osnivanja prvih štednih zavoda, a kasnije banaka.⁹⁴

⁹¹ HR-DAKA-1, *Poglavarstvo slobodnog kraljevskog grada Karlovca (1714. - 1850.)*, kut. 186., spis: 2675./1838.

⁹² isto, kut. 176., spis: 2735/1834.

⁹³ isto, spis: 11-1005-11-28-1779.; Brodar Bernardić posudio je od natporučnika Posarellia 100 forinti. Odgođeno mu je plaćanje 100 forinti na 3 mjeseca. U tom danom roku nije vratio dug, pa stoga natporučnik Posarelli izvještava Poglavarstvo za ne vraćanje duga zajedno s kamatama te moli Poglavarstvo da posreduje u toj stvari.; isto, kut. 186., spis: 2706./1838. Odvjetnik Antun Vakanović moli Poglavarstvo slobodnog kraljevskog grada Karlovca, da mu se posudi 170 for. iz ostavštine Vladislava Radomirovicha. Svojom nepokretnom imovinom, Vakanović je zajamčio kako će taj dug vratiti.

⁹⁴ Prvi novčarski zavod u Hrvatskoj, »Prva hrvatska štedionica«, osnovan je u Zagrebu 1846. Prvi novčarski zavod u Karlovcu, »Karlovačka štedionica«, osnovan je tek 1872. ; *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb:

Iako su obrtnici bili najbrojniji društveni sloj u gradu, bogatstvom se nisu mogli mjeriti sa trgovcima. Novčarstvo je tek u začetku i zato nije moglo imati značajnu ulogu u karlovačkom gospodarstvu. Mnogi trgovci su svoj akumulirani kapital oplemenjivali, posuđujući ga uz kamate. Posebnim mjerama nisu bili utvrđeni uvjeti posuđivanja novca. On je često uz nepredviđene i vrlo različite kamatne stope cirkulirao gradom. Bogatijim trgovcima očito se više isplatilo pozajmljivati novac na taj način, nego ga poklanjati zakladama koje su u tom prvom razdoblju igrale ulogu svojevrsnih banaka. Ovakav način cirkuliranja novca omogućavao je razne prijevare. Za posuđeni su novac žitni trgovci obično jamčili žitom, no znalo se dogoditi da žito kojim je jamčio vraćanje duga, trgovac proda nekom drugom. Sudski procesi vođeni pred karlovačkim sudom svjedoče o takvoj nekorektnosti poslovanja pojedinih trgovaca i kolanju novca.

Usprkos svemu, u Karlovcu se tridesetih i četrdesetih godina 19. stoljeća stvarao najjači trgovački kapital ovoga područja, a trgovina postaje najvažnija privredna grana. Trgovina se ubrzano usavršavala uspješnim razvijanjem poslovne djelatnosti prijevozničkih i trgovačkih poduzetnika.

III. POGLAVLJE

DRUŠTVENI ŽIVOT KARLOVCA

3.1. Demografske i socijalne promjene

Najvažniji čimbenik narodnog gospodarstva je upravo stanovništvo. Statistički pregled i istraživanje kretanja stanovništva nužno je da bi mogli dobiti bolji uvid u sve druge promjene koje su uslijedile nakon dugotrajnih napoleonskih ratova. Situacija i opće stanje u hrvatskim zemljama nije bilo nimalo jednostavno. Posljedice uzrokovane ratovima i državni bankrot 1805. i 1811. godine, pa i epidemije, odrazile su se na hrvatsko stanovništvo. Bankrot 1811. godine uslijedio je nakon što je Bečka vlada donijela odluku da se radi kretanja prevelike količine banknota, njihova vrijednost smanji na 1/5. Cijena novca drastično je počela padati, a cijena robe sve je više rasla. Bankrot i opća kriza u Monarhiji pogodila je naročito hrvatski trgovački stalež, zaklade i obrtnike. Posljedice su bile teške. Dolazi do poskupljenja manufakturne robe. Zbog nedostatka kapitala, obustavlja se rad u mnogim manufakturama. Trgovina i poljodjelstvo sve više nazaduju.

Gospodarska kriza, izazvana bankrotima carske blagajne Habsburške Monarhije nije odmah imala direktan utjecaj na stanje u gradu Karlovcu. Dok je grad bio pod vlašću Napoleonova Carstva, trpio je krizu izazvanu Napoleonovom gospodarskom politikom. Posebno je skretanje trgovačkih putova koji su zaobilazili Karlovac i granice postavljene Napoleonovom okupacijom, teško su pogodili cjelokupno gospodarstvo grada. Kada se grad 1813. godine vratio u okvire Habsburške Monarhije, upada u posljedice krize i bankrota Carstva iz 1811. godine. Pravu dramu karlovačko gospodarstvo proživljava u vrijeme krize Habsburške Monarhije 1815. koju je pratio novi bankrot carske blagajne. Tome pridonose, također, i nerodne godine 1814., 1815. i 1816. čega je posljedica bila i glad.

Usprkos propadanja mnogih trgovaca i obrtnika tijekom kriznog razdoblja, potaknut je daljnji napredak građanstva u sjevernim hrvatskim krajevima, no Karlovac time nije bio zahvaćen, jer nakon odlaska Francuza iz naših krajeva 1813./14. grad nije bio odmah priključen banskoj Hrvatskoj, što je umrtvilo gospodarski život grada i usporilo njegov razvoj.¹

Nasilno otkinut od svog prirodnog zaleđa i podvrgnut vojnoj upravi i strogoj cenzuri, nije mogao odmah iskoristiti sve mogućnosti koje je pružala obnova i daljnje napredovanje cjelokupnog gospodarstva Hrvatske. Kada je 1822. godine Karlovac konačno vraćen pod vlast bana i Hrvatskog sabora, a u gradu obnovljeno Gradsko poglavarstvo, započeo je novi uzlet grada, početak njegovog »zlatnog doba«.²

Ratovi, nerodne godine, glad i epidemije usporili su porast stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije (banske Hrvatske), Vojne krajine pa tako i u gradu Karlovcu. Potvrđuju to podatci iz sačuvanih popisa stanovništva krajem 18. i tijekom 19. stoljeća. Ovjereni popisi stanovništva za civilnu Hrvatsku i Ugarsku od kraja 18. pa do prve polovine 19. stoljeća sačuvani su u statističkom uredu u Budimpešti. Prema tim popisima banska Hrvatska imala je 1787. godine ukupno 648.512 stanovnika. Na gradsko stanovništvo otpadalo je tada 28.490 stanovnika ili 4,3%, dok je na ruralno stanovništvo i stanovnike malih trgovišta među koje je u popisu bilo obuhvaćeno i svećenstvo otpadalo je 620.021 (95,61%). Plemstvo je jednim dijelom bilo obuhvaćeno popisima u gradovima, a drugim u popisima u selima i trgovištima.

Sljedeći popis stanovništva u banskoj Hrvatskoj uslijedio je 1804./05. godinu. Ovim popisom nije bilo obuhvaćeno plemstvo i svećenstvo. Ukupno je tada bez plemstva i svećenstva u banskoj Hrvatskoj bilo 667.030 stanovnika.³ Kada tom broju pridodamo 25.000 plemića čiji broj se vjerojatno nije bitno smanjio poslije 1787. i broj svećenika, čini se da je cjelokupno stanovništvo banske Hrvatske 1804./05. brojalo oko 692.030 stanovnika, pa je usprkos svih nedaća koje su pogodile Hrvatsku i Slavoniju u proteklih sedamnaest godina došlo do blagog

¹ Stančić, *Hrvatski narodni preporod*, str.5.; Stjepan Srkulj, *Hrvatska povijest u 19. karata*, Zagreb, 1937., str. 75, 76. Do 1820., odnosno 1822. godine nalazi se u sastavu novoosnovane Kraljevine Ilirije i podvrgnut je upravi Ilirskog Gubernija u Ljubljani, a nešto kasnije carskom i kraljevskom Guberniju Austrijsko primorje sa sjedištem u Trstu. Godine 1816. u gradu je uspostavljena vojna uprava, raspušteno je gradsko vijeće i uvedena njemačka činovnička uprava; Lopašić isto, str. 96; Šišić, isto, str. 393.

² Kraljevski komesar grof. Josip Mailath predao je 1. studenog 1822. prekosavske predjele banskoj vladi, dok je u Karlovcu obnovio Magistrat, na čelu s Franjom Gerlicijem.

³ Mladen Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb: Matica hrvatska, 1939., str. 73-75.

U popisu iz 1787. godine nalaze se i podatci o pripadnosti hrvatskog stanovništva različitim konfesijama. Tada je u banskoj Hrvatskoj bilo najviše pripadnika katoličke vjeroispovjesti, zatim pravoslavne, evangelika i kalvinista, a od nekršćanskih konfesija u neznatnom broju su bili zastupljeni židovi, sa svega 0,02% od ukupnog stanovništva.

porasta od svega 6,9% stanovnika. U popisima iz 1787. i 1804./05. nalaze se podatci o broju stanovnika u pojedinim hrvatskim gradovima. Karlovac je 1787. godine bio po broju stanovnika šesti grad u Hrvatskoj (sa 2740 stanovnika,⁴ uzimajući u obzir da je tada slobodni kraljevski grad Karlovac činio tzv. unutarnji grad, Zvijezda i vanjski grad, naselja, Dubovac i Gaza, odmah iza petog po redu, Zagreba (sa 2.815 stanovnika) koji je od Karlovca imao samo 75 stanovnika više.⁵

Novi popis (1804./05.) pokazuje nam da se broj stanovnika grada Karlovca znatno povećao i imao je tada 3224 stanovnika. Promjene u broju stanovništva možemo najbolje pratiti iz tabličnih pregleda.

Tablica br. 1.

Približna procjena stanovništva grada Karlovca od kraja XVIII. st. i u prvoj polovini XIX. st.

Godine	Unutarnji grad	Vanjsko predgrađe Glasija i esplanada	Dubovac	Gaza	Ukupno
1778.	1 111	982	167	157	2417
1787.	?	?	?	?	2740
1804./05.	?	?	?	?	3224
1808.	?	?	?	?	3900
1830./31.	?	?	?	?	4782(?)
1851.	?	?	?	?	5591

U Tablici se nalazi kolona pod imenom Vanjsko predgrađe. To je područje koje se počelo razvijati gradnjom kuća i zgrada raznih namjena na prostoru glasije i esplanade.⁶

⁴ Budak, isto, str. 107.

⁵ Lorković, isto, str. 74. U banskoj Hrvatskoj tada je bilo osam gradova. Zagreb, Varaždin, Rijeka, Bakar, Požega, Križevci, Koprivnica i Karlovac. Po broju stanovnika gradove možemo poredati od najbrojnijih do manje brojnih. Bakar (7656), Rijeka (5956), Varaždin (4814), Koprivnica (3417), Zagreb (2815), Karlovac (2740), Požega (2002) i Križevci (1705).; Mirjana Gross/Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb: Globus, 1992

⁶ Za 1778. godinu korišteni su podatci R. Lopašića, isto, str. 51. Samo za tu godinu raspoložemo podatkom koliko je stanovnika prebivalo u pojedinim dijelovima grada Karlovca.

Za 1787. godinu korišteni su podatci I. Karaman, *Ekonomске i socijalne prilike*, str. 156

Za 1804./05. godinu korišteni su podatci Lorković, isto., str. 74

Za 1808. godinu korišteni su podatci I. Karaman, *Stanovništvo i magistrat grada Karlovca potkraj XVIII. st. (1785. - 87.)*, *Historijski zbornik XVI.*, 1963., str. 220

U ukupnom stanovništvu banske Hrvatske Karlovac je učestvovao sa 0,47%. Sa šestog mjesta po broju stanovnika Karlovac se pomaknuo na četvrto, prerastao Koprivnicu i bio je veći od Zagreba za 251 stanovnika. Povoljna gospodarska konjunktura potaknuta uspješnom žitnom trgovinom, očito je privlačila u grad nove trgovce, a isto tako i obrtnike. Izvan banske Hrvatske nalazila se Vojna krajina koja je brojem stanovnika u nekim dijelovima prerastala broj stanovnika banske Hrvatske. Godine 1778. izdan je propis za kantone i komunitete (»Cantons und Communitäten - Regulativ«) za Hrvatsko - slavonsku vojnu krajinu i bansku krajinu.⁷ Ustrojstvo Vojne krajine temeljito se promijenilo. Promjenama su bili obuhvaćeni i vojni komuniteti. Komunitetski magistrati morali su svake druge godine izvršiti popisivanje stanovništva i to prema novom komunitetskom regulativu izdanom 1787. godine.⁸

Tablica br. 2.

Približna procjena porasta stanovništva grada Karlovca u razdoblju kraja XVIII. st. i u prvoj polovini XIX. st. u broju i postotku

R A Z D O B L J E		PORAST STANOVNIŠTVA	
Od godine do godine.	Godina	Br.	%
1778.- 1787.	9	323	11.79
1787. - 1805.	18	848	26.18
1808. - 1831.	23	882?	18.44?
1831. - 1851.	20	809	14.47

Ubrzani porast stanovništva zabilježen je za razdoblje od 1778. do 1787. godine. Za samo 9 godina stanovništvo je poraslo za gotovo 12%. Ipak, najveći porast stanovništva Karlovca zbio se u 18 godina, od 1787. do 1805., kada se stanovništvo povećalo za 26.18%. Rast stanovnika grada Karlovca usporen je u četvrtom i petom desetljeću XIX. st. u kojima je građanstvo poraslo približno za samo 14, 47%.

Za 1830/31. godinu izvornik je naveo broj poreznih obveznika (*I. Karaman, Ekonomske i socijalne prilike* str. 160/161).

Za 1851. godinu korišteni su podaci M. Gross/A. Szabo, isto.

⁷Lorković, isto, str. 79.

⁸Buczynski, knjiga prva, str.73.; isto, knjiga druga, str.151.

Godine 1782. Karlovački generalat imao je ukupno 151.165 stanovnika. Varaždinski generalat imao je ukupno 110.867 stanovnika. Slavonska vojna krajina brojala je ukupno 182.400 stanovnika, a Banska krajina ukupno 78.899 stanovnika, što je ukupno iznosilo 523.331 stanovnika Hrvatsko-slavonske vojne krajine. Godine 1802. obavljen je posljednji popis stanovništva prema tome formularu. Karlovački generalat imao je ukupno 182.733 stanovnika. Varaždinski generalat imao je ukupno 101.902 stanovnika. Slavonska vojna krajina imala je ukupno prema tom popisu 189.018 stanovnika. Banska krajina brojala je ukupno 91.545 stanovnika, što je ukupno iznosilo 565.198 stanovnika Hrvatsko - slavonske vojne krajine. U periodu od dvadeset godina, točnije od 1782. do 1802. broj stanovništva Vojne krajine je porastao (7,4%). Stanovništvo Hrvatske vojne krajine poraslo je za 10,3%, dok je stanovništvo Slavonske vojne krajine poraslo nešto manje (3,6%). Prirast stanovništva bio je brži u Hrvatskoj vojnoj krajini nego u Slavonskoj vojnoj krajini, što upućuje na zaključak da je u Hrvatskoj vojnoj krajini gospodarski razvoj bio nešto povoljniji.

Godine 1815., koju je obilježio kraj napoleonskih ratova, izvršen je glavni popis stanovništva vezan za cjelokupnu Vojnu krajinu⁹, jer su vlasti bile dužne popisivati stanovništvo nakon ratova u kojima dolazi do velikih ljudskih gubitaka, a to popisivanje moralo je biti učinkovito i redovito. Karlovački generalat imao je tada 193.607 stanovnika. Varaždinski generalat brojao je ukupno 107.589 stanovnika. Slavonska vojna krajina imala je ukupno 210.220 stanovnika, a Banska krajina brojala je ukupno 96.281 stanovnika, što je ukupno iznosilo 607.697 stanovnika Hrvatsko - slavonske vojne krajine. U razdoblju od 1802. do 1815. godine broj stanovništva Hrvatsko - slavonske vojne krajine se povećao unatoč ratova, nerodnih godina, gladi i epidemija, u odnosu na prethodnih dvadeset godina.¹⁰

Od 1804./05. do 1840. godine na području banske Hrvatske nisu obavljeni popisi stanovništva, dok su se na teritoriju Vojne krajine popisi vršili i dalje, ali su samo djelomično objavljivani. Popisivanje krajiškog stanovništva se do 1825. godine napokon usustavilo.

⁹ Mirko Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857. - 1971.*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Republički zavod za statistiku SR Hrvatske, 1979.; Vladimir Stipetić, predgovor, str. XI. Naime, sve do 1815. godine u Vojnoj krajini nisu postojali pravi popisi, a broj stanovništva se utvrđivao prvenstveno na temelju podataka koje su donosili vojne starješine.

¹⁰ Lorković, isto, str.82, 83.

Godine 1802. i 1815., izvršen je popis stanovništva Vojne krajine prema vjeroispovijestima. Iako su to vrlo zanimljivi podatci, za naša istraživanja nisu od veće važnosti. Autor svoje podatke temelji na izvješćima Magde Pal: *Neueste statistisch - geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungrischen Militärgrenze*, Leipzig, 1832. i B.v. Hietzingera: *Statistik der Militärgrenze des Österreichischen Kaiserthums*, Wien, 1817., I. sv., str. 166.

Popisi su se ubuduće obavljali svake pete godine, dok se revidiranje popisa stanovništva obavljalo redovito svake godine.¹¹ Nove pouzdanije podatke za bansku Hrvatsku dat će popis iz 1840. godine. Civilna Hrvatska i Slavonija je 1840. imala ukupno 954.969 stanovnika.¹² Karlovački generalat imao je ukupno 253.173 stanovnika. Varaždinski generalat imao je ukupno 126.607 stanovnika. Slavonska krajina brojala je ukupno 129.240 stanovnika. Banska krajina imala je ukupno 112.713 stanovnika, što je ukupan iznos 621.733 stanovnika Vojne krajine.¹³ Kraljevstvo Hrvatske, Slavonije i Vojne krajine, imalo je ukupno 1850. godine 1.577.683 stanovnika.¹⁴

Tablica br. 3

Približne procjene porasta stanovništva Kraljevstva Hrvatske, Slavonije i Dalmacije za razdoblje od kraja XVIII. stoljeća i u prvoj polovici XIX. stoljeća.

Godine	Civilna Hrvatska		Vojna krajina		Ukupno približna procjena
	Br.	%	Br.	%	
1782. 1787.	673 512	56,27	523 331	47,23	1 196 843
1802. 1804./05.	692 030	55,05	565 198	44,95	1 257 228
1838. 1840.	954 964	55,75	758 100	44,25	1 713 064
1850.	955 950	60,59	621 733	39,41	1 577 683
Ukupno	2 332 492	57,70	1 710 262	42,30	4 042 754

¹¹ Buczynski, *Gradovi Vojne krajine*, knjiga druga, str.152.

¹² Lorković, isto, str. 88. tabela

U tabeli je pogrešno izračunat ukupan broj stanovnika banske Hrvatske. On iznosi 1.605.810, a ne 1.605.730 stanovnika kako je izračunato u autorovoj tabeli. U tabeli ima još pogrešaka koje samo djelomično utječu na ukupan broj stanovnika banske Hrvatske. Tako je u koloni »Židovi« krivo zbrojen ukupan broj. On iznosi 2.102, a ne 2.100 židova. Također je vjerojatno krivo unijet broj Albanaca (1600) u rubriku Srijemska županija, a ne u Slavonsku granicu. U koloni za ukupan broj stanovnika Srijemske županije izračunato je 100.562, ako bi se pribrojalo 1.600 Albanaca, onda bi u Srijemskoj županiji bilo 102.162 stanovnika. U ukupnom broju stanovništva Slavonske vojne krajine 259.153 nedostaje 1.600 stanovnika koliko bi ih bilo da je broj Albanaca unijet u pravi redak, tj. stvarni broj stanovnika Slavonske granice je 259.153. O ovim sitnim pogreškama vodit će se računa u samoj analizi.

¹³ isto, str. 91.

Jakov Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Zagreb: Globus, 1987. str. 95.

¹⁴ U ovim podacima nedostaje broj stanovnika Dalmacije i Istre. Obje ove pokrajine pripadale su nasljednim pokrajinama Austrijskog carstva.

Za izračun ukupnog broja stanovnika uzete su približne godine pretpostavljajući da nije bilo velikih razlika u stvarnom broju stanovnika u razdobljima od 5 godina (1782. i 1787.), odnosno 3 godine (1802. i 1805.).

Stanovništvo civilne Hrvatske poraslo je u 63 godine za 1.658 980 stanovnika, odnosno povećalo se gotovo tri i pol puta. Porast stanovništva u Vojnoj krajini u jednom razdoblju je bio brži od porasta u civilnoj Hrvatskoj (razdoblje od 1782. do 1802.), ali se u sljedećim desetljećima taj porast usporio, pa je do 1850. godine u odnosu na 1782. u Vojnoj krajini bilo više 1.186 931. stanovnika, odnosno stanovništvo se povećalo oko dva i pol puta. U ukupnom stanovništvu Hrvatske 1850. godine stanovništvo Vojne krajine bilo je zastupljeno sa 39,41%. Moramo imati na umu da tada Hrvatskoj nisu pripadale Istra, Dalmacija, Međimurje i Baranja, a da se njen teritorij prostirao na područje Srijema, tj. tadašnje Petrovaradinske pukovnije sa gradovima Petrovaradinom, Mitrovicom, Srijemskim Karlovcima i Zemunom, područjem danas u Republici Srbiji, odnosno Vojvodini.

U analizi podataka o broju stanovništva Hrvatske od kraja 18. stoljeća pa do 1850. godine u najvećoj mjeri oslanjali smo se na podatke dr. Mladena Lorkovića i Jakova Gele jer smo na taj način dobili najbolji uvid u opće popise stanovništva. Statistička analiza podataka Božene Vranješ Šoljan, *Stanovništvo banske Hrvatske*, sažetak je provedenih popisa godina 1787., 1802., 1805. i 1850., ali ona govori o ukupnom broju stanovništva Ugarske, Hrvatske i Erdelja. Nažalost, autorica nije navela koliki je udio hrvatskog stanovništva u ukupnom broju stanovništva Ugarske, Hrvatske i Erdelja. Uzimajući u obzir podatke dr. Mladena Lorkovića da je u cjelokupnoj Hrvatskoj 1787. godine bilo približno 1.171 843 stanovnika, možemo zaključiti da je udio hrvatskog stanovništva u Kraljevstvu Ugarske i Hrvatske bio približno 13.4%. Na ovaj izračun ne možemo gledati sa sigurnošću, jer je doista nesiguran, zbog toga što Božena Vranješ Šoljan nije navela jesu li u njih uključeni stanovnici Vojnih krajina. U statističkoj analizi služili smo se i podacima koje je iznio Alexander Buczynski, *Gradovi Vojne krajine*, knjiga prva i druga. Zbog neznatnih razlika između podataka Lorkovića i Buczynskog u pojedinim segmentima dali smo prednost podacima dr. Lorkovića jer su za naša istraživanja relevantniji.

Prvu potpuniju analizu stanovništva grada Karlovca dao je Igor Karaman. Svoje analize temeljio je na poreznim popisima iz 1787./88. i 1830./31. godinu. Statistički podatci iz 1787. prikazuju nam osnovnu socijalnu - gospodarsku strukturu onovremenih stanovnika

grada Karlovca. Na samom gradskom području evidentirane su 652 obitelji, što je ukupno brojalo 2.740 članova. Od toga je na muške, odrasle osobe otpalo 942 osobe. Građana je te godine bilo ukupno 350; 222 člana obitelji građana i seljaka, 254 slugu, dok je različitih zanimanja bilo ukupno 48 osoba. Među stanovnicima grada Karlovca bilo je 1787. godine 14 plemića, 33 činovnika različitih struktura i 21 svećenik.¹⁵

Godišnji porezni popis iz godine 1787./88. omogućuje nam još temeljitiju analizu strukture karlovačkog stanovništva u tom vremenu. Ovdje je, dakako, od velike važnosti prikazati socijalno - ekonomsku strukturu karlovačkog stanovništva, koja je nužna zbog usporedbe s demografskim kretanjima. Socijalno - ekonomska struktura karlovačkog stanovništva tih je godina izgledala ovako: izvan građanskog staleža (plemstvo, svećenstvo, vojni časnici i oficiri) bilo je ukupno 214 osoba ili 21,5%, veletrgovaca je bilo 10 ili 1%, lađarskih trgovaca bilo je 121 ili 12%, dućanskih trgovaca 66 ili 7%, prijevoznika 11 ili 1%, obrtnika 249 ili 25%, radnika 114 ili 11,5%, te slugu 209 ili 21%, što je ukupno brojalo 994 stanovnika.¹⁶ Karlovački obrtnici sačinjavali su najbrojniju skupinu zanimanja (249 osoba). U nešto manjem broju bili su zastupljeni karlovački trgovci i prijevoznici (za cestovni i riječni promet robe). Veletrgovaca, lađarskih trgovaca, te dućanskih trgovaca bilo je ukupno 197, a dodamo li tome broju još 11 prijevoznika, to je ukupno iznosilo 208 trgovaca i prijevoznika. Iako su brojem nešto manje zastupljeni od obrtnika, trgovački i prijevoznički poduzetnici su po svojem kapitalu, a isto tako i po širokoj poslovnoj djelatnosti bili najznačajniji sloj građanstva.

U vrijeme reformi Josipa II. pa sve do uoči preporodnog pokreta, došlo je do promjena u socijalno - gospodarskoj strukturi stanovništva grada Karlovca. Pri toj konstataciji, koristit će nam svakako analize poreznih popisa iz 1787./88. i poreznog popisa iz 1830./31. godinu. U poreznim popisima izvršeno je podjednako razvrstavanje građana u porezne kategorije. Međutim, neke kategorije privrednika temeljitije su razrađene, pa tako kod trgovačkih poduzetnika sada imamo trgovačke povjerenike i prekupce, a posebno su izdvojeni i popisani svratištari i krčmari. Godine 1787./8. bilo je ukupno 994 poreznih obveznika razvrstanih po pojedinim kategorijama. Osnovne grupe građanskog stanovništva prisutne su i u prvoj polovini 19. stoljeća.

¹⁵Karaman, *Ekonomске i socijalne prilike*, str. 156.

¹⁶ I. Karaman, *Stanovništvo i magistrat grada Karlovca potkraj XVIII st. (1785. - 1787.)*, Historijski zbornik XVI., 1963. godine.

Godine 1830./31. izvan građanskog staleža bilo je ukupno 483 stanovnika, ili 27,8%; veletrgovaca je bilo ukupno 10 ili 0,6%; trgovačkih povjerenika bilo je ukupno 16 ili 0,9%, prekupaca 24 ili 1,4%, lađarskih trgovaca 24 ili 1,4%, prijevoznika 24 ili 1,4%; dućanskih trgovaca 84 ili 4,8%; svratištara 20 ili 1,1%, krčmara 120 ili 6,9%, obrtnika 278 ili 16,0%, radnika 207 ili 11,9% i slugu 449 ili 25,8%. Ukupan broj stanovnika Karlovca tih je godina iznosio 1739.¹⁷ Promjene koje su se dogodile zahvatile su strukturu trgovačko - prometnih poduzetnika. Njihov je udio smanjen, od 208 ili 21,0% koliko ih je bilo 1787./88. na 182 ili 10,5% 1830./31. godinu. Broj lađarskih trgovaca znatno je smanjen. Godine 1787./88. bilo ih je ukupno 121, ili 12,0%, dok ih je 1830./31. samo 24 ili svega 1,4%. Broj dućanskih trgovaca je porastao sa 66 na 84, a također je u porastu i broj obrtnika, sa 249 na 278.

Stanovništvo grada Karlovca iz 1830./31. činili su stanovnici unutrašnjeg grada (karlovačke »Zvijezde«) i vanjskog grada, predgrađa Gaze i Dubovca, te Žitne ili tzv. Židovske varoši. Obrtnici su svoje kuće i radionice imali unutar Zvijezde, dok su se trgovci nastanjivali češće u predgrađima, u vanjskom gradu Gazi i Dubovcu. Na tom je području popisano 91,6% lađarskih trgovaca, a važnu ulogu imali su i svratištari i krčmari.

Na području grada unutar tvrđave bilo je ukupno 160 stanovnika izvan građanskog staleža, 4 veletrgovca, 2 trgovačka povjerenika, 5 prekupaca, 2 lađarska trgovca, 8 prijevoznika, 27 dućanskih trgovaca, 5 svratištara, 34 krčmara, 145 obrtnika, 57 radnika i 159 slugu, što je ukupno brojalo 608 stanovnika na području unutarnjeg grada.

U predgrađima je evidentirano 323 stanovnika izvan građanskog staleža, 6 veletrgovaca, 14 trgovačkih povjerenika, 19 prekupaca, 22 lađarska trgovca, 16 prijevoznika, 57 dućanskih trgovaca, 15 svratištara, 86 krčmara, 133 obrtnika, 150 radnika i 290 slugu, što je ukupno iznosilo 1.131 stanovnik u predgrađima.

Ukupan broj poreznih obveznika grada Karlovca godine 1830./31. iznosio je 1.739. Igor Karaman ih je razvrstao u šest popisnih četvrti. Koliko je članova obitelji prehranjivao jedan porezni obveznik, teško je pretpostaviti, no nećemo pogriješiti ako ukupan broj poreznih obveznika (1.739) povećamo dva i pol puta. Prihvatimo li tu približnu procjenu, u Karlovcu je tih godina živjelo približno 4.348 žitelja. Uspoređujući podatke o porastu broja stanovništva od 1804./5. do 1851. godine ova procjena čini se prihvatljivom.

¹⁷ Karaman, *Ekonomске i socijalne prilike*, str. 160.

Tablica br. 4

Približna procjena zastupljenosti glavnih zanimanja u gradu Karlovcu krajem XVIII. st. i u prvoj polovici XIX. st. u broju i postocima

ZANIMANJA	G O D I N E					
	1778.		1787.		1830./31.	
	Br.	%	Br.	%	Br.	%
Veletrgovci	-	-	10	1.01	10	0.53
Trgovci	60	11.07	-	-	-	-
Trgov. povjerenici	-	-	-	-	16	0.92
Prekupci	-	-	-	-	24	1.38
Lađarski trgovci	-	-	121	12.7	24	1.38
Prijevoznici	-	-	-	-	24	1.38
Dučanski trgovci	-	-	66	6.64	84	4.83
Svratištari	-	-	-	-	20	1.15
Krčmari	-	-	-	-	120	6.90
Obrtnici	190	35.05	246	24.75	278	15.99
Poljodjelci	146	26.94	-	-	-	-
Seljaci	-	-	-	-	-	-
Težaci	146	26.94	-	-	-	-
Radnici	-	-	114	11.47	207	11.90
Sluge	-	-	209	21.03	449	25.82
Izvan građan. staleža	-	-	214	21.53	483	27.77
Ukupno	542	100.00	994	100.00	1738	100.00

Tablica je sastavljena za godinu 1778. na osnovi podataka Radoslava Lopašića, a za 1787. i 1830./31. godinu na osnovi podataka Igora Karamana. Iz ovih podataka ne možemo pouzdano utvrditi koja su zanimanja bila temelj gospodarskog života grada Karlovca. Lopašićevi podatci vjerojatno se odnose samo na unutarnji grad - zvijezdu, dok tzv. vanjski grad, (prostor glasije, esplanade, često zvanim Žitni trg), Gaze i Dubovca, nije obuhvaćen.

Zaključujemo to iz popisa kuća i njihovih vlasnika na području vanjskog grada iz spisa br. 17., Zapisnika Poglavarstva grada Karlovca za razdoblje od 1778. do 1779. godine.

Tada je bilo na glasiji i esplanadi 154 vlasnika kuća u ukupnoj vrijednosti od 274.800 for. Najviše vlasnika bilo je iz redova obrtnika 58, među kojima su prednjačili krojači (12), gumbari (10), remenari (9) i mesari (9). Pripadnici činovničkog staleža, računovođe, poreznici, komornici, inspektori i činovničke udovice, posjedovali su 51. kuću. Časničkih kuća bilo je svega 12, a kuća trgovaca samo 6, od kojih je veletrgovac Gutterer posjedovao 4 kuće. Samo jedna njegova kuća vrijedila je 20.000 for. Uz to, Gutterer je posjedovao i alodij, posjed neopterećen feudalnim nametima vrijedan 1.500 for. Oci pijaristi koji su tada držali škole u gradu posjedovali su također imanje neopterećeno feudalnim nametima, vrijedno 2.000 for. Na glasiji je postojala jedna gradska kuća i tržnica.

Sudeći po ovim podacima glavni nositelji gospodarskog života Karlovca krajem XVIII. stoljeća, a sa sigurnošću pretpostavljamo i u prvoj polovini XIX. stoljeća bili su obrtnici, a ne trgovci. Zanimljivo je da u tom dijelu vanjskog grada, kuću nije posjedovao ni jedan lađarski trgovac. Tijekom prve polovine XIX. stoljeća živahne gospodarske aktivnosti odvijale su se na esplanadi i glasiji, te na Gazi i Dubovcu. Zvijezda - unutarjni grad, postepeno se počeo pretvarati u elitni dio slobodnog kraljevskog grada, gdje su svoje palače gradili bogati trgovci, časnici, te gradski i državni činovnici.¹⁸

¹⁸ HR-DAKA-1, *Poglavarstvo slobodnog kraljevskog grada Karlovca (1715. - 1850.)*.

3.2. Vojno krajiška elita (segment društvenog života grada)

Vojna krajina, posebni obrambeni sustav organiziran na pograničnim područjima Hrvatske prema Turskom Carstvu, krajem 18. i početkom 19. stoljeća nema onu ulogu koju je imao u vrijeme nastajanja i razvoja od 16. do 18. stoljeća. Pogranično područje prema Turskoj uspješnim oslobodilačkim ratovima do kraja 18. stoljeća povećavalo se, što je nametalo potrebu njegove reorganizacije.¹⁹ Proširena je »stara« Vojna krajina i pretvorena je u veliku vojnu provinciju. Istovremeno jačanjem centralističke vlasti i politike sve se više smanjuje utjecaj Hrvatskog sabora i hrvatskih staleža na krajiški teritorij. Krajišnici, vojno stanovništvo Vojne krajine, postali su vojnici koji su odlazili na sva europska ratišta ratujući za interese vladajuće kuće Habsburg. Krajišnici su se dijelili na tzv. obvezne krajišnike, one koji su morali biti spremni poći u rat u svakom trenutku i neobvezne, one koji su odlazili u rat kada je vršena opća mobilizacija. Obvezni krajišnici, odrasli muškarci sposobni za oružje, bili su stajaća vojska Monarhije, obvezatna na obranu granice prema Turskoj, a u slučaju potrebe ratovali su i izvan Austrijskog Carstva u njegovom interesu. Oni su od države dobivali oružje i vojnu odjeću, a u ratno vrijeme i novčanu naknadu.

U mirno doba su se morali sami brinuti o sebi i svojoj obitelji, opskrbljivati je i prehranjivati, baveći se gospodarstvom, a u prvom redu obrađujući zemlju. Državi su plaćali porez, ali znatno manji od poreza koji su plaćali neobvezatni krajišnici i ostalo stanovništvo Vojne krajine. Obvezatnim krajišnicima bilo je osigurano slobodno korištenje zemlje. Dio posjeda kojeg su koristili, okućnica, vrtovi, voćnjaci, bio je oslobođen svakog davanja, a uz ove povlastice uživali su niz drugih, kao npr. pravo na oslobađanje od plaćanja školarine, za školovanje svoje djece.²⁰

¹⁹ Cjelovito preuređenje Vojne krajine započela je Carica i kraljica Marija Terezija. Provedbu je povjerila princu von Hildburgshausenu, koga je imenovala zapovjednikom Karlovačke Krajine. U Karlovac, sjedište Karlovačkog generalata, Hildburgshausen dolazi 1744. godine, a potom kreće proputovati cijelu Hrvatsku vojnu krajinu. Temeljitu reformu Karlovačkog generalata i radikalne promjene proveo je 1746. godine. Generalat je podijelio na četiri pukovnije: Ličku, Otočku, Ogulinsku i Slunjsku pukovniju. To su bile pješačke pukovnije, a uz njih je uredio osam konjaničkih kapetanija.

Lopašić, isto, str. 211 - 213; Franz de Paula Julius Frass, *Cjelovita topografija Karlovačke vojne krajine*, Ličke župe, Gospić, 1988., str. 41.

Fedor Moačanin, *Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787.* i Mirko Valentić, *Hrvatsko - slavonska vojna krajina 1790. - 1881.* Radovi objavljeni u *Zborniku sa znanstvenog skupa o Vojnoj krajini; Vojna krajina, povijesni pregled - historiografija - rasprave*, uredio Dragutin Pavličević, Zagreb, 1984., str. 23 - 91.

²⁰ Franjo Frass, *Topografija karlovačke krajine*, Mjestopis iz godine 1835., prvotisak Karlovac, 1835., pretisak Gospić, 1988., str. 31-32.

Reforma cjelokupne Vojne krajine provedena je polovicom 18. stoljeća (1754. godine). Izvršena je i teritorijalna reorganizacija, prema kojoj su uređene general komande, pukovnije, satnije, regimente i bataljuni.²¹ Novost u organizaciji Vojne krajine je osnivanje vojnih komuniteta. Bili su to gradovi s ograničenom samoupravom, uređenom prema austrijskim zakonima. Na čelu uprave bio je magistrat, a stanovništvo komuniteta uživalo je posebne slobode koje su im omogućavale veća građanska prava i gospodarski napredak.²² Grad Karlovac proglašen je vojnim komunitetom 1763. godine. Do polovine 19. stoljeća u Karlovačkom generalatu komunitetima su proglašeni još Senj i Karlobag, a u Banskoj krajini Petrinja i Kostajnica. U ostalim dijelovima Vojne krajine komunitetima su proglašeni Bjelovar, Ivanićgrad, Slavonski Brod, Sremski Karlovci, Zemun, Petrovaradin, Pančevo i Bela crkva. Brojni vojni komuniteti trebali su gospodarski ojačati područje Vojne krajine što je također trebalo omogućiti da se njeno stanovništvo lakše oprema za vojnu službu na koju je bilo obvezno, a sa što manje troškova iz državne blagajne.

Preuređenje Vojne krajine nastavio je nasljednik Marije Terezije, Josip II., no njegov pristup bio je nešto drugačiji. Car Josip II., planirajući velike ratne pohode, nastojao je stvoriti stalnu vojsku, koja bi imala oko 200.000 vojnika. Sve je to nametalo potrebu drugačijeg upravljanja Vojnom krajinom. Stoga je 1786. godine posebnom naredbom ustanovio jedinstvenu upravu za cjelokupnu Hrvatsko - slavonsku vojnu krajinu. U Zagrebu je formirano Generalno zapovjedništvo podređeno do 1848. Dvorskom ratnom vijeću, najvišem vojnom tijelu Austrijskog Carstva, a kasnije Ministarstvu rata u Beču.²³ Generalno zapovjedništvo imalo je uz vojne ovlasti i vrlo široka građanska ovlaštenja. U njegovoj nadležnosti bilo je gospodarstvo, sudstvo, zdravstvo, školstvo, dakle cjelokupni javni i gospodarski život Vojne krajine.²⁴

Život Karlovca kao slobodnog kraljevskog grada, u mnogim stvarima bio je vezan s vojnim ustrojem i djelovanjem Karlovačkog generalata. Nakon objedinjavanja zapovjedništava cjelokupne Vojne krajine u nadležnost general komande u Zagrebu, Karlovac nije u potpunosti izgubio značenje vojnog grada Monarhije. U gradu, koji nije bio teritorij Vojne krajine, nalazilo se zapovjedništvo Generalata i zapovjedništvo Slunjske pukovnije, te njene

²¹ Buczynski, isto, knjiga prva, str. 34.

²² Frass, isto, str. 34.; Alexander Buczynski, Lovorka Čoralić, *Vojska*, u: *U potrazi za mirom i blagostanjem*, isto, str. 149-157.

²³ Dvorsko ratno vijeće djelovalo je preko glavnih vojnih zapovjedništava - generalata, a ovi preko glavnih zapovjedništava brigada i vrhovnih zapovjedništava pukovnija., Frass, isto, str. 38.

²⁴ Lopašić, isto, str. 211, 212.; Šišić, isto, str. 322-324.; Grupa autora, *Ilustrirana povijest Hrvata*, Zagreb, Stvarnost, 1974., str. 190.; Buczynski, *Gradovi Vojne krajine*, knjiga prva, str. 116-121.

mnoge važne vojne institucije.²⁵ Kao sjedište najvišeg krajiškog zapovjedništva, Karlovačkog generalata, u Karlovcu je bilo boravište generala i vicegeneralata i mnogih drugih vršitelja najviših vojnih dužnosti, vezanih uz svakodnevno funkcioniranje upravljanja Generalatom. Uz kapetane, natporučnike i poručnike raznih zaduženja, važnu ulogu je imao kapetan - vojni sudac, jer je u gradu bilo i sjedište vojnog suda. Sve ove visoke vojne službe i institucije ne bi mogle funkcionirati bez nižeg vojnog kadra, pa i civila - građana koji su obavljali pisarske, dostavljačke i druge logističke službe. Uz vrlo široke vojne ovlasti Karlovačkom generalatu ostala su i dalje široka civilna ovlaštenja na teritoriju Karlovačkog generalata. Vojne vlasti u gradu imale su zato značajan utjecaj na cjelokupni javni život grada Karlovca. I onda kada je Karlovac postao slobodnim kraljevskim gradom, zapovjednici Karlovačkog generalata odigrali su značajnu ulogu u unapređivanju gospodarstva, školstva i zdravstva, kulturnih i duhovnih događanja u gradu. Najviši vojni zapovjednici bili su vrh vojne elite čiji su članovi stalno ili povremeno živjeli u gradu. Na vrhu vojne elite bili su generali, pripadnici visokog austrijskog, a ponekad i hrvatskog plemstva. Uz vojnu elitu čija je zadaća bila zapovijedanje vojnim postrojbama, među časnicima nalazili su se pukovnici, kapetani, poručnici, upravni časnici raznih profesija: inženjeri graditeljstva, liječnici, ranarnici (kirurzi), veterinari, knjigovođe, službenici u katastru, a pojavit će se i vojni časnici stručnjaci i za neka nova modernija zanimanja kao što su artiljeri i telegrafisti.

U Karlovcu se nalazila i vojna glazba »kapela«, važan segment karlovačkog društvenog života, zabavljajući i razveseljavajući građane svojim javnim nedjeljnim koncertima.²⁶ Glazbenici sa svojim kapelnicima također su pripadali šarolikoj vojnoj eliti. U Karlovcu se nalazilo od 1810. godine zapovjedništvo Slunjske pukovnije,²⁷ što znači da se iz grada upravljalo gospodarstvom, zdravstvenim ustanovama, školama, sudstvom i cjelokupnim životom Slunjske pukovnije. Stoga su se u gradu nalazile najviše institucije Slunjske pukovnije. Tu je bilo sjedište vojne veterinarske inspekcije, nadzorništvo školstva, sjedište vojne građevinske inspekcije itd. Vojna lica, pukovnici, kapetani, natporučnici, poručnici bili su sastavni dio vojnih službenika ureda Slunjske pukovnije. Među njima je bilo časnika istih profesija kao i onih u zapovjedništvu Generalata. Neki od važnih ureda Pukovnije nalazili su

²⁵ Reformiranjem Hrvatske vojne krajine Karlovac je dobio svoju regularnu vojsku. Carica Marija Terezija je 1747. godine krajiške čete uzdigla u redovite krajiške pukovnije prema načelima koja je postavio Hildburgshausen. Na generalskom položaju Hildburgshausena su naslijedili Benvenuto grof Petazzi, Filip Levin barun Beck, Franjo barun Preiss, Samuel grof Gyjulaj itd., uglavnom časnici, pripadnici mađarskog i austrijskog plemstva.

²⁶ Dragojla Jarnević, *Dnevnik*, priredila Irena Lukšić, drugo izdanje, Karlovac: Matica hrvatska, 2000.

²⁷ Ranije su zapovjedništva Slunjske pukovnije bila u Bariloviću od 1746. do 1768. i Slunju od 1768. do 1810., Strohal, isto, str. 115; Frass, isto, str. 218.

se izvan bedema tvrđave Slobodnog kraljevskog grada Karlovca, u susjednim naseljima, u Rakovcu i Švarči. Tu su bili neki pogranični carinski uredi, porezni ured, mitnica, ali su njihovi službenici najčešće živjeli u gradu Karlovcu. Mnogi umirovljeni časnici ostali su u gradu Karlovcu, kupovali su i gradili kuće u Karlovcu²⁸ i počeli se baviti čisto građanskim zanimanjima. Neki od njih pozajmljivali su novac trgovcima, poduzetnicima, a također i obrtnicima.²⁹ Bilo je i takvih časnika koji su iz svojih zaklada potpomagali školovanje učenika u karlovačkim osnovnim školama i gimnaziji. Tako je gimnaziji 1822. godine isplaćena kamata ostvarena od 1. listopada 1809. do 1. listopada 1822. iz sredstava Zaklade kapetana Betissmüllera u iznosu od 42,25 guldena. Iste godine isplaćeno je za karlovačke škole 31 gulden i 22 novčića iz Zaklade generala baruna Preissa.³⁰

Vojne vlasti su još od osnivanja grada Karlovca vodile ne samo brigu o duhovnim potrebama vojne posade u tvrđavi već i o duhovnim potrebama građana³¹. To se očitovalo i u nastojanju da se u gradu osnuju škole koje će pohađati sinovi i kćeri časnika, ali i građana Karlovca. Prve škole bile su na brizi vojnih vlasti. Zapovjedništvo je osiguravalo novac za održavanje učitelja u osnovnim školama, a od osnivanja gimnazije i gimnazijskih učitelja. Kada su 1820. godine vojne vlasti predale upravljanje školama Gradskom poglavarstvu grada Karlovca, ni tada nije posve prestala njihova briga o karlovačkim školama.³² Slunjska pukovnija opskrbljivala je sve škole ogrjevom, davala je dio novčanih sredstava za učiteljske plaće učitelja i učiteljica u osnovnim školama, a povremeno je pomagala u održavanju franjevačkog samostana u kome se nalazila gimnazija, dajući sredstva za popravak krova ili druge građevinske radove potrebne za održavanje zgrade. Jedini uvjet koji su postavljale vojne vlasti bio je da se sinovi i kćeri časnika i vojnih službenika školuju u osnovnim školama pod istim uvjetima kao i građanska djeca i da se mogu upisati u školu bez plaćanja školarine. Isti uvjeti postavljeni su i za školovanje djece vojnih osoba u gimnaziji, bez obzira jesu li njihovi očevi živjeli u gradu ili su učenici dolazili iz područja cijele Slunjske pukovnije.³³ Prilikom predaje upravljanja školama Gradskom poglavarstvu Karlovac, gimnazija je uz

²⁸ Kruhek, *Postanak i razvoj*, Katalog izložbe, izložak br. 61, Karlovac, 1770., str. 43.; Plan tvrđave i grada s popisom 252 vlasnika svih kuća unutar tvrđave; izlošci br. 62 i 63, str. 48 - 51.

²⁹ HR-DAKA-1, *Poglavarstvo slobodnog kraljevskog grada Karlovca (1714. - 1850.)*, Gospodarstveni spisi.

³⁰ HR - DAKA-85-1, *Korespondencije ravnatelja*, Spisi br. 8160 i 9845.

³¹ Prvi su vojni kapelani služili i građanima, a kada je Karlovac dobio status Župe, vojne su vlasti surađivale sa karlovačkim župnicima. Još je uža i svestranija suradnja bila sa franjevcima nakon njihovog dolaska i preuzimanja župske službe. Podatke zahvaljujem dr. Milanu Kruheku.

³² HR - DAKA-85-5-10, Korespondencija glavnih osnovnih škola, Spis br. Q - 2253. Slunjskoj pukovnici poslana je obavijest o naredbi da se na temelju odluke Visoke generalne komande od 27. XI.1819. godine, djevojačka škola predaje civilnim vlastima. Slične odluke donijete su o dječjačkoj osnovnoj školi i gimnaziji.

³³ HR-DAKA-85-5-10, isto, Spis od 27.XI. 1825. br B-2394 i Spis br. B-4880.

povoljnu cijenu, nižu 10% od najniže cijene knjiga u knjižarama otkupila mnoge knjige u vlasništvu Slunjske pukovnije i tako obogatila svoju biblioteku.³⁴

Pomažući karlovačko školstvo, vojne vlasti su posredno utjecale na podizanje obrazovne razine karlovačkih građana i podupirale stvaranje karlovačke inteligencije, koja će imati presudnu ulogu u poticanju narodnog preporoda polovinom 19. stljeća.

Karlovačka vojna elita zajedno sa srednjim i nižim časnicima i brojnim vojnim službenicima nije bila neka izolirana ekskluzivna zatvorena kasta. Mnoge svečanosti koje je organizirao bilo Karlovački generalat, bilo zapovjedništvo Slunjske pukovnije, bile su prilika za zabavu i veselje cjelokupnog građanstva. Dragojla Jarnević opisala je mnogobrojne vojne svečanosti kojima je prisustvovala zajedno sa svojim rođacima i prijateljima, kao npr. krštenje - blagoslov zastava Slunjske pukovnije u Lušćiću, zabava u Bosiljevu gdje su prisustvovali najprije izvođenju kola »seržana« i još mnogo drugih sličnih prilika. Bila je to prilika da se otiđe na ugodan izlet izvan tvrđave u bližu i dalju okolicu i da se produbi međusobno druženje građanstva i vojske.³⁵

3.3. Nositelji građanske elite (činovništvo gradske uprave - začeci nove inteligencije)

U gradu Karlovcu bio je doista veliki broj zanimanja. Potkraj 18. i početkom 19. stoljeća grad Karlovac je plaćao najveći porez u Hrvatskoj, pa iz toga možemo zaključiti da je bio grad sa najrazvijenijim i najjačim gospodarstvom. Valja istaknuti da su brojni žitelji grada bili bogati karlovački građani, veletrgovci, cestovni prijevoznici, i razni obrtnici te vlasnici lađa. Razvijenom ponajviše obrtničkom proizvodnjom i trgovinom počinje stvaranje značajnog kapitala, od kojega se veliki dio ulaže u druge grane gospodarstva. Napredak karlovačkog gospodarstva privlačio je u grad poduzetnike različitih profila. U periodu od 1788. do 1830. godine broj stanovnika grada Karlovca znatno se povećao. Povećao se broj

³⁴ HR-DAKA-85-1-6, Kraljevska Gimnazija Karlovac (1820. – 1884.), Spis br. 91/GD od 28.VI.1822. godine. Primopredaja škola trajala je od 1820. - 1822. g. Školama je u vlasništvo predan cjelokupni školski inventar od namještaja do školskih pomagala i knjižnica. Gimnazija je tom prilikom preuzela vrlo bogatu zbirku nastavnih pomagala iz najrazličitijih nastavnih područja, matematike, prirodopisa, zemljopisa, povijesti itd., Marija Vrbetić, *400 godina karlovačkog školstva*, Karlovac, 1979., str. 32.

³⁵ Jarnević, isto, str. 306-308.

dućanskih trgovaca, prijevoznika, krčmara i svratištara, a isto tako i obrtnika, slugu i radnika. Novostečeni kapital počeo se ulagati u moderniju proizvodnju.

Polovinom 19. stoljeća iz manufakturnih obrtničkih radionica nastaju prvi industrijski pogoni. Već se u to vrijeme u Karlovcu ustrojio i Trgovački sud, koji je bio odgovoran za čitavu građansku i vojnu Hrvatsku i Slavoniju. I to je znatno povećalo značenje grada kao gospodarskog središta. Nužno je analizirati statističke podatke koji govore o zanimanjima stanovništva u gradu Karlovcu krajem 18. stoljeća pa sve do polovine 19. stoljeća kako bismo mogli uvidjeti do kakvih je većih ili pak manjih promjena dolazilo. Karlovac je u vrijeme kad je izdvojen iz vojno - krajiške uprave, po sastavu svog civilnog pučanstva nosio najviše građansko obilježje.

Godine 1787. u gradu je bilo ukupno 2.740 stanovnika, a na građane je otpalo 37,1%, dok je u ostalim gradovima, kao što su Varaždin bilo 14,4% građana, Koprivnici 22,8%, Križevcima 28,6%, pa možemo iz toga zaključiti kako je u gradu Karlovcu živio najveći broj građanskog stanovništva. Razmatrajući popis poreznih obveznika za 1830. - 1831. godine evidentne su promjene u kategorijama aktivnog privrednog stanovništva. Veletrgovaca je 1830./31. g. bilo ukupno 10, dakle broj se u odnosu na 1787./88. g. nije mijenjao, ali se zato jako smanjio broj lađarskih trgovaca (sa 121 pada na svega 24). Prema poreznim knjigama iz 1787./88. g. svratištara i krčmara nije uopće bilo, dok je u poreznim knjigama za 1830./31. g. svratištara bilo 20, a krčmara 120, dakle daleko više. Zanimljivo je da se broj obrtnika nije znatno povećao u odnosu na 1787./88. g. bilo je svega 29 obrtničkih radnji više (1787./88. g. 249 obrtničkih radnji, a 1830./31. g. 278). Broj radnika se gotovo udvostručio, od 114 1787./88. g. porastao je njihov broj na 207. Slično je bilo i s porastom broja slugu kojih je 1787./88. g. bilo 209, a 1830./31. g. 449.³⁶

Promjene u građanskom staležu pratile su i promjene među stanovnicima izvan građanskog staleža (to su bili oficiri, svećenici i drugi), bilo ih je 1787./88. godinu 214 dok ih je 1830./31. bilo 483, pa su oni činili u postotku (27,8%) najbrojniji sloj karlovačkog stanovništva. Uzlet gospodarskog razvoja i napretka grada Karlovca trajao je sve do polovine 19. stoljeća. U drugoj polovini 19. stoljeća dolazi do političkih i gospodarskih promjena koje su naštetile karlovačkoj tranzitnoj trgovini, a time i usporile njegov gospodarski razvoj. Za godinu 1830./31. imamo također evidencije o stanovništvu predgrađa, u kojima je situacija ipak bila nešto drugačija, pa je tako izvan građanskog staleža bilo ukupno 323 osobe, puno više nego

³⁶ Karaman., *Ekonomске i socijalne prilike*, str.156 i 160.

na području unutarnjeg grada. U predgrađu (Gaze i Dubovca), bilo je 6 veletrgovaca, 14 trgovačkih povjerenika, 19 prekupaca, 22 lađarska trgovca, 16 prijevoznika, 57 dućanskih trgovaca, 15 svratištara, 86 krčmara, 133 obrtnika, 150 radnika, te 290 slugu, što je ukupno brojalo 1.131 osobu. Ukupan broj stanovnika grada Karlovca 1830./31. iznosio je 1.739.³⁷ Iz prikaza prostornog rasporeda privrednika na gradskom području Karlovca, i analize društveno - ekonomske strukture stanovništva predgrađa Gaze i Dubovca, uočavamo da je ona donekle različita. U predgrađu je trgovinsko - prometnih poduzetnika bilo tri puta više nego u samom gradu, odnosno 134 trgovinsko - prometnih poduzetnika u predgrađu, a 48 u unutarnjem gradu. Slične razlike možemo uočiti i u zastupljenosti ugoditeljskih poduzetnika. U predgrađu ih je bilo 101, a u unutarnjem gradu 39. Jedino je obrtničkih poduzetnika u unutarnjem gradu bilo nešto više, 145, nego u predgrađu gdje ih je bilo 133. Znatne razlike uočavamo u zastupljenosti radnika kojih je u unutarnjem gradu bilo 57, a u predgrađima 150. Razliku možemo uočiti i u zastupljenosti slugu kojih je u unutarnjem gradu bilo 159, a u predgrađu 290. Što se tiče pripadnika izvan građanskog staleža uočavamo također velike razlike. U predgrađu je pripadnika izvan građanskog staleža bilo dvostruko više, ukupno 323, a 160 u unutarnjem gradu.³⁸ Već krajem četrdesetih godina 19. stoljeća dolazit će do znatnih promjena u sastavu karlovačkog stanovništva.

Posljedice koje su dovele do pada broja stanovništva u gradu Karlovcu bile su gospodarske promjene uzrokovane smanjivanjem tranzitne trgovine. Uz opadanje broja stanovnika u sljedećim razdobljima, u gradu se mijenja i struktura njegova stanovništva. Tridesetih godina 19. stoljeća u gradu prevladavaju poduzetnici različitih zanimanja. Do kraja prve polovine i početkom druge polovine 19. stoljeća među građanima sve više raste broj intelektualnih zanimanja. Valja usporediti također i podatke o glavnim zanimanjima³⁹ u Karlovcu 1830./31. kada je ukupno bilo 1.739 poduzetnika različitih zanimanja sa 1869. godinom kada dolazi do značajnih promjena u pogledu broja porasta poduzetnika, ali i novih

³⁷ isto, str. 156-161.

³⁸ isto, str. 161.

³⁹ *Der Pilger*, Commercielle - belletristische Zeitschrift, Organ für vaterländische Interessen, Handel, Industrie und Gewerbe, II./1842. br. 1. od 1. siječnja, str. 4. Popis pretplatnika za 1842. godinu; Ivan (Johann) Pozder c.k. kapetan u mirovini; Julius Frass, školski ravnatelj iz Cetina; Michael Paich, trgovac; Petar Lukšić, trgovac; Franz von Urbany, c.k. porezni inspektor - tridesetničar; Michael Rudmann, knjigovođa Lujzinske ceste; Anton Stiedl, graditelj; Maksimilijan Piškorec, gradski sudac; J. Obradović, senator; Anton Bernardić, gradonačelnik; Johan Gvozdanovich, advokat; Peter Ressmann, trgovac; Franz Türk, trgovac; Karl Kušlan, vicensar, podbilježnik; Johann Tabouret, gradski kirurg, ranarnik; Ivan Nepomuk Pretner, tiskar; Joseph Wirth, veterinar (vojni i upravni); E.V.Lentulay, mjenični upravitelj, sudac; Stephan Ostoich, krojač; Ferdinand Lamprecht, urar; Alois Stipch, gradski kontrolor, poreznik; B. Jurjevich, učitelj talijanskog i francuskog jezika; Joseph Paulich, učitelj u dječjačkoj osnovnoj školi; itd.

zanimanja. Godine 1869. intelektualna zvanja u Karlovcu brojala su ukupno 229.⁴⁰ Karlovac je bio na trećem mjestu po broju intelektualnih zvanja, dok su se privredna zanimanja smanjila. Te je godine u Karlovcu bilo 39 osoba zaposlenih u poljodjelstvu,⁴¹ pa je stoga Karlovac bio na šestom mjestu prema broju zaposlenih u poljodjelstvu. Godine 1787./88. broj obrtnika iznosio je 249. Do malog porasta došlo je 1830./31. g. kada je njihov broj iznosio 278. Najveće promjene uočavamo godine 1869. kada je njihov broj znatno povećan na 820.⁴² Karlovac je po broju obrtnika zauzeo četvrto mjesto. Dolazi također i do porasta trgovačkih djelatnika. 1787./88. g. njihov broj iznosio 197, a 1830./31. ukupno 158. Godine 1869. evidentne su promjene u porastu broja trgovačkih djelatnika kada je njihov broj iznosio 205. Karlovac je tako po broju trgovaca bio na trećem mjestu. Što se pak tiče prometa i prometnih djelatnika, u Karlovcu ih je bilo 5, pa uspoređujući to sa 1787./88. kad ih je bilo 11, a 1830./31. 24, vidimo da je njihov broj smanjen. Posjednika rente bilo je u Karlovcu 1869. godine 124. Broj stražara i služinčadi, te drugih zanimanja bilo je te iste godine, 792. Raznih drugih zanimanja u Karlovcu, bilo je ukupno 156. Za godinu 1860./61. važno je spomenuti da su u Karlovcu prisutna već dobro poznata zanimanja: odvjetnici, suci, učitelji, profesori, činovnici, časnici, vojnici, graničari i svećenici, no njihov broj ipak opada.

Najviše podataka o cjelokupnoj strukturi gradskog stanovništva u gradu, saznajemo iz *Dnevnika D. Jarnević*, časopisa *Der Pilger*, te Krešičeve *Autobiografije*. Iz *Dnevnika* dobivamo približnu sliku zanimanja građana Karlovca tridesetih, četrdesetih i pedesetih godina 19. stoljeća. Ona poimence spominje ugledne obrtnike (gumbara Tomića i bravara Brezovića), ali i manje ugledne obrtnike. Piše o činovnicima u gradskoj upravi: Kušlanu, Barcu, Mažuraniću. Obrazovanost Kušlana i Mažuranića postepeno su mijenjala njen negativan stav o činovničkom staležu. Obiteljski dom Jarnevićevih često su posjećivali časnici: natporučnici Cerngollernn, Hreglijanović, Janković, poručnik Živković, te kapetani Gleichorn, Smendrovac, Zuzel i Vranić. Nabraja i mnoge pridošlice zanimljivih zanimanja, ljekarnike i zaposlenike u Prettnerovoj tiskari. S poštovanjem je pisala o tiskarskom pomoćniku Franji Fridrihu,⁴³ kojeg je smatrala izuzetno obrazovanim i kulturnim čovjekom. Također saznajemo da su mnogi građani u vrijeme kada im je to Statut grada Karlovca dozvoljavao, u vežama vlastitih kuća prodavali vino iz svojih vinograda. Tako je to redovito

⁴⁰ Gross, Szabo, isto, str 70. U Zagrebu je intelektualnih zvanja bilo ukupno 1.868, Varaždinu 646, Koprivnici 72, Križevcima 161.

⁴¹ isto, str 70. Zagreb je imao 1.553 osobe zaposlene u poljodjelstvu, Varaždin 1.435, Koprivnica 1.229, Križevci 946.

⁴² isto, str. 70. U Zagrebu je obrtnika bilo ukupno 2.660, Varaždinu 1.281, Koprivnici 532, Križevcima 470.

⁴³ Jarnević, isto, str. 13.

radila i njena majka, konkurirajući time gostioničarima. Opisala je i prve karlovačke pivovare, jednu na Dubovcu, drugu na Rakovcu. Pisala je o modisticama i šveljama - krojačicama, koje nisu smjele imati otvoreni obrt, pa su svoje usluge nudile po kućama. U Dragojlinom okruženju susrećemo i trgovce Tomca (prekupac) i Mraka.⁴⁴ Bili su to sitni i srednji trgovci, ne odveć bogati i s ne širokom ponudom robe. Mnogo ugledniji i značajniji bio je trgovac Čop, Janušić, Beidinger i Izakel. Posebno se ističe trgovačka porodica Krešić (Mijo). U njenom bliskom srodstvu preko sestre Domenike, bio je i gradski činovnik Peterle. Zbog nedoličnog ponašanja prema njenoj sestri nije ga cijenila, a to se prenosilo i na njeno negativno mišljenje o činovnicima općenito. Zanimljivo je iznijeti i druga zanimanja koja spominje u svojem *Dnevniku*. To su bili liječnici Šimunić (njezin kućni liječnik) i Tabore. Ponekad se osvrće i na varošskog - gradskog liječnika Oberstara, koji se brinuo o zdravlju građana.⁴⁵

U razdoblju od 1842. do 1847. godine u listu *Der Pilger* nailazimo na zdravstvene djelatnike: liječnike, ljekarnike i veterinare. Bili su to glavni liječnik Fižia, liječnici Josef Fabek, V. Sax, gradski ranarnik (kirurg) Johann Niemecz, gradski ljekarnik Eduard Meder, veterinari Johann Tabouret i Joseph Wirth. Također nailazimo na imena činovnika i dužnosnika gradske uprave: porezni inspektor Franz Urbany, knjigovođe Stöhr i Rudmann, rukovoditelj blagajne Janko Gvozdanović, blagajnik Franz Reicherzer, gradski poreznik Alois Stipich, gradski podbilježnik Dragojlo Kušlan, odvjetnik Antun Vakanović, senator Johann Obradović, gradonačelnik Anton Bernardich, službeni pisar Johann Peroch, gradski sudac Piškorec, te mjenični sudac Lentulay, službenik uprave Lujzinske ceste B. Beneš. Od prosvjetnih djelatnika spominju se školski ravnatelj Julius Frass, učitelji talijanskog i francuskog jezika Joseph Paulich i B. Jurjević, učitelj crtanja Joseph Kniescheck.⁴⁶

Osim statističkih podataka kojima smo se bavili, vezanih za broj stanovnika u gradu Karlovcu i njihovim glavnim zanimanjima, ovdje ćemo iznijeti i glavne opaske o građanstvu odnosno građanskoj eliti kao stvarnom nositelju kulturnog i društvenog života Karlovca. Gospodarski napredak, otvorenost grada te isto tako i probuđena svijest mladog građanstva bio je uvod u kulturni procvat grada koji će se uskoro i dogoditi. Tijekom 18. stoljeća i prve polovine 19. stoljeća, skromno, ali samosvjesnije građanstvo koje je bilo obogaćeno ne samo

⁴⁴ isto, str. 75 i 103.

⁴⁵ isto, str. 18, 52, 74, 78, 191, 286, 288, 290, 299.

⁴⁶ *Der Pilger* II./ 1842. br. 1, od I.I., str. 4.; str. 20.; br. 19, od 5. III., str. 76. Poimenični popis pretplatnika *Der Pilgera* sa zanimanjem i mjestom prebivališta.

isto, IV/ 1844. br. 50 od 22.VI., str. 407. Proglas povodom početka izgradnje karlovačke bolnice.

materijalno već i duhovno, postaje ključni nositelj nove stvaralačke i nacionalne kulture grada. Upravo zahvaljujući izuzetnim pojedincima i njihovom usmjeravanju društvenih i kulturnih događaja oni postaju njihovim pokretačima i pretečama. Sam oblik života te gospodarsko i kulturno određivanje građanstva imalo je utjecaj na promjene cjelokupnoga društva. Možemo reći kako je kultura postala bitni čimbenik oblikovanja samog građanstva. Sva su ta usmjerenja vidljiva kod građanske inteligencije, kod obrazovanih poduzetnika i trgovaca. Začeci građanske inteligencije doprinijeli su poticaju kulturnom razvoju i napretku »najgrađanskijeg« grada Hrvatske.⁴⁷ Dominantan sloj postaje građanstvo koje će preuzeti ključnu ulogu u političkom, društvenom i kulturnom životu.

O društvenoj strukturi i životu grada Karlovca u prvoj polovini 19. stoljeća ostavila su nam trajna svjedočanstva dvojica Karlovčana pripadnika trgovačkog građanstva. Radi se o Miji Krešiću (1818. - 1888.) i Imbri Ignjatijeviću Tkalcu (1824. - 1912.).⁴⁸ Ugledni trgovac, Mijo Krešić u svojoj *Autobiografiji*, samo na osnovi svog prisjećanja o dječaćkim i mladenačkim danima opisao nam je vrevu trgovaca na karlovačkim sajmovima u sajmenne dane. Gotovo da i ne navodi obrtnike i poduzetnike u gradu. Spominje samo neke kao svoje prijatelje na naukovanju za trgovačke poslove, Gjuru Crnadka i Čedika. Od birokratskog aparata, izdvojio je inteligenciju: Dragojla Kušlana (bilježnika), Maksa Pricu (odvjetnika), Ljudevita Šplajta (odvjetnika), Eugena Barca (pravnik i sudskog službenika), Ivana Mažuranića (odvjetnika za gradsku siročad), te Antuna Vakanovića (gradskog pododvjetnika).⁴⁹

Krešić kao veliki rodoljub i svestrani trgovac bio je oduševljen idejama hrvatskih preporoditelja. Naglašavao je u svojoj *Autobiografiji* ulogu karlovačkih iliraca u Hrvatskom narodnom preporodu, govoreći: »Karlovac je bio par excellence domorodni grad i sve građanstvo skupa sa svojim patriotskim zastupstvom i poglavarstvom podupiralo je sa svima sredstvima domorodnu stvar.«⁵⁰ Ponosan na svoje građane i svoj grad ostavio je trag u karlovačkoj trgovini, ali i u rodoljubnim poticajima, dajući tako mjesta u svojoj vlastitoj kući Ilirskoj čitaonici i okupljanju domoljuba.⁵¹

⁴⁷ Stančić, *Hrvatski narodni preporod*, str. 7, 18, 19..

⁴⁸ Karaman, *Ekonomске i socijalne prilike*, str 166.

⁴⁹ Mijo Krešić, *Autobiografija*, Zagreb: tisak Dioničke tiskare, 1898.; pretisak, Karlovac, 2005. str. 12, 13, 84

⁵⁰ Krešić, isto, str. 82.

⁵¹ isto, str. 84.

O kulturnom napretku i stvaralačkoj atmosferi Karlovca, Imbro Tkalac pisao je kroz svoja sjećanja na mladost. Kao mladač od svojih dvadesetak godina, koji je 1844. godine napustio karlovačku gimnaziju i grad Karlovac, nije mogao učestvovati u javnom životu grada. U *Mladenačkim uspomename iz Hrvatske* pisao je o atmosferi u gradu i ilircima, o kulturnom napretku te buđenju svijesti građanstva o novom vremenu. Bio je oštar i kritičan prema svemu što mu se moglo suprotstaviti na njegovom putu ka društvenom, kulturnom i političkom uzdizanju te najčešće iznosio negativne, a moglo bi se reći i ogorčene primjedbe o glavnim nositeljima ilirskog pokreta, posebno o svojim učiteljima. Pripadao je visokoj građanskoj klasi, a dobio je i plemenitašku titulu. Tkalac gotovo da uopće nije djelovao u Hrvatskoj, jer je već početkom druge polovine 19. stoljeća napustio Hrvatsku i svoje djelovanje usmjerio na šire međunarodno područje.

3.4. Javni i svakodnevni život grada Karlovca

Dnevni i javni život grada stvarali su njegovi stanovnici. I tu se jednako očituje dvojnost njegove povijesne sudbine: život vojnika u zatvorenoj tvrđavi i život građanstva određen i omeđen najprije zanimanjem i radom njegovih žitelja. U prvim stoljećima svojega razvoja, grad je bio više ovisan o vojnim potrebama i ratnoj namjeni tvrđave, a kasnije, opadanjem tvrđavskog značenja grada i gradski je javni život bio više obilježen dnevnim življenjem njegovoga građanstva, karlovačkih trgovaca i obrtnika, javnih i crkvenih službenika i postojećih institucija. Karlovac je po toj tijesnoj povezanosti vojništva i građanstva bio jedinstveni grad Hrvatske. Osjećalo se to posebno u razdoblju od druge polovice 18. stoljeća kada je i vojni sastav grada mogao slobodnije živjeti svoj mirniji gradski život uz manje vojnih i ratnih obveza. Tada je i vojni dio grada više sudjelovao u njegovim dnevnim zbivanjima, od susreta na gradskim ulicama, čvršćim vezama i prijateljstvima između građana i vojnih službenika, do organiziranja zajedničkih gradskih priredbi, osobito glazbenih događanja u gradu. Treba napomenuti i drugu specifičnost karlovačkog javnog života i to opet zbog dvojakog sastava njegovog stanovništva: gradska dvojezičnost (njemački i hrvatski jezik), u dnevnim komunikacijama i u službenom životu grada.

Najstarije javne »priredbe« događale su se u krugu crkvenoga, dakle, vjerskoga života grada koje je predvodila župna crkva Presvetog Trojstva u službi i građanskih i vojnih

potreba. Liturgijski obredi, javne procesije u gradu, pa i prvi susreti građana sa dramskim scenama najprije su se događali u crkvenom, javnom prostoru franjevačke župne crkve. Sačuvani zapisi svjedoče da su kazališne priredbe održavane tijekom 18. i 19. stoljeća, a bile su također vezane uz crkveni prostor i liturgijsku crkvenu godinu dakle očito uz dramatične događaje »Velikoga petka«, događanja muke i smrti Kristove.⁵² U Karlovac su bili pozivani svirači (»tibicines«) da bi doprinijeli raznim svečanostima i priredbama. Vjerojatno su to bili svirači koji su pripadali tada nekoj vojnoj kapeli, što je bilo moguće, jer je u Karlovcu vojska, uz crkvu, bila najstarija gradska institucija.

Zahvaljujući franjevcima i njihovom radu u župnoj crkvi Presvetoga Trojstva, glazbeni događaji obogaćivali su liturgijske dramske tekstove. Crkveno pjevanje bilo je sastavni dio liturgije, kao što je vojna glazba bila sastavni dio vojnih događanja u vojnom, tvrđavskom gradu. Osim što su franjevci djelovali u svojoj crkvi kao orguljaši i voditelji crkvene glazbe, poučavali su o glazbenom umijeću, kao glazbeni učitelji u karlovačkoj franjevačkoj gimnaziji, iako glazba nije bila jedan od glavnih predmeta redovite školske izobrazbe. Od školskih reformi za carice Marije Terezije i kasnije, dakle pri kraju 18. stoljeća u ondašnjim se školama podučavalo buduće učitelje u sviranju crkvenih orgulja i u pjevanju. Tu su obvezu poštivali i franjevci koju su oni vodili. Tu zadaću obavljali su njihovi župni orguljaši, a neki su imali za to potrebno školovanje i znanje.⁵³

Javne pučke zabave u gradu

Uz dramske i glazbene priredbe koje su bile dio kulture življenja viših društvenih slojeva, a vodile su o njima brigu gradske civilne i vojne vlasti, posebno Gradski magistrat, Karlovčani su živjeli vrlo dinamičnim životom gradske svakodnevice užurbanoga tranzitnog i trgovačkoga grada. Taj dio javnog gradskog života događao se na karlovačkim gradskim ulicama i trgovima, na sajmovima i crkvenim proštenjima, u karlovačkim kavanama,

⁵² Hinko Tomašić, *Kazališni život u Karlovcu (1646. - 1941.)*, u: *Karlovac 1579 - 1979*, Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979., str. 447.; Tako je zabilježeno, da je već u 17. stoljeću, 1646. godine u gradu bila održana prva javna kazališna priredba, a godine 1647. i 1648. opet je takve priredbe u Karlovcu održalo građansko đачko kazalište isusovačke gimnazije iz Zagreba.

⁵³ Ljiljana Šćedrov, *Povijest glazbene škole, Zamah posljednjeg desetljeća*, u: *Glazbom kroz povijest Karlovca*, fotomonografija, Karlovac: Glazbena škola Karlovac i Karlovačka županija, 1994., str.131-146.; Godine 1738. bile su postavljene u franjevačkoj crkvi prve orgulje. Godine 1778. spominju se uz orguljaša i dva profesionalna pjevača. Tih je godina posebno bio poznat franjevački orguljaš i skladatelj misa i skladbi za orgulje Beno Mayer.

gostionicama i svratištima. Dio gradskog zabavnog življenja vodio se u zatvorenijim sredinama prijateljskih grupa povezani rodbinskim vezama ili nekim zajedničkim društvenim interesima. Za javne gradske zabave u svako se doba godine našlo dovoljno povoda i razloga. Dok su se na kućnim zabavama redovito igrale kartaške igre, dotle se na javnoj gradskoj sceni mnogo toga povezivalo s dnevnim ritmom življenja ili kakvim posebnim događanjima u gradu. Na poseban su se način obilježavale uvijek dobro došle »slučajne« prilike, kao što opisuje Marijana Schneider: »dolazak kakve ugledne ličnosti ... novo postavljenje u vojnoj posadi, vojne svečanosti, naročito posvete zastava, kraljev rođendan, ...«. ⁵⁴ Neke su od takvih priredbi bile popraćene plesom, banketom, općom zabavom građana, posebnom gradskom rasvjetom, vatrometom, muzičkim i recitatorskim priredbama.

Kako je izgledao društveni život u gradskim domovima i privatnim prilikama lijepo je, mnogo puta, opisala ilirkinja Dragojla Jarnević u svojem *Dnevniku*. Ona nije voljela javne priredbe, pa je rjeđe sudjelovala u javnom građanskom životu. Ipak, u njenom *Dnevniku* ima dosta opisa javnog života. Među sličnim primjerima zapisala je i ovaj: »Danas bje na Baniji kod svt. trih kraljeva prošćenje i nagledah se množine svieta što mi izpod prozora vrviše. Sve nakićeno veselo, nade puno. Sjedih do predvečer kod prozora. Poslije večerne vratjahu se iz Banije i skoro mi bijaše soba puna. I sestre i svak Peterle, onaj drugi Kristijan uklanja se po mogućtvu naše kuće - i brati pa i Friedrich skupiše se oko stolova i hoćeš, nećeš moraš igrati. Tarokirasmo i ja igrah sa Friedrichom, starijim bratom i Godecom, djakom gimnazialistom.«. ⁵⁵

Karlovački je običaj javnih kartaških igara kratko, ali slikovito opisao dobar poznavatelj njemu bliske karlovačke svakodnevice, Rudolf Strohal: »Osobito su stari Karlovčani zavoljeli igru na karte. Igralo se u veliko na hiljade, a bilo je i objesnih ljudi, koji su desetačama lule palili. Novac, što je kod igranja na karte pao pod stol, taj se nije podizao.« On je želio naglasiti koliko je u tom vremenu bio bogat grad pa je »ovo blagostanje urodilo i nekom preuzetošću«, ali je posve sigurno da su u Karlovcu tih godina igre na karte bile ne samo privatna igra, već i javna gradska zabava. ⁵⁶

⁵⁴ Marijana Schneider, *U Karlovcu 1840-tih godina*, Karlovac: Gradski muzej Karlovac, 1964., str. 71.

⁵⁵ Jarnević, isto, str. 17.

⁵⁶ Strohal, isto, str. 188.; Autor je koristio opis kartaških igara prema tekstu Matije Šporera, *Pozor*, br. 72., 1863. Lopašić, isto, str. 66.; On također donosi vrlo slikovite priče o karlovačkim kartašima i citira tekst koji je Matija Šporer napisao u listu *Pozor*, br. 72, iz 1863. godine. »Igralo se u Karlovcu na karte tolikom strašću, da se mnogi put radilo o gubitku ili dobitku koje hiljade forinti. Sjećam se kako moj otac (Josip Šporer gradski senator i trgovac, poslije maire franceski) izgubi jednom bankom 4000 for., što po tadanjoj vrijednosti novca čini blizu

Od raznih godišnjih proslava uvijek je svečano bilo dočekivanje Nove godine, koje vrlo dobro opisuje list *Der Pilger*: »... naročito svečano i veselo slavio se prvi maj, kao što se nekad u srednjem vijeku u gradovima dočekivao dolazak proljeća. Toga dana 1842. godine bilo je zabave u izobilju. Jutro je počelo budnicom koju je odsvirala kapela Slunjske graničarske pukovnije, a zatim je u lijepom vrtu pivovare Brindl izvedena »Harmonienmusik«. Poslijepodne se u »Kaiserschmiedgartenu« producirala družina umjetničkih jahača Aloyisa Zingollija. U »Krebsgartenu« svirala je također muzika, a naveče je održana akademija talijanskog improvizatora Pasqualea Cataldija, advokata iz Napulja. Godine 1845. priredba je bila vrlo raznolika, ali je ipak naglasak bio više na gastronomiji. Pod tek zazelenjenim svodovima bukvi u Brindlu, naveče još s muzikom i rasvjetom, servirana je Esterhazy-pržolica, carski odrezak i Pilger - kotlet, a u »Krebsgartenu« rakovi s maslacem i hrenom. »Kaiserschmiedgarten«, mlin na Korani i drugi lokali trudili su se da utaže apetit Karlovčana. Osim toga priređena je u »Kaiserschmiedgartenu« večernja muzička zabava, a svirala je kapela građanske garde.«⁵⁷

Kao što su prvomajske svečanosti bile posebna prigoda za raskošnije javne pučke priredbe takvo je vrijeme osobitih pučkih događanja bilo i vrijeme poklada. Priredbe za to razdoblje najavljivale su se unaprijed, a održavale su se dakako, opet u karlovačkim javnim prostorima: u »Krebsgartenu«, »Kod rimskog cara«⁵⁸, u gostionici »K sidru« i drugdje. U svima su uz dobro jelo, plesovi bili redoviti i svečani. *Der Pilger* je zabilježio da je prilikom svečanog otvaranja mjenidbenog suda, 8. veljače 1841. bio priređen »prekrasan bal « na kojem je bilo prisutno 500 najuglednijih osoba. Dvorana je bila »... velično i ukusno narodnim bojama u okolo ukrašena, a neobično rasvjetljen i prihod izvanjski i sala...«. Detaljno je opisana cijela scena te priredbe. Iduće 1842. godine svečano je bila pripremljena dvorana »Kod rimskog cara«, uz napomenu da će dvorana biti »novo dekorirana i sjajno rasvijetljena za javne, društvene i kostimirane plesove te da će se održavati šaljive tombole i nagradne zagonetke. Dobar orkestar pod vodstvom pukovnijskog kapelnika Gassnera svirat će Straussove i Lannerove valcere. Prvi ples pod maskama s igrama na sreću 1842. godine

1000 for. u srebru. Nu tadanji dobitci trgovački u Karlovcu bijahu tako obilati, da su neki objestnici desetačami lule zapaljivali. Tako i društvo igrajuće na karte nije marilo za sve one banke, padše na tlo uz nemirno gibanje i upiranje očiju na bankire i na svoje karte. Ja kao gorljiv gledaoc stajah blizu stola, a vidih pasti cedulju na tle, dignuh ju i predah igraču, koji mi tiho reče: odtale! što na tle padne, tvoje je. Tako sam neke večeri nabrao do 30 for.«

⁵⁷ *Der Pilger*, II./ 1842., br. 4 od 12.1. str. 15.; Opis zabava u Karlovcu

⁵⁸ *Ilirske narodne novine*, tečaj VII. (1841.), br. 99, od 11.12.1841., str. 396. Zakupnik gostionice »Kod rimskog cara« Gustav Neuber, preporučuje građanstvu svoje usluge.

najavljen je već za 16. 1., a zatim dva »sjajna Casino-bala« uz pretplatu. Odmah se javio i krojač Mahnić nudeći izradu kostima.«⁵⁹

Na poklade se osvrnula u svojem *Dnevniku* i Dragojla Jarnević: »Poklade veselo svaki uživa, samo ja medju svimi stojim kao usahlo drvo sried zelena luga. Niti se uživam, niti se veselim. Uza sve to se dadoh jučer namoliti da idem u krabulje. Bijaše nas pet što mužkih što ženskih. Dvije osobe od ovih idjaše namjerom vrebanja za onim što im je milo i drago. Ukusno bijasmo zaodjeveni. Ja kao turska bula a sve lastućom se odjećom. Mogu reći da bijah medju nebrojenimi krabuljami na plesališću najkrasnija. Da neplesah razumije se. Ali sva gospoda to mlado to starije sgrnuše se okolo mene. Prvi bijaše to moj izlet u javno društvo na plesališću, i stoga im posve nepoznata. Gataše ovamo i onamo. Poldrugi sat boravismo u dvorani od nikog neprepoznati. A da ipak doznadu koje smo, popadjoše tri od činovnika u potjeru za nami...«⁶⁰

Tako je bilo svih tih godina u svim takvim prilikama. Zanimljiva je posebno i ova vijest zabilježena u *Pilgeru*: »... Gotovo je svake godine dolazio iz Ljubljane Franz Edler von Scio, »kranjski učitelj koreografije«, da Karlovčane nauči najnovijim plesovima. Početkom 1847. godine boravio je ponovo u Karlovcu taj »ovlašteni plesni majstor i učitelj dobrog ponašanja iz Ljubljane.« Pošto je završio prvi tečaj plesa, započeo je drugi za »plemstvo, vojsku i općinstvo«, u kojem je podučavao »posve novi«, u Zagrebu tako omiljeni lijepi ples Hrvatsko kolo ...«⁶¹

Zanimljiva je pribilješka Imbre Tkalca o pokladnim plesovima: »Javne zabave bile su kazalište i pokladni plesovi; drugih nije bilo. Na pokladni utorak, samo na taj dan, priređivalo se u Karlovcu velike povorke krabulja, pa bi se i mlado i staro tim povorkama priključilo. Te maškarade su došle u Karlovac iz Italije preko Rijeke; u Zagrebu i drugim hrvatskim gradovima nije toga bilo.«

Dakle, kao što su Karlovčani u svojem gradu mogli pratiti i uživati u visoko vrijednim glazbenim i scenskim događajima, jednako kao i građani, bilo kojeg grada toga vremena u srednjeeuropskom prostoru, tako su obične i dnevne zabave imale svoju visoku građansku kvalitetu u izvođenju i ponašanju. Možemo s punim opravdanjem tvrditi da je Karlovac ilirskog razdoblja bio grad visoke duhovne kulture i prepoznatljive kvalitete dnevnog življenja ugladenog građanskog društva.

⁵⁹ isto, opis pokladnih priredbi u Karlovcu

⁶⁰ Jarnević, isto, str. 58.; Tkalac, isto, str. 203.; Op. Tradicija održavanja krabuljne povorke održala se u Karlovcu do suvremenih dana. Završavala bi svećanim paljenjem krabuljnog lutka - mezopusta, koji je predstavljao javne vlasti.

⁶¹ *Der Pilger*, VII./1847. br. 32, od 24. travnja, str. 257/8.

Javni prostori gradskog kulturnog i društvenog života

Karlovac je u preporodno doba bio još po nečemu jedinstveni grad u Hrvatskoj. Toliki broj javnih kulturnih priredbi i mnogih, raznolikih društvenih događanja, u svako godišnje doba, iz godine u godinu, oživljavao je grad i stvarao klimu gradskog živog prostora, no grad nije imao ni zgrade za kazališne ni glazbene predstave. Nije imao pravih i dobrih organizatora i mecena javnih svečanosti i zabava. Prvi i uvijek glavni pokrovitelj svih javnih gradskih događanja bio je gradski magistrat sa svojim gradskim službama koje su vodile brigu o dnevnom životu grada, a posebno o svečanim prilikama i događanjima koji su obogaćivali njegov kulturni i društveni život te davali gradu njegova posebna gradska obilježja. Gradska je uprava vodila tako brigu i o postojećim javnim gradskim prostorima, jer je njihovim korištenjem mogla ubirati veće gradske porezne doprinose. Takvih je prostora u Karlovcu, u vrijeme njegovog najvećeg napretka, zaista bilo više nego li u bilo kojem drugom gradu Hrvatske.

Uz javne gradske prostore, u gradu su za priredbe i javne svečanosti najčešće korištene gostionice. Proučavajući gospodarsko stanje grada i odraz toga stanja na njegov društveni život, Igor Karaman utvrdio je da je početkom 19. stoljeća, u Karlovcu, u njegovom unutaršnjem, tvrđavskom gradu i u njegovim predgrađima, bilo nekih 120 gostionica. Budući da je najveći broj gostionica, uz jelo i pilo, nudio mogućnost noćenja, mnoge su imale i ulogu gradskih svratišta. Bile su razmještene uzduž svih ulica kojima se starim karlovačkim cestama dolazilo u grad; uz Senjsku i Riječku cestu, na Rakovcu, u tzv. Židovskoj varoši uz Kupu, jednako i na Baniji. Bilo je tu kuća u kojima su bile uređene i po dvije gostionice. Jedna od najstarijih takvih gostionica, označene i u planu grada iz 1779. godine nosi zanimljiv naziv »Neue Welt Wirts Haus« - »Gostiona k novom svijetu«.⁶²

Zbog velikog protoka trgovačkog svijeta, u Karlovcu su gradska svratišta imala posebno značenje, najprije kao mjesta za smještaj i odmor karlovačkih trgovaca i putnika, a zatim kao mjesta u kojima su se odigravale raznovrsne gradske priredbe i događaji javnog života. Rudolf Strohal spominje da je na mjestu najpoznatijega karlovačkog svratišta, kasnije hotela »Central«, već 1779. godine, bila tu starija gostionica s prenoćištem. Zvalo se svratište »K orlu«. U tom je svratištu, godine 1783. odsjeo na svojem proputovanju kroz Hrvatsku i car

⁶² Marija Vrbećić, rukopisna ostavština, *Karlovačka svratišta, gostione i kavane*, u pohrani Zavičajnog odjela Gradske knjižnice »Ivan Goran Kovačić« u Karlovcu, str. 1-15.

Josip II. sa svojim visokim gostima. Dakako, njegov je dolazak uzбудio cijeli grad. Strohal bilježi nekoliko bitnih detalja toga događaja: »Pred ovom gostionom pozdraviše ga građanske i vojne oblasti. Kralj Josip II dovezao se ovaj put do banijanskoga mosta kočijom. Kad ga je na banijskom mostu pozdravio glavni vojnički zapovjednik general grof Samuel Gjulaj, sišao je s kočije i pošao u grad pješke do gostione »K orlu«. Tu je kralj objedovao, a poslije objeda razgledao grad, pohodio kasarne, kancelarije i vojničku bolnicu.«⁶³

Početakom 19. stoljeća svratište »K orlu« je nadograđeno i produženo, a vlasnikom mu postaje poznati trgovac, prijevoznik i karlovački »postmajster« Mijo Krešić, pa se za to svratište znalo reći jednostavno »Kod Krešića«. U Krešićevom svratištu postojala je veća i posebno uređena dvorana u kojoj su se priređivale kazališne predstave, u kojima je sudjelovao i sam Krešić. Poslije predstava često su se gosti i glumci zadržavali u svratišnoj restauraciji, pa je Krešićevo svratište »K orlu« bilo na neki način karlovačka »Kazališna kavana«. Kod Krešića se uvijek na posebno svečan način dočekivala Nova godina s koncertnim i kazališnim predstavama te zabavom i plesom do jutra. Jednako su bile poznate pokladne priredbe sa zabavnom tombolom. Od Krešića je kretao pokladni »korzo«, a tu veselu povorku predvodio je sam Krešić na konju. Završetak te gradske ophodnje opet je završavao u njegovoj kavani i restauraciji. Tu je vojna glazba davala svoje nedjeljne koncerte. Krešićevo svratište postalo je poznato kao javno sastajalište viših slojeva karlovačkog društva, kako građanskog tako i vojnog te uglednih karlovačkih trgovaca i obrtnika. Karlovačkim je đacima, međutim bio zabranjen svaki pristup takvim javnim mjestima, općenito, pa i u Krešićevu kavanu. Uz posebno pipremljene priredbe, u kavani su redoviti gosti mogli čitati novine, igrati biljar, kuglati, kartati se, a često su se tu igrali tombole, posebno za zimskih večeri. Budući da tom zovu javne kavane nikako nije mogao odoljeti Imbro Tkalac, usprkos zabrani odlučio je iskušati i taj dio javnog gradskog života, bez obzira na posljedice. U svojim *Mladenačkim uspomename* zapisao je: »Nama djacima bilo je zabranjeno posjećivati javne lokale, pivane, kavane i kazališta. Uzalud sam se ulagivao direktoru naše gimnazije, da mi dopusti posjećivanje kavane.« Tkalac je prekršio tu zabranu. Otišao je jednostavno u kavanu: ...»naručio šalicu »crne kave« - to je bila kava bez mlijeka - i u to spazio na nekom stolu augsburški *Allgemeine Zeitung* ...«. Pohvalio se da je tu uvijek čitao te novine.⁶⁴

⁶³ Strohal, isto, str. 379.

⁶⁴ Vrbetić, rukopisna ostavština, *Karlovačka svratišta*, str. 4.; Tkalac, isto, str 149.

Drugo vrlo poznato karlovačko svratište bilo je svratište »K gradu Rijeci«. Nalazilo se izvan karlovačkog tvrđavskog grada, točno na sastavnici triju karlovačkih povijesnih cesta: lujzijanske, riječke, koja je dolazila od Dubovca, senjske, Josipove, koja je tu završavala (ili počimala) sa znamenitim karlovačkim obeliskom i oznakama cestovnih udaljenosti i one koja je dolazila iz Rakovca, slunjska, krajiška cesta. Zgradu toga svratišta, na jedan kat, sagradio je karlovački trgovac Josip Kovačić. Ta je zgrada bila na osobito zgodnom mjestu za svratište trgovaca, jer je preko ceste (na mjestu današnje osnovne škole »Braća Seljan«) bio marvinski trg, tzv. »konjski plac«, a nedaleko na Zrinskom trgu i žitni plac. Preko ceste, od današnjeg obeliska i Zorin doma bio je ograđeni prostor kavane u kojem je za ljetnih mjeseci često svirala vojna glazba Slunjske regimente. U ostalim danima, posebno za zimskog vremena, u prostranoj sali kavane i u restauraciji priređivali su se koncerti, posebice, npr. javni glazbeni nastupi učenika karlovačke Glazbene škole. Bili su to i prostori javnog gradskog plesa, dakako i svih drugih prigodnih priredbi tijekom godine.

Vrlo poznato karlovačko okupljalište i mjesto javnih događanja bilo je izvan grada Karlovca, u općini Banija (danas sastavni dio grada), u svratištu »Makar«. Nalazilo se na cesti koja je preko općine Banija vodila u Zagreb. Jednokatnu zgradu svratišta podigao je 1847. godine Ivan Kostelac, posjednik iz Vivodine. U prizemnoj prostoriji često su se sastajala razna karlovačka društva i priređivali koncerti. Bilo je i drugih manjih svratišta. Tu su svoje mjesto nalazili manje bogati gosti koji su dolazili ili samo prolazili kroz Karlovac, putnici i trgovci.

Stari pisci karlovačke povijesti toga vremena, posebno Rudolf Strohal, ističu i opisuju kao posebnu vrstu javnih gradskih mjesta, karlovačke kavane. Tu se pripremala crna i bijela kava, ali i ledena kava »Eiskaffe«, ispijao se čaj i častili se gosti raznim slasticama. Tu su se čitale novine, u posebnim se prostorijama igralo na karte ili pak biljar. Dakako, u kavanskim su se prostorijama u prizemlju odigravale i druge raznovrsne gradske priredbe. Karlovac je imao nekoliko poznatijih većih gradskih kavana i više onih manjih, nižega ranga. Već sredinom 19. stoljeća u gradskom se životu ističe kavana »Kaiser-Kaffe-Haus«.⁶⁵ Kavana je imala svoju veliku dvoranu u kojoj su se održavale kazališne i glazbene priredbe. Na vrlo prometnom mjestu kraj kupskog mosta bila je poznata kavana »Reiner«. Uredio ju je i otvorio već oko 1848. godine u svojoj kući neki Ristović, trgovac iz Gospića. Bila je sastajalište trgovaca, osobito u sajmene dane, no vrlo rijetko je bila poprište svečanih balova i kazališnih priredbi.

⁶⁵ o.p. Kavana je mijenjala vlasnike, ali i svoje nazive, pa je tako, nakon što je njezine zidove oslikao poznati slikar Inchiostru (oslikao i prostorije »Zorin Doma«), po ukusu i stilu onoga vremena, dobila ime »Secession«.

Uza sve spomenute »zatvorene« gradske prostore, posebno mjesto u javnom gradskom životu, osobito za ljetnih mjeseci, imali su otvoreni prostori karlovačkih vrtnih restauracija. Bila je to tzv. Jelačićeva bašća, ranije nazivana »Kaiserschmiedt-Garten«. Vrt se nalazio izvan zidina grada na prostoru gdje je kasnije sagrađena današnja škola Dragojla Jarnević i Hrvatski dom. Tu su se redovito održavale ljetne priredbe pod lampionima. U blizini »Kaiserschmiedt-Gartena« bio je i vrt »Krebs-Garten«, uz samu obalu rijeke Korane. Na mjestu kraj kojega su se za ljetnih mjeseci smjeli kupati dječaci osnovne dječачke pučke škole i gimnazijalci, gdje su karlovačke pralje ispirale rublje i gdje su za niska vodostaja pješaci mogli prelaziti obližnje seosko naselje Mekušje.⁶⁶

U to su se vrijeme, počele otvarati i nove, privatne gostionice izvan Karlovca u njegovim predgrađima, uz karlovačke prilazne ceste. Tako je otvorena poznata gostionica »Bründel« u Grabriku, ugostiteljstvo poznato zbog izvora svježe vode i dobrih gurmanskih specijaliteta.. Vlasnik gostionice trudio se privući što više gostiju pa im je preko oglasnika u *Pilgeru* poručivao u koliko će sati svojom kočijom doći po njih, odvesti ih u »Bründel« i navečer vratiti u grad. Svojim gostima vlasnik je priređivao zabave i glazbene nastupe raznih družina.

U gradu je bilo i nekoliko posebnih točionica piva, tzv. »Pivana«. Omiljena je bila Hamplova »esteynfeldska pivana«, na mjestu kasnije gostionice »Putnik« (danas zatvorene i napuštene u centru grada). Čak je i u tom malom prostoru bilo ponekad javnih priredbi. Uvijek je bila dobro posjećivanja i druga slična pivnica na današnjem Strossmayerovom trgu br. 1. Imala je iza kuće uređeni vrt uz sam tvrđavski bedem. Dakako ova, kao i druge pivnice u nekim su prigodama priređivale posebne priredbe za svoje posjetitelje. Najpoznatija je bila pivovara na Dubovcu, na Prhovu, koja je točila najstarije samo pivo karlovačke pivovare. Pivnica je postala najomiljenije blisko izletišta Karlovčana u 19. stoljeću, no kako to baš i nije bilo tako blizu, vozilo se tamo u paradnim javnim kočijama. Tu je »teklo« karlovačko pivo, uz dobru ponudu raznovrsnoga jela i glazbu vojne i građanske kapele, pa često nije bilo dovoljno stolova i mjesta, ni na otvorenom prostoru, vani, ni u zatvorenim prostorima ove gradske pivnice.⁶⁷

⁶⁶ o.p. Godine 1896. na mjestu nekadašnjeg »Krebs Gartena« (»Rakova bašća«) uređeno je poznato karlovačko kupalište i podignuta restauracija na Korani.

⁶⁷ Strohal, isto, dodatak, str. 5.

Razmatrajući ovu dionicu karlovačke povijesti, javni, kulturni i društveni život grada i njegovih građana, vrlo je uočljivo da taj sveukupni život grada i njegovih građana donosi brojna svjedočanstva i o njegovom gospodarskom stanju i njegovom duhovnom - kulturnom razvoju.⁶⁸ Po brojnosti i kvaliteti kulturnih događanja u gradu, po ritmu dnevnog življenja njegovih građana, Karlovac je u tom vremenu bio zaista jedinstveni grad u Hrvatskoj. Nije iznenađujuće da su mnoge preporodne ideje nastale najprije u Karlovcu, a onda su prenesene u glavni hrvatski grad Zagreb i druge hrvatske gradove. I mnogi su hrvatski preporoditelji počeli svoje djelovanje najprije u Karlovcu, da bi kasnije razvili i nastavili taj rad u većem kulturnom središtu Hrvatske.

3.5. Politička i duhovna priprema Hrvatskog narodnog preporoda - Ilirskog pokreta (1790. - 1835.)

Preporodni pokret bio je izraz procesa hrvatskih nacionalnih integracijskih kretanja, a mađarski agresivni nacionalizam bio je dodatni poticaj hrvatskim preporodnim aktivnostima za pokretanje političkog organiziranja. Postojali su svi uvjeti da se toj sili suprotstavi dovoljno jaki otpor i da se krene u ostvarenje težnji, a to su prvenstveno političko i kulturno ujedinjenje na temelju nacionalnog jedinstva.

Mađarski i hrvatski nacionalni pokret u koji su bili uključeni plemstvo, dio građanstva i inteligencija iznijeli su program osnivanja institucija koje će biti potrebne društvu uključenom u (proto) modernizacijske procese. U ustavnom razdoblju koje će potrajati od 1827. do 1848. bilo je uspona preporodnog djelovanja mađarskog i hrvatskog pokreta, no manifestirali su se kompromisima i sukobima s nositeljima meternichova sustava, a ti će sukobi svoju kulminaciju doživjeti 1848. godine.⁶⁹ Glavna intencija je bila politički osvijestiti i kulturno uzdignuti hrvatski narod, te ga pripremiti za političku borbu. Istovremeno su se interesi hrvatskog i ugarskog plemstva podudarali i razilazili. Podudarnost se očitovala u odnosima

⁶⁸ HR-HDA-782, Ob Vraniczany -Dobrinović, kut. 14. Podaci iz *Dnevnika* Clotilde Vraniczany o svakodnevnom životu, uglednim obiteljima i građanskoj eliti Karlovca, bili bi izvrsna dopuna slici koju su nam pružili stari pisci karlovačke povijesti. Nažalost, zbog vrlo lošeg stanja iščitavanje *Dnevnika* nije bilo moguće. Trebat će pričekati njegovu temeljitu restauraciju koja će ga učiniti dostupnim daljnjim istraživačima.

⁶⁹ Stančić, *Pretpreporod i narodni preporod*, str. 50-52.

prema Beču, dok su razilaženja bila isključivo u nacionalnim interesima. Zbog straha od bečke centralizacije i apsolutizma, hrvatsko se plemstvo počelo sve više oslanjati na mađarsko plemstvo, te zajedničku hrvatsku i ugarsku ustavnost. Hrvatsko je plemstvo vodilo defanzivnu politiku koja je bila zasnovana na feudalnim osnovama, ali u svom su djelovanju njeni pripadnici bili potaknuti nacionalnim idejama. Za Hrvatsku i Ugarsku, odluke od zajedničkog interesa donosile su se na Ugarsko - hrvatskom saboru u Budimu ili Požunu. Hrvatski su se poslanici na tim zasjedanjima služili pravom veta na sve odluke koje su se odnosile na Hrvatsku. Hrvatski je sabor 1790. godine zasjedao prije Ugarskog sabora, te tako izabrao poslanike, odnosno predstavnike Hrvatske u Ugarskom saboru. Hrvatski su predstavnici dobili i potrebne instrukcije. U strahu za svoje privilegije, hrvatsko je plemstvo žrtvovalo državnu, financijsku, i upravnu samostalnost Hrvatske.⁷⁰

Pritisci i zahtjevi ugarskog plemstva za uvođenjem mađarskog jezika u škole i administraciju u Hrvatskoj postajali su sve jači (1805., 1825.). Hrvatsko plemstvo ustrajalo je na tome da se zadrži uporaba latinskog jezika koji živi u pismenosti i kulturi u javnom životu, držeći to znakom očuvanja hrvatskoga državno - pravnog i političkog položaja. To je početak dinamizacije u političkom životu i promjena u politici hrvatskog plemstva. Hrvatsko se plemstvo nipošto nije odreklo hrvatskih municipalnih prava, već se za njih odlučno zauzimalo. Ono je imalo mogućnost da na temelju odluka Hrvatskog sabora očuva latinski jezik kao službeni, a samim time osigura vlastiti kulturni prostor. Sabor je zaključio da se 1805. u škole u Hrvatskoj uvede učenje mađarskog jezika kao neobvezatnog, a 1827. i 1830. kao obvezatnog predmeta. Međutim, svaki put je naglasio da službeni jezik u Hrvatskoj ostaje isključivo latinski. Godine 1827. donio je odluku da se skupe svi podaci o hrvatskim municipalnim pravima.⁷¹ Protonotar Hrvatskoga Kraljevstva, Josip Kušević izdao je 1830. godine anonimno knjižicu *De municipalibus iuribus et statutis Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*, (*O municipalnim pravima i pravilima Kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*), u kojoj je na temelju povijesnih dokumenata i isprava dokazao posebni državnopravni položaj Hrvatske u odnosu na Ugarsku. Spis je nastao u sklopu obrambene politike hrvatskog plemstva na temelju zaključka Hrvatskog sabora 1827. godine. Ta je

⁷⁰ isti, *Hrvatska nacija i nacionalizam*, str. 161.

⁷¹ isti, *Pretpreporod*, str. 56.

knjižica postala temeljem svih budućih pozivanja na prava Hrvatskog Kraljevstva, te odigrala vrlo značajnu ulogu u preporodnom pokretu.⁷²

Međutim, hrvatsko plemstvo postalo je duboko razočarano, jer se upravo dajući potporu mađarskom plemstvu u otporu bečkoj centralizaciji sada našlo na udaru velikomađarskih pretenzija.⁷³ Možemo reći da je Hrvatski sabor pokleknuo donijevši 1827. godine odluku o uvođenju mađarskog jezika kao obaveznog predmeta u školama Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.⁷⁴

Kao reakcija na saborske zaključke javio se s pjesmom (posvećenoj J. Kuševiću) *Kip domovine*« Pavao Štoos, u kojoj govori o tužnoj istini, domovini zavijenoj u crno koje se vlastiti sinovi srame želeći zaboraviti i svoj jezik («Vre y szvoj Jezik zabit Horvati Hochu, ter drugi Narod pozitati, ...»). U toj je pjesmi Pavao Štos jasno poručio da su municipalna prava osnovno sredstvo obrane samostalnosti Hrvatske i okvir za oblikovanje jedinstvenoga standardnog jezika. Mađarsko plemstvo vođeno nacionalnom idejom, zastupalo je ideje o stvaranju velike Mađarske koja bi zauzimala prostor od Karpata do Jadranskog mora, ukidajući tako hrvatska municipalna prava, uz program nacionalne i jezične mađarizacije Hrvatske. Izjava bana Ivana Erdödyja iz 1790. godine »Regnum regno non praescribit leges« («Kraljevstvo kraljevstvu ne može nametati zakone») bila je ponosna obrana hrvatskih municipalnih prava koja je uistinu trebalo zaštititi. U obrani staleške ustavnosti i hrvatske političke autonomije, hrvatsko će plemstvo nastupati defenzivno. Na takvoj politici hrvatsko će plemstvo ustrajati do 1830. godine od kada će tražiti veći stupanj samostalnosti Hrvatske, no na programu održanja zajednice s Ugarskom ustrajat će sve do 1848. godine.

U Hrvatskoj je dakle ojačao plemićki i građanski sloj inteligencije koji je pokrenuo nacionalni pokret i koji ga je obilježio. Oblikuje se preporodna jezgra, kojoj je temeljni dio političkog djelovanja bila upravo nacionalna ideja, odnosno probuditi narodni duh i osjećaj hrvatske samosvojnosti.⁷⁵ Čitava generacija mlade inteligencije pokrenula je dinamizaciju političkog i kulturnog života preporodnog pokreta, želeći nove prilike sagledati sa drugačijeg stajališta.

⁷² Zvezdana Sikirić Assouline, *U obranu hrvatskih municipalnih prava i latinskoga jezika, Govori na Hrvatskom saboru 1832. godine*, Zagreb: srednja Europa, 2006., str. 28 - 31.

⁷³ Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam*, str. 161 - 163.

⁷⁴ Hrvatski državni arhiv, *Zaključci Hrvatskog sabora, sv. XI., 1825 - 1832.*, Zagreb, 1976.; čl. 2, 1827. IX. 10, (Zagreb), točka 5., str. XI.

⁷⁵ Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam*, str. 167 i 168.

Politička, gospodarska i društveno - kulturna atmosfera Karlovca u vrijeme djelovanja Hrvatskog narodnog preporoda u Hrvatskoj bitna je problematika naših istraživanja. To je vrijeme kada grad Karlovac proživljava svoje »zlatno doba«. Bio je gospodarski razvijen i nacionalno osviješten, te postao gradom rodoljubne inspiracije i težnji, tako da možemo reći da je s pravom ponio titulu »najrodoljubivijega grada« u Hrvatskoj. Bogata karlovačka građanska elita, odigrala je vrlo značajnu ulogu u stvaranju preporodne ideje i postala snažnim uporištem Ilirizma. U razdoblju od 1790. do 1835. na hrvatskom su se području pojavljivali pojedinci koji su zbog svoje istaknute djelatnosti, kako na političkom tako i na kulturnom polju bili nazvani pretečama preporoda.⁷⁶

U političkom životu toga vremena iznimno jake ličnosti hrvatske politike bili su Nikola Škrlec (veliki župan Zagrebačke županije) i zagrebački biskup, namjesnik banske časti Maksimilijan Vrhovac. Važno je naglasiti da su obojica davali poticaj elementima politike plemstva koji su neposredno ili posredno bili u skladu s politikom koja je bila zasnovana na nacionalnom načelu. Maksimilijan Vrhovac, (rođen u Karlovcu), mecena, zaštitnik hrvatske kulture i borac za jedinstveni hrvatski jezik. Bio je najistaknutija ličnost toga vremena (1752 - 1827.). Zalagao se za razvoj i boljitak društvenog i kulturnog života, pa je stoga podizao škole, davao potporu hrvatskim piscima i hrvatskoj književnosti. U svojoj je tiskari dao tiskati njihova djela, a jednakim snagama radio je i na jedinstvu hrvatskog jezika i pravopisa. Naime, standardni jezik želio je izgraditi objedinjavanjem štokavskog i kajkavskog narječja. Ustrajno je radio na sakupljanju narodnog blaga, uputivši svećenstvu svoje dijeceze *Poziv na sve duhovne pastire svoje biskupije* 26. lipnja 1813. godine. Prikupljao je stare knjige, rukopise, narodne pjesme i poslovice s ciljem stvaranja bogatog knjižnog fonda slavenske književnosti.⁷⁷ Brinuo je za razvoj karlovačke trgovine i gospodarstva, pa se i zato uključio u rješenje problema izgradnje nove prometnice, buduće ceste Lujzijane. Poslije francuske uprave u gradu Karlovcu, 1813. godine, Vrhovac je kao banski namjesnik uspostavio u gradu nekadašnju municipalnu upravu.

⁷⁶ isti, *Hrvatski narodni preporod*, str. 15 i 16; Ivo Tržok, *Karlovački ilirizam i rad karlovačke Narodne čitaonice*, u: *Karlovac - Radovi i građa iz dalje i bliže prošlosti*, Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1970., str. 176-178.

⁷⁷ J. Šidak, *Hrvatski narodni preporod, Ilirski pokret*, II izdanje, Zagreb: Školska knjiga, 1990. str. 80, 81.; Tržok, isto, str. 176.

Nezaobilazno je spomenuti i Josipa Šipuća, trgovca i pisca *Temelja žitne trgovine*, što je prvo djelo na hrvatskom jeziku o gospodarskoj tematici, gdje je povezo pitanje jedinstvenog književnog jezika s potrebama sve razvijenijeg trgovačkog prometa.⁷⁸

Juraj Matija Šporer, nastavljao je i razvijao ideje biskupa Vrhovca, te izdao *Almanah ilirski*⁷⁹, prvi karlovački kalendar na hrvatskom jeziku i važno djelo hrvatske kulture, tiskan 1823. godine u Prettnerovoj tiskari. Prosvjetiteljskim idejama bila je inspirirana i knjižica Antuna Mihanovića (*Reč domovini*) u kojoj ističe narodni jezik i važnost pisanja u »narodnom jeziku«. Proces nacionalnog osvješćivanja dobiva svoj puni polet jer se svijest o rodoljublju probijala unatoč svim mogućim zaprekama.

Samouvjerena i obogaćena mlada građanska elita utkala je potpuno novo značenje u dobro poznate pojmove kao što su: državopravna neovisnost Hrvatske spram Austrije i Ugarske, Hrvatska municipalna prava - *Iura municipalia*, Kraljevstvo Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Cilj Metternichova apsolutizma upravo je bio poništiti posebnost Hrvatske u sklopu Austrijskog Carstva. Građanstvo će uz plemiće sačinjavati srž Hrvatskoga narodnog preporoda. To posebno vrijedi za karlovačko građanstvo koje postaje glavnim nositeljem preporodne ideje. Rano kapitalistički, gospodarski sustav ograničavan mnogim vojnim i feudalnim preprekama, malo po malo ulazi u grad. Bogata trgovačka elita grada Karlovca posredno je djelovala na okolno plemstvo koje prihvaća trgovačke poslove. Ukupnost gospodarskih nastojanja i interesa urodilo je zajedništvom u kulturnom i nacionalnom djelovanju.

Upravo zato nas ne treba čuditi što je prvi politički program pisan na hrvatskom jeziku sadržavao i zahtjeve za ujedinjenjem i samostalnošću Hrvatske, *Disertatia iliti razgovor darovan gospodi poklisarom*, tiskana u Karlovcu u Prettnerovoj tiskari 1832. godine. Grof Janko Drašković, često se nalazio u krugu obrazovanih građana Karlovca.⁸⁰ U svom spisu tiskanom uoči saborskog zasjedanja, grof Janko Drašković, iznio je program plemstva koji je prihvatio Sabor. Drašković je u svojem političkom programu iznio zahtjev za većom samostalnošću Hrvatske u odnosu na Ugarsku, odnosno zahtjev za osnivanjem samostalne hrvatske vlade. Tom je raspravom narodni preporod u svojoj ranoj fazi dobio cjelovit politički

⁷⁸ Šipuć, isto, Predgovor, str. 5 i 6.

⁷⁹ *Almanah Ilirski za godinu 1823.*, S' razliesnima pjesmama i pripovijestima, za prudnost i ugodnost sloxen, i na svjetlo znoshen od Jure Maticha u Karlovcu gornjem, vu utishtenici Prettnerovoj, [1822.?].

⁸⁰ Tržok, isto, str. 176-178.

i nacionalni program. Cilj mu je bio jasan, a to je: razviti i proširiti program ujedinjenja trojedne Kraljevine, težeći ujedinjenju u jednu političku cjelinu.

U Karlovac 1826. godine na školovanje dolazi Ljudevit Gaj. Tu je boravio svega par mjeseci, točnije od travnja do rujna. U gradu je pohađao II. polugodište zadnjeg razreda latinske gimnazije. Vjerojatno je tu dolazio u doticaj s obrazovanim i uglednim Karlovčanima kao što su Juraj Matija Šporer čija je ideja bila izdavanje hrvatskih novina i Mirko Lopašić, karlovački pjesnik.⁸¹ U gradu je mogao čuti tri narječja hrvatskog jezika: štokavštinu krajišnika, kajkavštinu grada i okolice, čakavštinu primorskih trgovaca i goranskih kirijaša. Koliko je ta šarolikost govora karlovačkih ulica i trgova utjecala na rađanje Gajeve ideje o jedinstvenom jeziku teško možemo danas utvrditi. U svojoj *Kratkoj osnovi horvatsko - slavenskog pravopisanja* tiskanoj 1830., Gaj je iznio prijedlog o novoj latinskoj ortografiji, odnosno reformi temeljenoj na monografemskom načelu (za svako slovo jedan glas uz upotrebu dijakritičkih znakova) te isto tako zajednički pravopis za Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju.⁸² Dakle, Gaj je imao za cilj provesti korjenite promjene na području hrvatskog jezika, jer jezik postaje važan integracijski faktor.⁸³ Postavljene su osnove; dok se gubi teritorijalna rascjepkanost Hrvatske, budi se i izgrađuje svijest o narodnom jedinstvu i zajedništvu, što je doprinijelo procesu oblikovanja i izgrađivanja hrvatske nacionalne svijesti.⁸⁴

Prosvjetiteljsko načelo očituje se i u spisu *Genius patriae*, Ivana Derkosa iz 1832. godine. Temeljna ideja njegovog djela ističe potrebu izgrađivanja jedinstvenog hrvatskog književnog jezika pa i time doprinosi ostvarenju kulturnog i političkog programa.⁸⁵ Trebalo je prvenstveno probuditi nacionalnu svijest, što je bio osnovni preduvjet za stvaranje konačnog cilja Hrvatskog narodnog preporoda: postići ujedinjenje hrvatskih zemalja i njihov gospodarski i kulturni razvoj.

Godine 1832. hrvatska je politika dobila svoj jasno usmjeren program, a Drašković traži da se narodni jezik sa štokavskom osnovicom uvede kao službeni u Hrvatskoj. Krajem ožujka iste godine, Gaj je predao Ugarskom namjesničkom vijeću molbu za izdavanje književnih i političkih novina. Dozvolu za pokretanje *Novina horvatskih* dobiva 1834. godine, a početak

⁸¹ Šidak, *Značenje Karlovca*, str. 149.; Tržok, isto, str. 176.

⁸² Stančić, *Hrvatski narodni preporod*, str. 19 i 20.

⁸³ Josip Horvat, Ljudevit Gaj. *Njegov život, njegovo doba*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1975., str. 23, 48/49, 52/53, 79-83, 93-109.

⁸⁴ Šidak, *Hrvatski narodni preporod*, str. 82 - 92.; Stančić, *Hrvatski narodni preporod*, str. 17-19.

⁸⁵ Ivan Derkos, *Genius patriae*, prvotisak, Zagreb, 1832., pretisak, Karlovac: Matica hrvatska, 1996.

izlaženja datira sa 6. siječnjem, 1835. Upravo pokretanjem Gajevih novina započinje intenzivna preporodna djelatnost. Uz Ljudevita Gaja i Janka Draškovića, kao vođe Hrvatskog narodnog preporoda, koji su svojim ugledom doprinijeli afirmaciji preporodnih ideja i bili nositelji preporodnog pokreta, neizostavno je spomenuti i vrsne jezikoslovce, kao što su Antun Mažuranić i Vjekoslav Babukić (kodifikatori jezika), te pisce Dimitrija Demetra, Dragutina Rakovca, Ljudevita Vukotinovića i dr.

Pripremno razdoblje preporoda time se bližilo kraju, a preporodna skupina započinje s provođenjem utemeljenog programa želeći tako dovesti hrvatsku narodnu individualnost do potpunog izražaja. Hrvatski preporoditelji imali su jasnu viziju i misao vodilju na putu do ostvarenja željenih ciljeva važnih za Hrvatsku.

IV. POGLAVLJE

KULTURNI ŽIVOT KARLOVCA – KULTURNA I UMJETNIČKA BAŠTINA

4.1. Osnivanje Ilirske čitaonice, središnjice budućih kulturnih institucija grada Karlovca

U vrijeme najjačih hrvatsko - mađarskih sukoba oko hrvatskih municipalnih prava, a naročito prava vezanih za uvođenje hrvatskog jezika kao službenog jezika u Hrvatskoj, Ljudevit Gaj, nošen preporodnim idejama, nalazi mnogobrojne pristaše upravo u gradu Karlovcu. To su u prvom redu bili: Antun Vakanović, braća Ambroz i Nikola Vraniczany, Maksim Prica, Dragutin Kušlan, Ljudevit Šplajt, Josip Bunjevac i drugi. Kada su hrvatsko - mađarski antagonizmi dosegli svoj vrhunac, ilirski je pokret trebalo što bolje organizirati, a isto tako i stvoriti odgovarajuće centre u kojima bi rodoljubi zajedničkim snagama što uspješnije djelovali, u kojima bi se okupljali, te tako širili i razvijali svoje ideje kao i krug svojih pristaša. Upravo je na temelju takvih potreba i težnji došlo do ideje o osnivanju narodnih ilirskih čitaonica koje bi bile žarišta političkog, prosvjetnog i kulturnog djelovanja u hrvatskom narodnom duhu. Prva čitaonica u Hrvatskoj je osnovana u Varaždinu na inicijativu Metela Ožegovića u siječnju, 1838. godine, no njen rad potrajao je samo nekoliko mjeseci. Te iste godine, prvog ožujka, osnovana je čitaonica u Karlovcu, (a u kolovozu u Zagrebu), koja je postala središnjicom kulturnih institucija.

Čitaonice su bile prvi oblik društvenog života, organizacijska središta preporodnog pokreta, ali i temelj za osnivanje drugih kulturnih i društvenih institucija s nacionalnim obilježjem.¹ Draškovićeve vizije čitaonica kao pučko - prosvjetiteljskih ustanova bila je u tome da one moraju širiti stručnu literaturu, omogućiti prilike za čitanjem različitih knjiga i časopisa, da bi se na taj način širila korisna znanja, a njeni članovi bi bili upućeni u pitanja trgovine, poljoprivrede, odnosno gospodarstva. Tu njegovu viziju dopunila je skupina iliraca na čelu s Ljudevitom Gajem, koji su željeli da čitaonice postanu središta cjelokupnog preporodnog pokreta.² Drašković jasno ističe: »Prva nam je dužnost - veli - da se ujediniamo, a

¹ Stančić, *Hrvatski narodni preporod 1790 - 1848.*, str. 23

² Vjekoslav Babukić držao je da su čitaonice postale »ognjišta« na kojima su se grijala srca naših sunarodnjaka.

druga, da nam bude moguće korist presladkoga našega naroda i domovine privesti, ako se naš jezik temeljito savršeno naučimo, ako marljivo domaće i inostrane pisce čitajući i prijazno se razgovarajući s našim se narodom i njegovimi običaji i navadami bolje upoznamo, ...».³ Drašković potom ponovo ističe vrlo važne činjenice vezane za prevođenje knjiga drugih naroda na naš jezik: »Ako za tim koristne knjige drugih izobraženih naroda ili u naš jezik prevedemo ili sami takve osnujemo, ...».⁴ »... pritegnimo bistrije glave u našu čitaonicu i najđimo način, da vriedni domorodci svojih trudova primjernu zaslužbu dobiju».⁵ »Svrha je druŕstvu čitanje novina i knjiga, - i koristne znanosti razširivati».⁶

Čitaonica tako postaje najvažniji oblik cjelokupnoga društvenog života. Na društveni život i na svoje članove imala je doista velik utjecaj. To je vrijeme kada započinje ubrzano razvijanje ilirske ideje. Čitaonice su prema zakonskim propisima bile apolitička društva s izričito kulturnim ciljevima i težnjama. Isto tako je i karlovačka Čitaonica bila središte cjelokupnog rodoljubnog života. Od samih početaka svoga utemeljenja (1. ožujka, 1838.), razvijala je snažnu društvenu i kulturnu aktivnost, a u Karlovcu ostvarivala ideju o multidisciplinarnoj instituciji koja je bila središte kulture grada. Sve do izgradnje gradskog kazališta u Karlovcu, »Zorin Doma« 1892. godine, ona će predstavljati jedinu kulturnu instituciju grada.⁷ O samoj inicijativi osnivanja karlovačke Čitaonice izvijestio nas je Antun Vakanović u svojem *Dnevniku* u kojem je zapisano kako su se 1. ožujka, 1838. godine u kući Dragutina Klobučarića sastali Ambroz Vraniczany, Klobučarić, Aleksandar Musulin i Antun Accurti »k podignjenju čitateljstvenoga društva slaveno - ilirskoga».⁸ Važno je naglasiti da je Antun Vakanović vodio svoj *Dnevnik* s kronološkim natuknicama koje su pravo bogatstvo izvora iz kojega smo doznali relevantne činjenice vezane za društveni i kulturni život, ali i socijalnu strukturu grada.⁹ U čitaonicama se okupljala poznata, ekonomski i brojčano snažna »karlovačka ilirska grupa«, koja je razbuktalom preporodnom pokretu pružala ne samo

³ Tade Smičiklas, *Poviest Hrvatska*, dio drugi, od godine 1526 - 1848., Zagreb: Matica hrvatska, 1879., str. 448.;

⁴ Smičiklas, isto, str. 448, 449.

⁵ isto, str. 449.

⁶ isto,

⁷ Rosana Mikulić, *Ilirskoga čitanja društvo, društvo narodne čitaonice - 1838 - 1897.*, u: Gradska knjižnica »Ivan Goran Kovačić«, Karlovac, 1838 - 2008., prilozi za povjesnicu, Karlovac: Gradska knjižnica, »Ivan Goran Kovačić«, 2008., str. 17, 18.

⁸ Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R 5297/1. *Vakanovićev Protocollum omnium eorum quorum notitiam nieundi habui occasionem*, *Dnevnik* Antuna Vakanovića, str. 101.

⁹ isto, str. 96. Iz *Dnevnika* A.Vakanovića, također doznajemo kako je on građaninom grada Karlovca postao 10. rujna, 1836. godine.

verbalnu, već i materijalnu pomoć.¹⁰ Prilikom dolaska u Karlovac, posjećujući Čitaonicu mnogi su se uglednici upisivali u njenu upisnu knjigu.¹¹ Karlovačku Narodnu čitaonicu posjetio je ban Josip Jelačić, 20. kolovoza, 1848. godine. Vlastoručno se upisao u njenu upisnu knjigu (knjigu spomenicu) i tako postao njenim članom, a od ostalih članova čitaonice bio je primljen sa velikim oduševljenjem.¹² Ime Čitaonice imalo je nekoliko varijanti, pa stoga doznajemo kako Vakanović obavještava u pismu koje piše Ljudevitu Gaju o sredstvima koja su prikupljena za društvo (13 tisuća for. srebra), koje on naziva »Pervim ilirsko-narodnim kassinom«, međutim u prvim pravilima društva nalazi se naziv »Ilirskog čitanja društvo«, koji se danas redovito upotrebljava u literaturi.¹³

Međutim, nailazimo na još jedan naziv čitaonice kako ju naziva karlovačka »Sloga« povodom 50-godišnjice Čitaonice, a glasio je: »Čitaonica slovstva narodnoga«.¹⁴ U Vakanovićevom *Dnevniku* stoji također obavijest o zapisniku s osnivačke skupštine Društva. Zapisnik započinje programatskim riječima: »Oduševljeni duhom narodnosti, a vođeni željom, da kakono jurve ini mile naše domovine gradovi društva uvedoše za čitanje i pribavljenje vriednih knjigah, kojih jedinstvene osobe sebi pribaviti poradi velikog troška nemogu ... sakupiše se danas niže potpisani prijatelji u veće za dogovarati se o najprikladniem sredstvu takovog uvedenja ... dokončaše oni Društvo Čitanja u ovom kraljevskom slobodnom gradu uvesti ...«.¹⁵ Iz spoja zapisnika i društvenih pravila iščitavamo da su za ravnatelje izabrani Dragutin Klobučarić, Antun Vakanović i Ambroz Vraniczany - koji će upravljati Društvom, isto tako primati u Društvo nove članove i o tome vršiti popis. Ukoliko bi bili odsutni ili u slučaju da istupe s te funkcije, zamijenio bi ih jedan od četvorice savjetnika: Nikola Vraniczany, Mavro Klobučarić, Aleksandar Musulin, ili Antun Accurti. Za blagajnika (peneznik) imenovan je Nikola Vraniczany.¹⁶ Donijet je zaključak da će Čitaonica biti otvorena svakoga dana dva sata u jutro i dva sata popodne. Uz dozvolu ravnatelja knjige će se iz čitaonice moći posuđivati također i izvan njenih prostorija, ali s tim da budu vraćene u vrijeme kad je čitaonica otvorena. Godišnja članarina iznositi će šest forinti, dok je upisnina iznosila nešto manje, četiri forinte. Zaključeno je dalje da se za čitaoničku knjižnicu kupuju

¹⁰ Gršić, *Kraljevska Gimnazija Karlovac (1766. - 1884.)*, Gradska knjižnica »Ivan Goran Kovačić« Karlovac, Gimnazija - Karlovac, Karlovac, 2007., str. 99.

¹¹ isto, str. 251.

¹² Strohal, isto, str. 285.

¹³ Tržok, isto, str. 178.;

¹⁴ *Sloga*, Karlovac, godišće III., br. 47, od 18. studenog, 1888.

¹⁵ isto

¹⁶ *Der Pilger*, II/1842., br. 8 od 26. 1., str. 29., isto, br. 9 od 29. 1., str. 33. Nailazimo na podatak o izboru Ravnatelja društva Narodne ilirske čitaonice: »U nedjelju 30. januara, 1842. održavat će se poslijepodne u četiri sata veliki Sabor i izbor Ravnatelja ovdašnjeg (sadašnjeg) društva Narodne ilirske Čitaonice, čiji su članovi sva Gospoda, te također koja u društvo žele pristupiti, dostojno se pozivaju da dođu u Dvoranu slavnog magistrata«.

»naročito najbolje ilirske knjige tako s latinskim kako i s kirilskimi pismeni utišćene knjige, onda takove koje se južnih Slavjanah, makar u kojem jeziku pisane - a napokon i one, koje se Slavljanstva obće tiču«, a ovisno o financijskim sredstvima »također znanstvene i krasnoslovne knjige inih naroda.« S obzirom na to da su za nabavu knjiga, sredstva bila vrlo oskudna, dogovoreno je da za početak sami osnivači daruju knjige iz vlastite biblioteke. Određeno je da, ako bi se dogodilo kojim slučajem, da Društvo prestane raditi zbog nekih razloga, »onda društvena knjižnica Zagrebskomu učenomu Družtvu ili pako, ako takovo u ono do ondje obstojalo nebi, ondašnjoj sveučilišnoj knjigoshrani u dar pripasti imala bude.« Zapisnik potječe od 1. 3. 1838., a u potpisu su stajali: Dragutin Klobučarić, Antun Vakanović, Ambroz Vraniczany, Nikola Vraniczany, Mavro Klobučarić, Skender Musulin i Antun Accurti.¹⁷ O svemu ovome obavijestili su grofa Janka Draškovića. U pismu upućenom Čitaonici (»Častnom Ravnateljstvu Karlovačkomu Društvu Ilirskoga Čitanja!«) Drašković ih naziva »domovine veliki sini«. Raduje se što mu ovim iskazuju poštovanje i povjerenje, no opominje ih da bi trebali gradskom Magistratu prijaviti svoju odluku »jere inače bi mogli prepričke od strani Vladarstva spoznati.«¹⁸

Prva sjednica Čitaonice održana je 12. travnja, 1838. godine, a karlovački Magistrat potvrdio je njezina pravila 21. lipnja, iste godine. Na sjednici koja je održana 29. prosinca, 1842. donijeta je odluka kako će Društvom upravljati ravnateljstvo¹⁹ koje će se sastojati od predsjednika, ravnatelja, podravnatelja, šest prisjednika, bilježnika, penezničara, knjižničara i gospodara. Mirko Lentulaj, predsjednik karlovačkog Mjembenog suda izabran je za predsjednika Čitaonice, a na toj funkciji ostaje sve do glavne skupštine 18. lipnja, 1845. godine. Na mjesto prvoga tajnika dolazi Ljudevit Mačečević, koji je prije vršio dužnost gradskog registratora, a prvim knjižničarom imenovan je Eugen Barac. Od 1845. - 1847. godine Društvo nije imalo predsjednika, pa je njime upravljao ravnatelj Maksimilijan Piškorec.²⁰

Ilirsko ime zabranjeno je 1843. godine, pa stoga Čitaonica mijenja naziv u Društvo narodne čitaonice karlovačke, a važno je istaći da se unatoč tome njezin rad razvijao i dalje potpuno normalno²¹ i to prvenstveno zahvaljujući okolnosti što je grad imao izričito razvijen ilirski duh, a i naklonjenosti gradskih vlasti. Godine 1846. Čitaonica se spojila s tzv.

¹⁷ *Sloga*, isto, no originalni zapisnik s osnivačke skupštine nije nađen.

¹⁸ isto

¹⁹ *Ilirske narodne novine*, teč VI. (1840.), br. 6, od 21.1., str. 24. Ravnateljstvo društva Čitaonice ilirske karlovačke poziva dostojno svu gospodu na raspravu o problemima Čitaonice i izboru novog ravnateljstva.

²⁰ Tržok, isto, str. 179.

²¹ *Ilirske narodne novine*, teč IX. (1843.), br. 5, od 18.1., str. 19/20. Održan je Sabor Čitaonice ilirske karlovačke.

»Karlovačkom dvoranom« (Kazinom). U toj su se dvorani građani sastajali da bi čitali njemačke novine, da bi razgovarali o svakodnevnim događanjima u gradu, i kako bi se razonodili u ugodnom ozračju. Građani su se upoznali s radom Čitaonice, ali i doživjeli novi duh, pa su stoga odlučili da se i oni uključe. Prema članku I. Pravila, navodi se da je glavni cilj Narodne čitaonice karlovačke »pribavit si knjige, novine i kipove u koliko su od domorodne zanimljivosti, znanstvenog, estetičnog, ili inače koristnog sadržaja, i u koliko si jih poradi previsoke cijene pojedini ljudi priskarbiti nemogu.«²² Čitaonica je priključenjem ostalih članova uvela promjene u svoja pravila, koja je potom 30. lipnja, 1846. godine, odobrio Car, a pročitana su na sjednici pred Gradskim magistratom 11. kolovoza, 1846. godine i uvedena pod brojem 1822. Pravila Čitaonice su se i kasnije nekoliko puta mijenjala i dopunjavala.²³

Uređenje knjižnice

U početku je knjižnica imala oko 300 knjiga koje su uglavnom bile poklon njenih osnivača. Plan nabave knjiga potvrđen je u pravilima rada koja su bila određena na glavnoj skupštini 21. travnja, 1845. godine u kojima je navedeno kako je osnovni cilj Društva »nabavljanje knjigah, novinah i slikah domorodne tj. narodne vrijednosti.«²⁴ Prema podacima do kojih se moglo doći ne može se ustanoviti da li je Eugen Barac kao prvi izabrani knjižničar Društva, vodio evidenciju o raspoloživom knjižnom fondu. Kao voditelja nalazimo ga uz mnoge druge u upisnoj knjizi posjetitelja Čitaonice ilirske karlovačke, koja je bila sistematično vođena od 1. veljače, 1840. godine, pa sve do 31. listopada, 1855. godine, te uz prekide do 1915. godine.²⁵

²² »Sloga«, isto

²³ isto

²⁴ Gradska knjižnica »Ivan Goran Kovačić« Karlovac, Zavičajni odjel, *Zbirka arhivalija*, Tri siela narodne čitaonice karlovačke. Obrazovno poviestna crta uz svjetlopisne slike na prvoj izložbi trojedne kraljevine izložene 1864.; str. 3.

²⁵ Gradski muzej Karlovac, Povijesni odjel, inv. br. KP 152. Upisna Knjiga posjetiteljah čitaonice ilirske Karlovačke.

O aktivnostima »Ilirskog čitanja društva«

Možemo istaći, da su narodne i rodoljubne težnje potekle upravo iz karlovačke ilirske čitaonice, koja je davala velike poticaje takvim idejama. Iz nje su proizašle inicijative za osnivanje kazališta u Zagrebu. Antun Vakanović je na sjednici čitaonice održanoj 1. rujna, 1839. godine iznio ideju o kupnji zgrade Kristofa Stankovića u Gornjem gradu u Zagrebu, koja bi se tako preuredila za kazalište.²⁶ Upravo zbog toga u Zagrebu je sazvan zbor na kojem je bilo nazočno trideset karlovačkih rodoljuba, koji su bili izaslanici Čitaonice, a među njima su glavnu ulogu imali Ambroz Vraniczany i Antun Vakanović, kao inicijator koji je toj cijeloj akciji među prvima dao snažan poticaj.²⁷ U Karlovcu je čitaonica doista predstavljala centar kulture. Tu su rođene inicijative veoma važne za kvalitetu društvenoga i kulturnog života grada u preporodnom vremenu. U Čitaonici su se odvijali raznoliki oblici kulturnih događanja, pa su tu, izuzevši čitanje novina i literature, bile i zabavne večeri koje su također imale za cilj buditi nacionalnu svijest. To su bile: glazbene večeri, koncerti, kazališne predstave, književne i pjesničke večeri, a i sam Ivan Mažuranić je znao tu vrlo često recitirati svoje stihove. Središnja glazbena ličnost toga vremena bio je češki skladatelj Oton Hauska. U Čitaonici je često izvodio svoja djela među kojima je bila osobito popularna *Narodna poputnica* i *Juriš polka*.²⁸ U prostoru Čitaonice izvođene su kazališne predstave diletantskih družina čiji je vođa bio Antun Vakanović, održavane su tribine pa je Karlovac tako zahvaljujući Čitaonici postao okupljalište karlovačke inteligencije. Predstave su bile priređivane prvenstveno u duhu ilirskih ideja i zanosu. Odbor Čitaonice bio je također u kontaktu sa društvima izvan Karlovca, kao npr. s onima iz Novog Sada, koji su znali po nekoliko tjedana gostovati u Zagrebu i Karlovcu.²⁹ Važno je naglasiti da je karlovačka Čitaonica održavala kontakte i sa ostalim čitaonicama, ali i s mnogim kulturnim društvima, pa je tako bila pozivana u Zagreb, Ogulin, Petrinju, Samobor, Požegu, Rijeku i Kraljevicu, gdje su se održavali plesovi, tombole i koncerti.³⁰ Čitaonica nije bila samo mjesto gdje su se održavale kulturne priredbe, već su tu priređivane i razne izložbe i predavanja. Poznati karlovački pedagozi, Dragojla Jarnević i Mijat Stojanović održavali su predavanja iz područja

²⁶ 160 Godina Gradske knjižnice Karlovac, Karlovac: Gradska knjižnica »Ivan Goran Kovačić Karlovac«, 1998., str. 12.

²⁷ Tržok, isto, str. 181.

²⁸ Draženka Polović, *Školstvo i kultura grada*, u: Karlovac, grupa autora, Gradski muzej Karlovac, Poglavarstvo grada Karlovca, Karlovac, 1998., str. 96, 97.

²⁹ Branko Hečimović, *Karlovačka kazališna stoljeća*, Matica hrvatska, Ogranak Karlovac, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Karlovac - Zagreb, 1995.

³⁰ Tržok, isto, str. 183 - 185.

pedagogije, a u njihovo društvo ulazi i mladi Davorin Trstenjak, jedna od najvažnijih ličnosti kulturnog života u gradu Karlovcu, ističući se svojim javnim i kulturnim djelovanjem.³¹ Godine 1845. umire bogati i zaslužni Karlovčanin Nikola Šebetić. U svojoj oporuci povjerio je karlovačkoj Čitaonici izvršenje njegove posljednje volje, prema kojoj se iz njegove imovine ima podignuti gradska javna bolnica. Godine 1846. bolnica je dovršena, a u njezinu ravnateljstvu bili su predstavnici čitaonice Janko Pavletić i Ivan Mažuranić. Čitaonica je tako novcem iz Šebetićeve zaklade pomogla mnogim Karlovčanima dajući im zajmove uz minimalne kamate, povećavši na taj način i svoju imovinu.

Imetak, financiranje i središnjica Društva narodne čitaonice

Od svog osnutka 1. ožujka, 1838. godine, pa sve do 1847. godine Čitaonica je bila smještena u Tkalčevoj kući (ugao Šebetićeve i ulice svete Barbare, danas Preradovićeve).³² Na temelju zaključaka koji su donijeti na velikoj skupštini održanoj 9. svibnja, 1847. godine Društvo narodne čitaonice odlučilo je preseliti se u kuću uglednog karlovačkog trgovca i publiciste Mije Krešića te je u tu svrhu nabavljeno novo pokućstvo sredstvima dobrovoljnih priloga i dijelom od članarine. Kako se odvijao rad Društva u Krešićevoj kući 1847. g. i 1848. g. nemamo zabilježeno. Možda su se događaji odigrali na sličan način kako je Krešić opisao susrete u svojoj kući 1845. godine: »U mojoj kući bio je izvanredan život, naime u čitaonici na prvom katu. Tu se je pod večer redovito sastajao sav inteligentniji karlovački domorodni sviet, jer su u to doba dolazile novine. Sve je nestrpljivo čekalo, dok se nije na vratih pokazao stari Nasta Kunić, podvornik društveni, sa paketom novina. Svaki put bi najzanimiviji list, koji je prije tri dana izišao u Beču - prihvatio koji mladi član, stao na stolac i uz slabu razsvjetu argantičke uljevne svjetiljke glasno čitao. Obično bi to činili barun Dragutin Kušlan, Makso Prica, Gjoko Kostić, Eugen Barad, Ljudevit Šplajt itd. Poslie toga rešetala su se najvažnija pitanja u salonu konverzacije. Sjeli bi tu na kanapeje i na fauteuille Nikola barun Vranyczany, Ivan Mažuranić, Dane Stanisavljević, Antun Vakanović, V. Gvozdanović itd., a oko njih dii minorum gentium, da slušaju i čuju, što je ovaj novoga iz Zagreba donio ili kakve viesti dobio, ili što piše Ferko i Lujo. Što veli ban Joso i jeli »Aula

³¹, isto,

³² Tržok, isto, str. 180.

pro nobis.«³³ Čini se da se život čitaonice prenio u Krešićevu kuću i prije odluke o njenom preseljenju 1847. godine. Krešić 1850. godine prodaje svoju kuću i odlazi u Zagreb, a Čitaonica se preselila u zgradu »Stadt Agram« u Haulikovoj ulici br. 1, gdje ostaje sve do izgradnje »Zorin doma« 1892. godine.³⁴ Od samog početka izgradnje doma bilo je planirano da se tamo smjesti i Narodna čitaonica. Društvo se financiralo raznovrsnim izvorima prihoda, ali uglavnom iz upisnine, članarine i dobrovoljnih priloga.

Od svoga osnutka pa sve do 1848. godine, možemo govoriti o najuspješnijem periodu rada karlovačke Čitaonice. Kasnije, dolaskom Bachova apsolutizma 1850. godine, njezin rad polako slabi, no važno je napomenuti kako i u tom periodu karlovačka Čitaonica nastavlja svoj rad bez prekida, tiho i uporno. Karlovačka Čitaonica usprkos apsolutističkim nastojanjima koji su označili mrtvilo kako u političkom tako i u kulturnom životu grada, iako oslabljena, nije propala.

4.2. Karlovački preporoditelji i njihova djela u povijesti grada i hrvatskoj povijesti

Gradu Karlovcu pripada posebno mjesto u hrvatskom političkom, društvenom i kulturnom životu u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda. U njemu je sazrelo rodoljubno »sjeme«, a grad je bio spreman za širenje preporodnih ideja. U Karlovcu se oblikovalo naše prvo trgovačko građanstvo koje je ostvarilo vrlo značajne rezultate i doprinose na gospodarskom i društveno - kulturnom polju.

Neizostavno je na samome početku govoriti o nastojanjima, zalaganjima i velikom trudu biskupa Maksimilijana Vrhovca, rođenog Karlovčanina (1752. - 1827.). Osnovnu školu završio je u rodnom gradu, a potom gimnaziju u Grazu. Maksimilijan je namjeravao biti vojnik, no životnu slavu doseže kao crkveni dostojanstvenik. Krajem 18. i početkom 19. stoljeća Vrhovac se okreće prema unutarnjoj politici, te počinje raditi na gospodarskom, kulturnom i političkom povezivanju hrvatskih zemalja. Godine 1797. aktivno je radio na ujedinjenju Hrvatske i Dalmacije. Vrhovca su zaokupljala i pitanja vodenih i kopnenih

³³ Krešić, isto, str. 84, 85.

³⁴ Rosana Mikulić, *Ilirskoga čitanja društvo, Društvo narodne čitaonice 1838.-1897.*, u: Gradska knjižnica »Ivan Goran Kovačić« Karlovac 1838. – 2008., Karlovac, 2008., str. 34-42.

prometnica, pa je tako počeo skupljati stručnjake za uređenje Kupe i produženje njezine plovnosti uzvodno od Karlovca. Budući da taj poduhvat nije uspio, on se prvi okreće izgradnji cesta od svojeg rodnog Karlovca do mora i luka u Rijeci, Bakru i Kraljevici. Zauzima se jednako i za gospodarska pitanja, pa je u tom pogledu bio istomišljenik i suvremenik svojega sugrađanina Josipa Šipuša, pisca uglednog djela naše gospodarsko - povijesne prošlosti: *Temelji žitne trgovine*, kojim je naglasio važnost žitne trgovine za Hrvatsku. Godine 1790. na Ugarsko - hrvatskom saboru u Požunu, Vrhovac je branio hrvatske interese protiv velikomađarskih težnji, zalažući se protiv nametanja mađarskog jezika. Zalagao se za kulturni napredak hrvatskih zemalja, i sakupljanje njezina narodnog blaga, pa je uputio proglas svećenstvu i narodu 1813. godine »Poziv na sve duhovne pastire svoje biskupije«. Punih trideset i pet godina bio je jedan od najustrajnijih boraca protiv velikomađarske ideologije, pa s pravom možemo potvrditi da je Vrhovac postavio temelje Hrvatskom narodnom preporodu i bio prethodnik grofa Janka Draškovića, pisca *Disertacije*, koja predstavlja prvi gospodarsko-politički program preporodne Hrvatske.

Maksimilijan Vrhovac, »Svojom golemom i raznolikom djelatnošću, neiscrpnom energijom, organizacijskim sposobnostima, novim idejama i osobnim poticajima udario je trajan temelj i vidljiv pečat hrvatskoj kulturnoj i političkoj povijesti u posljednjoj četvrtini XVIII. i prvoj četvrtini XIX. stoljeća.«.³⁵

Naši rodoljubi, bili su usko vezani za grad Karlovac, a svojim su svestranim radom i djelovanjem na gospodarskom, političkom i kulturnom području ostavili neizbrisive tragove. U ovom istraživanju posebno smo se bavili djelima od iznimne važnosti: *Disertacijom*, grofa Janka Draškovića i djelom *Genius patriae*, Ivana Derkosa. Janko Drašković i Ivan Derkos svojim su gospodarsko-političkim i kulturnim programima postavili čvrste temelje na kojima će se graditi i širiti preporodne ideje i nastojanja u otporu velikomađarskoj ideologiji sve do burne i revolucionarne 1848. godine.

Grof Janko Drašković (1770. - 1856.) bio je istinski zasnovatelj hrvatske narodne političke osnove i duhovni vođa preporoda. Godine 1832. napisao je prvu političku knjižicu na hrvatskom jeziku, štokavskim narječjem: *Disertatia iliti Razgovor, Darovan Gospodi Poklisarom Zakonskim i budućem Zakonotvorcem Kraljevinah naših, za buduću Dietu Ungarsku odaslenem, dersan po jednom Starom Domorodcu Kraljevinah ovih*, tiskanu u Prettnerovoj tiskari u Karlovcu.

³⁵ Dragutin Pavličević, *Biskup Vrhovac kao preteča Hrvatskog narodnog preporoda*, u: *Biskup Maksimilijan Vrhovac(1752.-1827.) i njegovo djelo*, Donja Stubica - Zagreb, 2006., str. 22.

Disertacija je trebala biti politički i društveni nacrt koji će na zasjedanju Sabora (1832.) zastupati predstavnici hrvatskog plemstva. Bio je to, zapravo, prvi nacionalno – politički program u kojem se predlaže teritorijalno okupljanje ili integracija svih hrvatskih zemalja oko Sabora i bana (koji bi u kraljevo ime vršili vrhovnu vlast u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji). Kraljevina Ugarska i njoj pripadajuće provincije (Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas) i dalje bi ostale sastavni dio Austrijskog Carstva. Drašković predlaže zajednički jezik za Hrvatsku koji je nazvao ilirskim što je značilo štokavsko narječje hrvatskog jezika.

Hrvatski je sabor 1832. godine prihvatio Draškovićeve ideje. One su bile prihvatljive i tada malobrojnog, ali sve utjecajnijem građanstvu, te su tako uz njih pristali svi hrvatski politički prvaci. To je bio početak duge aktivne borbe protiv mađarskih posezanja. Dakle, objedinjavanje svih hrvatskih snaga i svih područja, nasuprot podjelama koje su dolazile iz Beča i Pešte. Ipak, u središtu te borbe tijekom preporoda bilo je uvođenje hrvatskog jezika kao službenog (umjesto latinskog) i potvrda hrvatske nacije (naroda).

Javno djelovanje Janka Draškovića u Hrvatskoj i njegov rad u društvenim i kulturnim institucijama

Kada je na zajedničkom Saboru u Požunu 1830.godine izglasan zahtjev Mađara (da se u školama uči obvezno i mađarski jezik), tada se hrvatskim zastupnicima »ččaša prelila«, te počinje borba za hrvatsku samostalnost. Uoči Hrvatskog sabora 1832. godine Janko Drašković tiskao je svoju političku brošuru s naslovom *Disertacija* koju je namijenio zastupnicima i budućim zakonotvorcima. Bio je to prvi politički program u kojem on predlaže stvaranje velike Ilirije, »Kraljevstvo iliričko«. Ono bi obuhvaćalo sve hrvatske zemlje, te dijelove današnje Slovenije i Bosnu koja je nekoć bila sastavni dio Kraljevine Hrvatske. U *Disertaciji* su iznesene prvi put političke ideje na modernoj nacionalnoj osnovi. Hrvatski je sabor, sazvan 11. studenoga 1832. godine prihvatio ideje Draškovićeve *Disertacije*, a hrvatsko plemstvo će se držati njegovih bitnih točaka sve do revolucionarne 1848. godine.³⁶

³⁶ o.p. Hrvatska velikaška obitelj Drašković, dala je niz istaknutih ratnika, političara i crkvenih dostojanstvenika. Najpoznatiji član obitelji svoga vremena, grof Janko Drašković, sin Ivana osmoga i Eleonore Felicite, rođen je 20.listopada 1770. godine u Zagrebu, a umro je u Radgoni u Štajerskoj, 14. siječnja 1856.

Nakon zasjedanja Hrvatskog sabora 1832. godine, skupina mlade inteligencije, uspostavila je punu suradnju s Jankom Draškovićem, te će dati poticaj pokretanju preporoda i predvoditi njegova djelovanja.

Kada su se hrvatsko – mađarska suparništva razvila do opasnih razmjera, valjalo je Ilirski pokret što bolje organizirati i stvoriti odgovarajuće centre i institucije oko kojih bi se rodoljubi okupljali i zajednički uspješnije djelovali. Draškoviću i drugim hrvatskim preporoditeljima bilo je važno i kulturno – prosvjetno djelovanje, te razvoj hrvatske književnosti i uopće hrvatske kulture. Afirmaciji narodnoga jezika pridonijelo je i osnivanje kulturnih ustanova, pa se tako pristupilo osnivanju narodnih ilirskih čitaonica, kazališta i drugih kulturnih ustanova. Žarište preporoda u sjevernoj Hrvatskoj bile su čitaonice. Prva je utemeljena u siječnju 1838. godine u Varaždinu. Zatim je u siječnju iste godine osnovana u Karlovcu, a u kolovozu u Zagrebu. Uz Draškovićevo ime veže se osnivanje Ilirske čitaonice u Zagrebu 1838. godine iz koje je 1842. godine poniknula Matica ilirska, nazvana 1874. godine Maticom hrvatskom.

U početku osnivanja ilirskih čitaonica, Janko Drašković je želio da one budu ustanove koje će rješavati neke posve praktične, ekonomske zadatke, to jest da šire stručnu literaturu i usavršavaju svoje članove u pitanjima poljoprivrede i trgovine. Mladi na čelu s Ljudevitom Gajem nisu se u potpunosti s time slagali. Razlog tomu bio je taj što su tražili da čitaonice budu središta i žarišta cjelokupnog preporoda. Pisac hrvatske gramatike (1836.), Vjekoslav Babukić, rekao je da su čitaonice postale »ognjišta« na kojima su se grijala srca naših sunarodnjaka. Potkraj kolovoza 1838. godine započelo je s radom »Društvo čitaonice ilirske zagrebske« koje je pod vodstvom svoga »utemeljitelja« grofa Janka Draškovića, postalo rasadištem preporodnih ideja i društvene djelatnosti Iliraca.

Kao što smo već ranije u tekstu naglasili, Janko Drašković je u preporodnom pokretu sudjelovao i kao književni stvaralac, te se u svojim pjesmama: *Poskočnica*, *Pesma domorodska*, i *Napisnica ilirskoj mladeži*³⁷ izravno obraća mladeži ilirskoj, zadužuje ih da,

godine. Od 1893. počiva u Ilirskoj arkadi na zagrebačkom Mirogoju. Osnovnu izobrazbu stekao je privatnim poukama na obiteljskim imanjima u Brezovici i Rečici kraj Karlovca. U rodnom Zagrebu pohađao je Gimnaziju, a studij filozofije i prava završio je u Beču. Svoju široku naobrazbu obogatio je znanjem latinskog, njemačkog, francuskog, rumunjskog, mađarskog te niza slavenskih jezika, pa su ga na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće držali najobrazovanijom osobom u Hrvatskoj. Dopršivši škole služi vojsku te se u mladosti posvećuje vojnoj karijeri koju napušta 1792. godine zbog bolesti. Svoj veliki ugled stekao je u stranim zemljama u kojima je često boravio, ponajprije kao vojnik, a zatim kao društveni djelatnik – prevoditelj i ilirac. Njegov vreli temperament i duhovni horizont nije se zaustavljao na granicama domovine Hrvatske, niti je Beč, Požun i Peštu gledao kao prostorne granice zbivanja. Osjetio je uzročnu povezanost naše stvarnosti sa stvarnošću Europe.

³⁷ NSK, R II. F-8-127, *Mladeži Ilirskoj*, privez 4. Janko Drašković se obraća naraštaju koji dolazi spoznavajući njegovu vrijednost i snagu.

prije svega, poradi oko uvođenja »domorodnog jezika« (narodnog jezika), te da osim toga radi na unapređenju trgovine kao preduvjeta za moć naroda. Dakle, zadaća i briga je bila ekonomsko podizanje naroda putem knjige.

Disertacija iliti razgovor Janka Draškovića

Janko Drašković piše svoju *Disertaciju* u svezi sa sazivom Hrvatskog sabora na kojem su trebali biti izabrani hrvatski poslanici koji će zastupati interese Hrvatske na skorašnjem Ugarsko-hrvatskom saboru u Požunu. Tekst *Disertacije* zapravo je cijeli niz političkih problema onovremene Hrvatske i niz savjeta i preporuka kako ih hrvatski poslanici moraju rješavati u sukobu interesa, ali i protuhrvatski okrenutoga mađarskoga plemstva. Drašković jasno definira novi hrvatski politički program: stvaranje nove Hrvatske, koja će politički ujediniti stare srednjovjekovne kraljevine, Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju. Noj se treba pridružiti teritorij Vojne krajine koji je do tada bio pod neposrednom vojnom vlašću Monarhije. Trebao joj je biti vraćen i teritorij grada Rijeke. Toj i takvoj Hrvatskoj treba pridružiti i Bosnu u kojoj također žive Hrvati, a od kralja treba tražiti da on svojom odlukom pridruži Hrvatskoj i zemlje nasljednih austrijskih pokrajina, Kranjske, Štajerske te Koruške u kojima također žive narodi sličnoga porijekla i sličnoga jezika. Bila bi to Draškovićeva VELIKA ILIRIJA. Nutarnja veza svih tih hrvatskih zemalja trebao bi biti jedan jezik, hrvatski ili »ilirički« jezik štokavskoga narječja, a vanjski politički simbol i garancija njezine opstojnosti trebao bi biti hrvatski ban neposredno odgovoran samo vrhovnom vladaru Monarhije.

Hrvatski sabor sastao se 11. studenoga 1832. godine. Na njemu su izabrana tri člana hrvatskog poslanstva: grof Janko Drašković, Herman Bužan i Antun Kukuljević. Tadašnju političku situaciju Hrvatske na samom je saboru ocrtao grof Karlo Sermage, kada je upozorio da se ne smijemo zavaravati, već priznati da je nakana Mađara da se ide za tim da sve naše pradjedovske običaje i zakonito stečena prava i privilegije kroz vjekove, moramo utvrditi i sačuvati, a oni svojom premoći, u saboru žele dokinuti naše kraljevstvo mnogo starije nego li je Ugarsko, te mu ostaviti samo prazno ime. Kako će se na Ugarsko - hrvatskom saboru hrvatski poslanici tomu oduprijeti, trebali su im poslužiti savjeti i naputci Draškovićeve *Disertacije*.

Već u uvodu, Janko Drašković, u prvoj rečenici, naglašava: »Ja odaberem za moi razgovor naski jezik, želeći dokazati, da mi narodnoga jezika imademo, u kojem sve izreći moguće jest, što serdce i pamet zagteva...«. Napominje zatim kome upućuje taj svoj razgovor : »Vama moja Gospoda, budućem Poklisarom kod hrvatskoga sabora darovane jesu ove riechi ljubavi i ufanja,...«. ³⁸

Janko Drašković, prije nego li će otvoriti problemsku raspravu o suvremenim hrvatskim problemima koje će morati rješavati hrvatski poslanici u zajedničkom Ugarsko - hrvatskom saboru, iznosi pred njih kratak povijesni uvod. U tom uvodu daje pregled ugarsko - hrvatskih povijesnih, političkih odnosa i to u vrijeme ugarskih vladara i kasnije kada nositelji krune postanu vladari iz kuće Habsburga. Njegov je naglasak na najvažnijoj i uvijek ponavljanoj činjenici: »Pervo naime jest, da uvijek pamtimo, da Kraljevine naše niesu osvojene i pridobljene, nego da mi dobrovoljno pristali jesmo od parvine još Ungarskim zakonu s tim savezom...«. ³⁹

Rijekom upravlja posebni upravitelj (gubernator) po kraljevoj odluci i privoljenju Hrvatskoga sabora, a sada bi Mađari htjeli Rijeku pridružiti kraljevini Mađarskoj, a s Riječkim kotarom i luke Kraljevicu i Bakar, premda sve to »... hrvacko osobstvo od starine jesu.« ⁴⁰ Hrvatska, dakle, ne može prepustiti Rijeku mađarskim interesima. Drašković prihvaća da Rijeka bude trgovačka luka na korist i Mađarima i Hrvatima, dapače preporučuje; »... da jest doba, da se društvo trgovačko jaspra imajuće tamo utemelji, koje da prirodu ungarskomu i hrvackomu, osobito onomu, kojemu puta u nimačke kraje opriječiše, po moru put naiđe...«. ⁴¹ On tumači da će složno korištenje trgovačkoga puta i riječke luke jednima i drugima donijeti više koristi, nego svađa »...čegova se Rijeka ozvala bude...«. ⁴²

Nadalje Drašković preporučuje hrvatskim poklisarima da se u zajedničkom saboru izbore da u Hrvatskoj ostanu stare pravice i obveze porezne narodne kakve su bile oduvijek, a ne da se uvode veće, iste obveze kakve imaju i Mađari prema svojoj krunovini.

³⁸ Janko Drašković, *Disertacija iliti Razgovor*, (pretisak), Karlovac: Matica hrvatska, 1991., str. 53.

³⁹ isto, str. 53.

⁴⁰ isto, str. 57.

⁴¹ isto

⁴² isto, str. 58.

Čast bana Hrvatske

Za Janka Draškovića to je prastara povijesna ustanova Hrvata. »Čast bana hrvacke, slavonske i dalmatinske kraljevinah od negda utemeljena tretja čast ugarske krune i naš domaći rod bija.«⁴³ tj. položaj i dostojanstvo bana dolazi odmah iza kraljeve vlasti i vlasti ugarskoga palatina, koji nose vlast potkralja i kraljevoga zamjenika u poslovima i Ugarske i Hrvatske kraljevine. Tu čast i vlast sada Mađari ne poštuju; niti mjestom koje bi hrvatski ban trebao imati u zajedničkom saboru, niti priznavanjem starih prava vlasti, vojne, sudačke i upravne, kakvu je vlast hrvatski ban od povijesnih početaka u Hrvatskoj imao. Drašković traži od naših poslanika: »Uputite daklje one Mađare, koji kruni bližiji jesu, da sovjete prenilomu gospodinu našem, da ova čast u prvenoj vlasti držana bude.«⁴⁴

Vrlo je zanimljivo daljnje Draškovićevo razmišljanje koje na neki način slijedi iz poštivanja banske vlasti, naime iz vođenja općih i posebnih zakona koju takovu vlast trebaju poštivati, podržavati i vršiti. U tom duhu on piše: » Sad jest u svijuh bistrijih državah zaglavkom nastalo i vještinum dokazano, da pod jednoj kruni budući i sostojanje imajući različiti kraji i narodi, osobito različite jezike govoreći, tekar pravičnim uvjetovanjem u jednu tvrdostojnu državu se osnuju, obaška pako svakomu kraju njihovomu sobstvu prilagodne njim se dopuste uredbe...«.⁴⁵ Drašković zagovara donošenje opće važećih zakona za sve, ali i mogućnost donošenja uredbi kojima bi se rješavali problemi i pitanja pojedinih pokrajina.

Zanimljiva je još jedna preporuka i usporedba. Ako bi na sva zahtijevanja hrvatskih poklisara Mađari ostali tvrdokorni, onda neka se ponašaju strpljivo i dostojanstveno, jer se ti ciljevi mogu postići i drugim putem, po davnom primjeru, kada je vojnički savršeno organizirana rimska država zauzela silom Grčku, a onda joj je Grčka uzvratila tako da je Rim okupirala svojom mudrošću i umjetnošću.

⁴³ isto, str. 59.

⁴⁴ isto

⁴⁵ isto, str. 60.

Druge opće napomene

Janko Drašković, nakon što je preporučio poslanicima kako se boriti za glavne ciljeve, iznosi pred njih još neke napomene koje se dotiču cijele države. To su najprije nužne promjene i popravci u zakonodavstvu. Narod je pak općenito vrlo slabo upućen u svoje pravice, a osim toga i postojeći se zakoni vrlo slabo poštuju i održavaju.

Nadalje govori o potrebi osnivanja novčarskih institucija, koje bi kreditima podržavale razvoj privređivanja i trgovine. Iznosi prijedlog za osnutak ugarske državne banke. Razmatra stanje narodnoga neznanja i neupućenosti, a u vezi s tim i stanje školstva i položaj narodnih učitelja. On govori: »Današnjem viekom nauči toliko napredovaše da već nebo i zemlja svoje otajnosti pogubiše, nit on lahki negda znat puke ravnati već ne važe – koliko danas pravoga i krivoga pomnjenja po vilajetu rasuto jest! Kako bi bez pogibeli bez rasvitje uvježbanja rediti? Kako bi bistre glave države naše da utaman neginu, uresiti bez straha z onemi nauki, z onim znanjem, koji vladevstvu potriban jest? Tomu svemu mojem umu treba vrsnije naučitelja, ove pako da teškemu udesu pedagoga volno pristupe i z potribnim znanjem i držanjem se uresiti i ljucki odhraniti mogu, treba bolje plaćati i od njih zagtevat, da ne zatrudno u svojih naukih napreduju.«⁴⁶

U tom području posebno razmatra status i zvanje vojnih časnika, a onda to odmah povezuje sa stanjem i statusom Vojne krajine koja je pod vojnom vlašću i odijeljena je od građanske uprave. Drašković ne govori još o mogućnosti ili ukidanju krajiškog vojnog sustava, iako preporuča zastupnicima da kod vladara zagovaraju pridruživanje Krajine novoj hrvatskoj državi, njegovoj »velikoj Iliriji«. On govori da je Krajina sada podijeljena na regimente, a da su te »Naše Kraine, iliti jedanaest ovi regimenti krajiški, kinč čitave države, korist i tvrđa krune jesu. Ovu skoro 700 hiljada duša čineću junačku čeljad Ungari nimalo, od vas pako mlogi premalo poznadu.«⁴⁷ Govori nešto i o svagdašnjem teškom životu krajišnika na krajiškom teritoriju. Na kraju opet govori poslanicima: »Krajina pako zafalna vam bude, i onda neimate se od nje bojati. ... Kad u prvini, đe Krajine iz zakona izvađene bijadu, nitko u saborih se protivio nije, tako bar sada, dok ona još žive, za nju govoriti valja, inače mislit će kralj i carski taborski častniki i Krajina sama bi mislila da na nju podsve zaboravili jeste.«⁴⁸

⁴⁶ isto, str. 64.

⁴⁷ isto, str. 65.

⁴⁸ isto, str. 67.

Drašković u ovim svojim razmišljanjima nije zaboravio niti još jedan sloj ondašnjega hrvatskoga društva, »na Bratju našu bogoštovja staroga...«⁴⁹ dakle na pravoslavno žiteljstvo doseljeno u razne krajeve hrvatske. On govori da je to narod siromašan, siromašni su i priprosti, neobrazovani i njihovi duhovni vođe: »Vladike njihovi slabe prihodke imadu,...Odkle dolazi da popovi bez nauka jesu,...«⁵⁰ da nemaju mogućnosti za učenje jer se moraju prehranjivati radeći svesvojim rukama, pa nemaju vremena ako bi i htjeli učiti. On traži od hrvatskih poslanika da se na saboru s Mađarima zauzmu i za te ljude, »...da nim se ne samo pravica nego i milota učini...«.⁵¹ To će biti i ljudski i veliki politički dobitak za državu, jer taj narod neprosvijetljen može biti i protiv takve države, a »Ako se to u početku svrši i svakome poleg tegote pameti i vridnosti jednako kao u drugih virah časti i pravica podieli, i popom nauki i pomoć dade, onda će velika pogibelj prestati, i vrime će s ovim nakanom vladestva manje rane samo izličiti.«⁵²

Janko Drašković nazivan je »ocem, vođom, prvakom i starješinom« hrvatskog narodnog preporoda. »Ocem« i »starješinom« preporoditelja, postao je na temelju svoje djelatnosti. U promicanje i zaštitu preporoda uložio je svoj društveni položaj, svoju svestranu naobrazbu i trezvenu promišljenost. Iako je znao latinski, njemački, mađarski, francuski, talijanski i gotovo sve slavenske jezike, svoje najveće domoljubno djelo *Disertaciju iliti Razgovor*, napisao je na hrvatskom jeziku, štokavskim narječjem, te se tim tekstom uvrstio među preporodne »prvake«.

U *Disertaciji*, Drašković se zauzeo za važne gospodarske promjene, za razvoj trgovine i privrede. Međutim, on ne predlaže samo gospodarski nego i kulturni, prosvjetni i politički program objedinjavanja hrvatskog naroda. Predlaže zajednički jezik koji je nazvao iliričkim, a to je tada značilo štokavsko narječje hrvatskog jezika. Isto tako predlaže i teritorijalno okupljanje ili integraciju svih hrvatskih krajeva oko Sabora i bana (koji bi u kraljevo ime vršio vrhovnu vlast) Kraljevine, ali koja bi u uskoj političkoj zajednici s Ugarskom ostala dio Austrijskog Carstva. *Disertacija* je bila umjerena spram gospodarskih i društvenih stavova, ali vrlo odlučna u nacionalnom i političkom pitanju, jer se svojim stavovima jasno suprotstavljala sve naglašenijim teritorijalnim i političkim posezanjima Mađara.

⁴⁹ isto

⁵⁰ isto

⁵¹ isto

⁵² isto, str. 68.; Proučavajući i citirajući tekst *Disertacije*, služili smo se tekstom koji je objavljen u knjizi Građa za povijest književnosti Hrvatske, knj. XII, ur. Franjo Fancev, Zagreb, 1933., str. 297-315.; te tekstom koji je u pretisku objavila Matica hrvatska u Karlovcu u posebnoj knjižici : Janko Drašković, *Disertacija iliti Razgovor*, u Karlovcu, veljača 1991. godine.

Kao domoljub i zrela osoba, Janko Drašković je imao sve vrline zanesenih Iliraca. Njihovi zahtjevi bili su veoma bliski. Draškovićeve vizije nove preporođene Hrvatske nije se zaustavljala na granicama provincijalne Hrvatske, već je osjećao uzročnu povezanost naše stvarnosti sa stvarnošću Europe. On je zamišljao Hrvatsku u zajednici s Ugarskom i drugim zemljama Habsburške monarhije, ali Hrvatsku sa svim atributima povijesnih prava Kraljevine Hrvatske sada preporođene i obnovljene u jednom novom nadolazećem vremenu. Najveća zasluga Janka Draškovića jest njegovo propagiranje ilirizma i znamenitih ilirskih književnika. Kao čovjek snažnih domoljubnih osjećaja, ušao je u krug najistaknutijih sudionika Hrvatskog narodnog preporoda.

Iz grupe »mladih« okupljenih oko Ljudevita Gaja, zanijetih idejama francuske revolucije i jozefinizma, rodoljuba i boraca za buđenje nacionalne svijesti, treba posebno istaknuti karlovačkog domoljuba Ivana Derkosa. i njegovo manje djelce *Genius patriae*.

Ivan Derkos (1808. - 1834.), preporoditelj i rodoljub, zauzeo je posebno mjesto u povijesnom razdoblju formiranja hrvatskog nacionalnog pokreta. Zalažući se za jezično jedinstvo Hrvata, potaknuo je razvoj i unapređivanje jezika.

Na istraživanje o Ivanu Derkosu potaknulo nas je upravo to što o njemu nema mnogo izvorne građe, a relevantna literatura je rijetka. Stoga smatramo da će ovo naše istraživanje, iako kratko, ipak biti doprinos u shvaćanju ovako velikog rodoljuba i borca za hrvatsku samosvojnost i hrvatski jezik, kao što je bio Ivan Derkos.

Kratak životni put Ivana Derkosa

Ivan Derkos rođen je 1808. godine u Vukmaniću kraj Karlovca. Poznao je nekoliko stranih jezika, te bio vrlo dobro upućen u političke i kulturne prilike pojedinih zemalja onovremene Europe. U Karlovcu je polazio osnovnu školu i gimnaziju. Smatran je izuzetno talentiranim učenikom. U hrvatskom biografskom Leksikonu piše da je Derkos u Karlovcu završio samo osnovnu školu, a da je gimnaziju i studij prava završio u Zagrebu 1832. godine. Međutim, sačuvani godišnji izvještaji za Kraljevsku karlovačku gimnaziju iz kraja školske godine 1825. i 1827. dokazuju da je Derkos šesterorazrednu latinsku gimnaziju polazio u

Karlovcu. Učenik III. gramatikalnog razreda bio je 1825. godine. »In III.gramaticae classe, Praemio donatus est Derkosz Joannes Croata Vukmanich«, dakle bio je izvrstan učenik u razredu.⁵³ Iduće godine, 1826. polazio je IV. gramatikalni razred i vjerojatno se susretao i prijateljevao s Ljudevitom Gajem koji je tada također bio učenik karlovačke Gimnazije. Da je Derkos nastavio školovanje u karlovačkoj Gimnaziji dokazuju podaci iz popisa (Juventus regii Gimnasii Carolostadiensis e moribus et progressu in literis censa exeunte anno scholastico MDCCCXXVII.) u kojem vidimo da je bio učenik prvog humanitarnog razreda i također jedan od najboljih učenika. Da li je Derkos završio svoje školovanje u Karlovcu 1828. godine ili ga je nastavio u Zagrebu, u nama raspoloživim izvorima, nismo pronašli relevantne podatke. Međutim Slavko Ježić u knjižici *Klasična gimnazija i njeni učenici u Hrvatskom preporodnom pokretu*, navodi Derkosa kao učenika koji je završio 1830. godine klasičnu gimnaziju u Zagrebu. Iz teksta Slavka Ježića pogrešno se može zaključiti da je Derkos cijelo svoje gimnazijsko školovanje proveo u Zagrebu u klasičnoj gimnaziji, što naši podatci pobijaju. Ivan Derkos je vjerojatno samo II. humanitarni razred, završni razred šesterorazredne latinske gimnazije 1830. i pravne nauke završio 1832. godine u Zagrebu.⁵⁴ Postavlja se i pitanje, zbog čega je nastao duži prekid u Derkosovu školovanju (1827. godine završava I. humanitarni razred, a gimnaziju u Zagrebu 1830.). Smatra se da je bolovao od tuberkuloze, zbog čega je nažalost i umro vrlo mlad, u 26-oj godini, 1834. godine. Prerana smrt spriječila ga je da bi iskazao svoje rodoljublje, svoju punu stvaralačku zrelost i talent političkoga pisca, u ostvarenju ideala za koje je nesebično radio i zalagao se.

U vremenu Derkosova boravka u Zagrebu tridesetih godina 19. stoljeća, na europskoj i hrvatskoj političkoj sceni zbivali su se događaji od iznimne važnosti. Uspjehom Francuske srpanjske revolucije 1830. otvoren je put bržem razvoju francuskog društva, te potaknut proces za nacionalnim buđenjem i stvaranjem vlastite države u drugim europskim zemljama.

⁵³ Juventus Regii Gimnasii Carolostadiensis e Moribus et progressu in literis censa exeunte Anno Scholastico MDCCCXXV. (Popis mladeži (učenika) Kraljevske gimnazije karlovačke krajem školske godine 1825.). Sačuvana su malobrojna godišnja izvješća Kraljevske karlovačke gimnazije iz prve polovine 19. stoljeća. Ona se čuvaju u raznim institucijama: U HDA Karlovac, Gradska knjižnica »Ivan Goran Kovačić«, Gradskom muzeju, NSK u Zagrebu, ...

⁵⁴ U Hrvatskoj tada postoje šesterorazredne latinske gimnazije. Prva četiri razreda, I. (parva), II. (principia), III. (gramatica) i IV. (syntaxis) zvala su se gramatikalni razredi, a druga dva viša razreda I. (poesis) i II. (rhetorica) nazivani su humanitarnim razredima. Tako su bile gimnazije organizirane do reforme cjelokupnog školskog sustava Austrijskog Carstva 1849./50. kojom su šesterorazredne latinske škole ukinute i uvedene tzv. male gimnazije sa četiri razreda i velike gimnazije od osam razreda.; J. Šidak, *Jedno stoljeće u razvoju hrvatskog školstva*, Zbornik za historiju školstva i prosvjete, br. 9, 1975.; Pedagoška enciklopedija, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Zagreb: IRO, Školska knjiga, 1989.; Gršić, *Kraljevska Gimnazija*, str. 60- 62.; Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, knjiga I., Zagreb, 1907., str. 637.; *Zbornik zagrebačke klasične gimnazije 160 7- 1957.*, Zagreb, 1957., str. 333 i 334.

Sve više jačaju slobodarske ideje koje postaju temeljem novih političkih programa. U Hrvatskoj dolazi do buđenja narodnog duha koji polako trasira puteve prema stvaranju moderne hrvatske nacije. Hrvatska malobrojna inteligencija ulazi u aktivnu borbu za uvođenje hrvatskog jezika kao službenog i za teritorijalnu cjelovitost hrvatskih zemalja. Godine 1832. u Zagrebu se okuplja preporodna jezgra koja će odigrati ključnu ulogu u oblikovanju hrvatske nacionalne svijesti. Ivan Derkos, će se također naći u krugu hrvatskih preporoditelja, no nažalost sudjelovat će u njemu veoma kratko. Smrt ga je spriječila da bi iskazao svoje rodoljublje i pokazao svoj izniman talent političkoga pisca.

Kako više ne postoji rodna kuća Ivana Derkosa u Vukmaniću, Matica hrvatska Ogranak Karlovac, podignula je spomen ploču u čast njegova sjećanja.

Slika 1.

Rodna kuća dr. Ivana Ribara sa spomen pločom Ivanu Derkosu

Slika 2.

Spomen ploča Ivanu Derkosu podignuta u Vukmaniću 1996. godine.

Najveća zasluga Ivana Derkosa i zbog čega ga moramo na poseban način istaknuti, jest njegovo neveliko djelo, odnosno spis pod naslovom *Genius patriae super dormientibus suis filiis seu folium patrioticum pro incolis regnorum Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae in excitandum, excolendae linguae patriae studium*.⁵⁵ (*Duh domovine nad sinovima svojim koji spavaju ili list domovinski za stanovnike kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije da ih potakne na izučavanje i njegovanje domaćeg jezika*). Spis *Genius patriae* važan je dokument nastao u početnoj fazi Hrvatskog narodnog preporoda, jer je sadržavao neke bitne ideje preporodno - kulturnih i političkih programa.

Derkosa je na pisanje ovoga političkog i kulturnog programa potakla brošura anonimnog autora *Aliquid circa linguam hungaricam* u kojoj je riječ o uvođenju mađarskog jezika kao službenog jezika u Hrvatskoj. Derkosov spis bio je oštar odgovor na tu brošuru. Njegov odgovor u potpunosti jasno izražava ideje i prijedloge o prihvaćanju književnog jezika na štokavskoj osnovici.

Analiza djela *Genius Patriae*

»*Probudi se dakle, domovino, ne snivaj više onaj nezreli san koji ti od sviju strana Evrope krvave rane nanosi,...*«.

Ivan Derkos

Genius patriae bio je kulturni i politički program koji pripada pripremnom razdoblju preporoda. Možemo reći, kako je to bio korak naprijed u borbi za hrvatsku samosvojnost i vlastiti jezik, kojemu je bila namijenjena uloga glavnog sredstva u ostvarivanju hrvatskog nacionalnog identiteta, te poticaj mladoj inteligenciji u ostvarenju preporodnih ideja kako bi se postiglo jezično jedinstvo hrvatskoga naroda.⁵⁶ Njegova knjižica bila je prvi pokušaj oblikovanja političko - kulturne ideologije ilirizma. Napisana je na latinskom jeziku, a glavni razlog tome je što je bila namijenjena prvenstveno plemstvu i učenom građanstvu koji bi

⁵⁵ Ivan Derkos, *Genius patriae*, pretisak, Karlovac: Matica hrvatska, 1996.; (prijevod dr. Stjepana Ortnera, Zagreb, 1897.; Ivan Derkos: *Duh domovine nad sinovima koji spavaju*, (napisano na latinskom 1832.)

⁵⁶ Ivo Tržok, *Genius patriae* u: *Svjetlo*, časopis za kulturu, nauku i umjetnost, br. 2 (19), Karlovac, 1968., kao prilog Karlovačkog tjednika.

među prvima trebali uvidjeti značaj i vrednote jedinstvenog jezika kao temelja jednog naroda. Isticao je kako u tuđem jeziku nikako ne možemo postići ono što možemo u narodnome jeziku. Bio je izuzetno inteligentan čovjek, a posjedovao je veoma visok osjećaj rodoljublja. Ustao je protiv mađarizacije Hrvatske, zastupajući borbu za jedinstveni književni jezik, jer je on jedan od najvažnijih nositelja nacionalnog identiteta. Stoga, ova njegova knjižica predstavlja, moglo bi se reći, jedno od važnijih književnih djela dopreporodnog razdoblja i na neki način gotovo da nagovještava Draškovićevu *Disertaciju*.⁵⁷ Djelo polazi od temeljne ideje, da hrvatski književni jezik mora biti sinteza svih narječja. U Derkosovoj koncepciji standardnog jezika, jezik nije shvaćen kao nacionalni jezik već u prosvjetiteljskom smislu kao jezik političkog teritorija - Trojednice, Kraljevstva Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. To je po njegovom sudu domovinski jezik, jezik kojima su Hrvati stoljećima govorili i to ne samo u svakodnevnim komunikacijama, nego su na njima nastajala izuzetno važna znanstvena, povijesna i književna djela. U Karlovcu je na ulicama i u školi Derkos dolazio u doticaj s goranskom i primorskom čakavštinom kojom su se služili prijevoznici robe od Kupe do mora, kupski lađari, kirijaši, a i karlovački građani su govorili specifičnim kajkavskim govorom, a slično su govorili i ljudi iz njegova rodnog sela Vukmanića kraj Karlovca.⁵⁸ Hrvatski su govori raznovrsni, ali i slični, i zato to nisu razlozi da se ne bi mogao stvoriti jedinstveni književni jezik, tvrdio je Derkos. On nije bio isključivo za uvođenje štokavštine, već je u stvaranju toga jezika smatrao da bi trebala sudjelovati sva tri hrvatska narječja, štokavsko, kajkavsko i čakavsko, no težište bi ipak bilo na štokavskom kao najraširenijem narječju. Derkosove zagrebačke istomišljenike sačinjavali su također kajkavci, čakavci i štokavci, ali to ih nije kočilo u njihovom međusobnom sporazumijevanju. U krugu intelektualaca među kojima se nalazio Ivan Derkos 1832. godine bilo je najviše kajkavaca. Antun Mažuranić - kodifikator književnog jezika bio je čakavac, dok je Vjekoslav Babukić bio jedini štokavac u toj užoj skupini intelektualaca.⁵⁹

Derkos je jedan od onih kod kojih su bili prisutni elementi buduće ideologije ilirizma. Kulturni i politički program koji je iznio u svojem djelu jasno je formulirao budući političko - kulturni program ilirizma. Kao veliki patriota i borac za jedinstveni književni jezik u svojem djelu ponajprije polazi od pojma domovine (*patriae*). Smatrao je da bez domovine nema naroda, a ni naroda bez jezika. Domovinu stavlja na prvo mjesto jer je ona za njega nešto

⁵⁷ *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3, Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 1993. str. 308-310.; *Hrvatski narodni preporod*, knjiga 1: ilirska knjiga, knjiga 28, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Zagreb: Zora, Matica hrvatska, 1965. str. 274.

⁵⁸ Gršić, *Kraljevska gimnazija Karlovac*, str. 94-96.

⁵⁹ J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu - Institut za hrvatsku povijest, 1973., str. 102-103, 184. ;Gršić, *Kraljevska gimnazija Karlovac*, str. 95, 96.

neprocjenjivo. »Ovi su listići napisani da, koliko je do mene, pridonosim da se otrese teški onaj san koji se već od stoljeća slegao na naše oči; da i sinovi naše domovine znajući kako se vani bježe književni boj, i kakove će im lovorike pobjeda donijeti, ako iziđu na bojište i ako junački izdrže teški boj; da se riješe pogubne mlitavosti i, ne časeći časa, nose najdraži dragulj domovine, domaći jezik, k ognju čistioću, i da ga odavle, pročišćena od natruha, napokon natrag donesu.«⁶⁰ Derkosovo poimanje domovine ima četiri osnovna tumačenja:

- u običnom smislu,
- u pravno - prirodnom smislu,
- u pravno - pozitivnom smislu,
- u genealogičkom smislu.

Na prvom mjestu je tumačenje domovine u običnom smislu, gdje je važno istaknuti kako je domovina ona zemlja u kojoj se rađamo i ostajemo dobrovoljno, proživjevši u njoj nekoliko godina, s namjerom da ne odlazimo iz nje. U drugom smislu, odnosno pravno prirodnom smislu, domovinu izjednačuje sa državom. »... velim da je domovina ona gruda zemlje koje dionikom postaješ po temeljnim ugovorima po kojima su se u pravnome smislu države mogle, a i sada se mogu osnivati. Obećaješ u prvome ugovoru da ti s drugima, koji imaju pravo odlučivati, stupaš u građanski savez, te da si voljan, dok taj savez postoji, po pravu i pravici pridonositi da se ujedinjenim silama država na svaki način sigurnost zakona i sreća, jednom riječi, blagostanje državno. U drugom pak ugovoru i trećem pristaješ uz oblik vladavine, uz vrhovnoga vladara ili samodršca. To je, po ovome smislu, domovina tvoja, kojoj postaješ građaninom, ...«.⁶¹ U pravno - pozitivnom smislu pojam domovine određuje gotovo jednako kao i u pravno - prirodnom smislu, no jedina je razlika u tome što ovdje postoji zakonsko uređenje: »... pozitivni zakoni određuju uvjete za primanje u državu, kao što i uvjete boravku poslije rođenja.«⁶² U zadnjem tumačenju domovine odnosno u genealogičkom smislu pojam domovine označava zemlju u kojoj si rođen, stoga navodi: »... zovem domovinom onaj narod i onu grudu zemlje u kojoj sam mlađan iznikao iz krila ili s kojim imadem zajedničko podrijetlo.«⁶³

⁶⁰.Derkos, isto, str. 57.

⁶¹ isto, str. 59.

⁶² isto

⁶³ isto

U daljnjim razlaganjima on govori o pojmu patriotizma, odnosno ljubavi prema domovini, jer najveća je sreća i zadovoljstvo upravo u napretku domovine, pa stoga tvrdi kako svojim radom moramo tome pridonositi: »... kad uložiš sve svoje sile za dobro domovine, s tim biti spojena neka ugodnost i utjeha. Da li je dosta da se samo raduješ blagostanju svoje države, a da sam radom svojim tomu ne pridonosiš? Zaista, građanin koji vrši ovako jednostrano svoju dužnost, nije dobar građanin, nije patriot. Patriotizam stoji, dakle, do dragovoljnog izvršavanja dužnosti, i pravnih i etičkih, prema domovini, i u radosti zbog njena blagostanja.«⁶⁴ U tumačenju patriotizma, polazi od dokazivanja prava Hrvata na svoju vlastitu kulturu i svoju samostalnost tumačeći takav položaj Hrvatske još od vremena sklapanja ugovora s Kolomanom, odnosno tzv. »pacta conventa« 1102. godine koji je zajamčio Hrvatima sva njihova državna prava. Derkos tako pojam patriotizma tumači i u širem smislu: »... prelazim na same teze što sam ih postavio da ih riješim. Među tim tezama na prvome mjestu stoji da trojedna kraljevina Hrvatska, Dalmacija i Slavonija ima trostruku domovinu, a i tolikostruki patriotizam: u najširem smislu Austriju, Ugarsku u istome smislu uzevši, i trojedno napomenuto kraljevstvo.«⁶⁵ Ističe potrebu općeg dobra i blagostanja u Austrijskom Carstvu, ali na prvom mjestu ističe Kraljevstvo Hrvatske, Slavonije i Dalmacije: »... jedna je domovina, jer smo svi obavezni da pridonosimo, prema koristi svojoj primjereno, za kolosalnu onu zgradu za blagostanje države.« »...politika jedne vlasti ne smije dirati u druge vlasti, koje su svezane vezom jedne krune, jedne zajedničke vladavine; blagostanje cjeline ujedno je blagostanje pojedinih dijelova i obrnuto.« »Po tom smislu imamo svi jednu domovinu i, jer patriotizam stoji do toga da točno izvršujemo dužnosti prema domovini i ujedno se veselimo nad umnažanjem državnoga blagostanja, treba da svi negujemo također jedan patriotizam u duši, koji ćemo zvati generalnim.«⁶⁶ U svojem djelu, pojašnjava i govori o personalnoj uniji, odnosno savezu kraljevine Hrvatske s kraljevinom Ugarskom koji je sklopljen 1102. godine: »... prihvatili su se svi oni temeljni uvjeti na koje se tad Ugarska oslanjala; a povrh toga dana je pogodba od strane Hrvata: »Da svi drže svoje mirno i miroljubivo.«⁶⁷ Poziva se na isprave iz najstarije hrvatske povijesti kako bi dokazao državnost Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. »Da je ovaj ustav postojao još pod samim Zvonimirom, jasno se vidi iz privilegija njegova godine 1078. Zvonimir ili Dmitar, koji je kralj čitave Hrvatske, a ujedno i Dalmacije, učinivši vijeće s Grgurom, hrvatskim biskupom, i

⁶⁴ isto, str. 60, 61.

⁶⁵ isto, str. 61.

⁶⁶ isto.

⁶⁷ isto, str. 62, 63.

Dominikom, tepčijom svojim, namjesnicima i drugim plemićima itd.«⁶⁸ Navodi povijesne događaje kojima potvrđuje da su u Hrvatsko - ugarskom kraljevstvu postojala i potvrđivana hrvatska municipalna prava i hrvatski ustav.⁶⁹ »Dakle, Hrvati sačuvaše u ovom savezu svoj ustav, a po tom i sredstva da ga sačuvaju i da po njemu k pravom cilju dospiju, drugim riječima, sačuvali su temelj na kom počivaju sva prava koja su uživali sve do saveza, i municipalna prava poslije stečena.«⁷⁰

Glavni predmet rasprave u ovoj knjižici je pitanje samoga jezika. Jezik kao glavna osobina nacije, kao najvažnija veza jednoga naroda. Za Derkosa je to i političko pitanje, jer će se pomoću jedinstvenog jezika ostvariti jedinstvo cjelokupnog teritorija Trojednice, omogućiti njeno političko i gospodarsko suprotstavljanje mađarskom nacionalizmu. Tijekom prve polovine 19. stoljeća uglavnom se raspravljalo o jedinstvenom književnom jeziku, što se nastavilo i kasnije, mnogi jezičari, teoretičari i povjesničari stavljali su naglasak upravo na tu problematiku, zaboravljajući da u Hrvatskoj nije postojala stručna terminologija, odnosno znanstveno nazivlje na hrvatskom jeziku za područje društvenih, prirodnih i tehničkih znanosti, te pojedinih područja gospodarstva. Tih tema doticao se i Ivan Derkos. Naglašavao je da jezik mora ući u sve pore života jedne nacije i da materinski jezik nije samo bitan predmet patriotizma. Derkos u ovom djelu kada raspravlja o književnom jeziku, naziva ga »domovinski jezik«, odnosno (*lingua patriae*), jezikom koji se treba upotrebljavati na cijelom teritoriju trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.⁷¹ »Prelazim sada kako mislim, na bitan predmet patriotizma: što je materinji jezik, njegovo gojenje i usavršivanje, ...«.⁷² Razlaže tezu o usavršavanju jezika, te stavlja naglasak na jedinstveni jezik tj. da se tri temeljna narječja hrvatsko, dalmatinsko i slavonsko spoje u jedan jedinstveni jezik koji će kao takav postati u službi hrvatske znanosti, umjetnosti i književnosti: »...da li mi možemo imati kakvo pravo usavršavati svoj domaći dijalekt; po tome, što je državno blagostanje ona meta na kojoj treba da smjera ne samo Ugarska u užem smislu već i ova tri kraljevstva.«⁷³ »Predlažem spojenje ovih triju kraljevina s obzirom na njihova podnarječja...Pod ovim spajanjem razumijem sjedinjenje triju narječja, kojima govore ove tri kraljevine, u jedan jezik, ne pučki, već obrazovan, književni, kojim bi učeni čitali i pisali znanost i umjetnost,

⁶⁸ isto, str. 63.

⁶⁹ isto, str. 63-65.

⁷⁰ isto, str. 63.

⁷¹ Stančić, *Hrvatski narodni preporod.*, str. 17.

⁷² Derkos, isto, str. 66.

⁷³ isto

periodična i rapsodična pisma.«⁷⁴ Derkosova glavna intencija je bila da taj jezik postane cjelovit, te da ga takvoga suprotstavi mađarskom. On u dvije glavne točke ističe pravo na vlastiti jezik:

1. »Ne samo da nismo do sada ništa obavezni da gojimo ugarski jezik, pače
2. Mi imamo izraženo pravo da naš jezik gojimo i usavršujemo.«⁷⁵

Navodi razloge zbog kojih se protivi uvođenju mađarskog jezika u Hrvatskoj, te kako ugovorom sklopljenim 1102. godine imamo pravo na svoju vlastitost: »da svi zadrže svoje u miru i pokoju.«⁷⁶ Naglašava i brani ulogu latinskog jezika, kao svojine Hrvata (jezika kulture i pismenosti) i temeljnog jezika hrvatskog političkog i kulturnog života. »... 1805, koje su godine staleži i redovi kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sabrani sastavili statut da se u državnim poslovima ne upotrebljava drugi jezik nego latinski. Mađarski je, dakle, zauvijek isključen.«⁷⁷ Tvrdi kako stanovnici Hrvatske, Slavonije i Dalmacije imaju pravo poslove izvršavati na domaćem jeziku: »...da stanovnicima Hrvatske, Slavonije i Dalmacije pripada pravo da sve poslove vrše u domaćem jeziku, prema tome, ga usavršavaju, potvrđuje čl. 58 godine 1791, po kojem je staležima i redovima kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije pravo da svoje municipalne poslove u sveopćim skupštinama obavljaju, koje je već samo po sebi jasno i toliko puta potvrđeno, dijelom već po najstarijem običajnom pravu, ...«.⁷⁸ Članak 58 iz naputaka hrvatskim staleškim zastupnicima u ugarskom saboru 1791. godine bio je uperen protiv germanizacije sprovedene za vladavine Josipa II. (1780. - 1790.) i pokušaja da se u svim javnim i privatnim poslovima umjesto nametnutoga jezika uvede mađarski. Svi poslovi kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije obavljali su se »po najstarijem običajnom pravu na latinskom jeziku.« Hrvatsko plemstvo ni 1791. godine, a ni 1805. i 1827. godine i sve do 1843. godine nije moglo braniti jedinstveni hrvatski »domovinski jezik«, jer ga nema. Zato brane latinski jezik, ali Derkos ide dalje i ističe zahtjeve za usavršavanjem hrvatskoga jezika, koji bi trebao zamijeniti latinski jezik. Jezik se razvija jednako sa napretkom i razvojem samog naroda. Derkos smatra kako je od presudne važnosti dotjerivati jezik, te da je zadaća svakog svoj materinski jezik usavršavati.⁷⁹ Jasno daje do znanja kako se mi vlastitog jezika ne smijemo odreći i zanemariti ga i kako ga se ne smijemo sramiti: »Zar otuda slijedi,

⁷⁴ isto, str. 78.

⁷⁵ isto, str. 66.

⁷⁶ isto

⁷⁷ isto, str. 67.

⁷⁸ isto

⁷⁹ isto, str. 69, »Pobijedit ćeš posve, ako uzmeš da svatko mora svoj jezik materinji napose za sebe usavršiti«.

ako učiš mađarski, da moraš zanemariti svoj materinji?»⁸⁰ Pitanje i poimanje jezika stavlja na prvo mjesto jer je jezik temelj jednog naroda, on je domovina, koju treba braniti i njegovati. Dakle, u središte stvari stavlja uzdizanje kulture u našem jeziku odnosno našim dijalektima koji odišu bogatstvom, želeći tako da se ona sjedine u jedan jedinstveni jezik. («Medium generale, ut videre est, obtinendae culturae in Dialectis nostris, nempe conjunctionem hic statuebam!»).⁸¹

Jedinstveni standardizirani hrvatski jezik mora postati temeljem »lijepo književnosti«, svakodnevnog govora, ali i svih zakona, zakonskih propisa i jezik znanosti. Derkos još nije izrekao misao da umjesto latinskog i nametanja mađarskog jezika najviša institucija hrvatske državnosti - Hrvatski sabor mora djelovati na hrvatskom jeziku, da se na hrvatskom jeziku moraju voditi rasprave i donositi najvažniji državni zakoni koji će uređivati svakodnevni život u hrvatskoj domovini. Trebat će još proći jedno desetljeće - do 1843. godine kada će Ivan Kukuljević Sakcinski u Hrvatskom saboru izreći na hrvatskom jeziku lijepo sažete ove Derkosove misli:

»No pitam ja s poniznim dopuštenjem za kakovu će korist i svrhu biti učenje našeg jezika?... Znam ja, da mi kako smo ovdje skupljeni, s veće strane naš jezik dobro ne znamo i da se u cijeloj domovini našoj ličnosti obojega spola na prsti nabrojiti dadu, koje u svom materinskom jeziku dobro govoriti, čitati i pisati znadu,... i ...da ga mi u javnom životu i u poslovima nigdje ne upotrebljavamo...«. »Mi svoj jezik čuvamo samo za družinu i za naše kmetove! U javni život i u poslove uveli smo u onih još barbarskih vremena...uveli smo latinski jezik.« »U društveni život i u familiju našu uvukao se je s vremenom jezik njemački. ...u Primorju pako...jezik talijanski. Što smo mi postigli potom nego to da smo se otuđili samom sebi, da smo se odcijepili od susjedne jednokrvne braće svoje i da mnogi od naroda našega ni ne znadu od kojega su naroda i koji puci po rodu, po krvi i po jeziku spadaju k nama. Mi smo malo Latini, malo Nijemci, malo Talijani, malo Mađari i malo Slaveni, a ukupno iskreno govoreći nismo baš ništa. Mrtvi jezik latinski i živi mađarski, njemački i talijanski, to su naši tutori; živi nam se grozi, a mrtvi nas drži za grlo, duši nas i nemoćne nas vodi i predaje živim u ruke! Sada imamo još toliko snage da se suprotstavimo mrtvome (latinskom o.p.), zamalo nećemo moći nadvladati žive (njemački, talijanski, mađarski o.p.),

⁸⁰isto, str. 70.; Protiv nametanja mađarskog jezika za cijelo područje kraljevina Hrvatske i Ugarske suprotstavio se 1791. godine, 1805. i 1825-27., na Hrvatsko - ugarskom saboru u Požunu među ostalima, najgorljivije biskup Maksimilijan Vrhovac.

⁸¹ Derkos, str. 52.

ako se čvrsto ne stavimo na svoje noge, to jest ako svoj jezik ne utvrdimo u domovini i ne postavimo ga vladajućim. ... kad će jednoć naš jezik u javni život uveden biti.«⁸²

Derkosova razmatranja o jedinstvenom jeziku za cjelokupni hrvatski teritorij apsolutno odudaraju od panslavističkih ideja. Slavističke klasifikacije slavenskih jezika i naroda koje su postojale do 1830. godine nisu bile povoljne za stvaranje hrvatske nacionalne integracijske ideologije. Naime, prema njima su postojala samo dva jezika i naroda, srpski jezik i narod koji nazivaju i ilirskim imenom, a obuhvaća cjelokupno štokavsko područje. Drugu skupinu čine slovenski dijalekti, te hrvatsko kajkavsko narječje. Glavni nositelj panslavističkih ideja, istaknuti slavist Pavel Jozef Šafarik zastupao je teoriju o dva jezika i dva naroda. Skupina preteča preporodnog pokreta, pa i sam Ivan Derkos hrvatski su prostor doživljavali kao nerazdvojnu cjelinu i odlučno se opirali Šafarikovoj panslavističkoj ideologiji.⁸³ Mladofilološkoj misli kako se južnoslavenski jezici dijele na: hrvatski (čakavski), slovenski (kajkavski) i srpski (štokavski) odlučno su se opirali Ilirci. Podjela na samo dva jezika i dva naroda, apsolutno nije imala nikakvog uporišta u povijesnoj zbilji. Ilirci se oštro odjeljuju od panslavističkog shvaćanja, a isto tako i od samih nositelja tih ideja (Šafarik, Kopitar, Mikloušić).⁸⁴ Pobijanje Šafarikovih, Kopitarovih i Mikloušićevih ideja potrajalo je dugo iza Derkosove smrti. Derkos je prvi uočio suštinu problema, tako što je na retoričko pitanje tko bi pristao da se Trojedinica jezično podijeli, dao jasan i konkretan odgovor: »Niko od Hrvata«.⁸⁵ (Nemo Croatarum). Svim snagama Derkos se zalagao za spajanje triju kraljevina, odnosno njihovo sjedinjenje u njihovim narječjima, suprotstavivši se odlučno njihovom djeljenju. Svojim razmatranjima o potrebi uređenja cjelokupnog javnog i privatnog života na hrvatskom jeziku, Derkos je potkrijepio primjerima drugih europskih naroda: Francuza, Njemaca, Engleza, ali najviše pažnje posvećuje slavenskim narodima: Rusima, Česima, Slovacima, Poljacima i Srbima. Poziva se na književna ostvarenja tih naroda. Kaže da ne želi veličati Češku koja se može pohvaliti osnovanim znanstvenim društvima, časopisima, znanstvenim djelima i izdavanjem na usavršenom češkom jeziku tri stotine knjiga godišnje. Češkoj uz bok stavlja Poljsku, Rusiju, Srbiju i što je zanimljivo Slovačku koja tek stvara svoj jezik i književnost. Ne osporava tada uvriježeno mišljenje da svi ovi narodi potječu »iz nekog

⁸² Franko Mirošević, Trpimir Macan, *Odabrani dokumenti iz hrvatske povijesti prve polovine 19. stoljeća, Iz govora Ivana Kukuljevića u Hrvatskom saboru 2.V. 1843.* u: *Povijest u XVIII. i XIX. stoljeću*, Zagreb: Školska knjiga, 1995., str. 113, 114.

⁸³ Stančić, *Hrvatski narodni preporod*, str. 18.

⁸⁴ Josip Bratulić, *Pravopisno - jezična problematika u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda, Od borbe za jezik do pobjede jezikom (1790. - 1847.)*, u: *Hrvatski narodni preporod 1790.- 1848.*, Zagreb, 1985., str. 32, 33 .

⁸⁵ Derkos, isto, str. 80.

najstarijeg slavenskog plemena.« »Sve se ove zemlje hvalevrijedno upinju da sebi pribave s pravom isti utjecaj na daleku i, široku Evropu svojom književnošću, ... Svi rade, troše silu i snagu da stvore kolosalnu onu zgradu koja će pred očima cijele Evrope biti kud i kamo najdičnija.«⁸⁶ Usprkos znatnim dostignućima na polju kulture slavenski narodi »još uvijek«, naglašava Derkos, »nemaju neka plemena zgodnih slovnica o svojem jeziku, većina nikakve povijesti svoje književnosti (pače nikakve civilne povijesnice), a još je uvijek studij materinskog jezika potpunoma isključen od većine (kod nas od svijuju) viših, pa i nižih naukovnih zavoda.«⁸⁷

Derkos tvrdi da među svim slavenskim narodima postoje čvrste »bratske« veze, i da »Samo ova tri kraljevstva (kraljevstvo Hrvatske, Slavonije i Dalmacije o. p.) razaraju uspomenu da su odatle (iz saveza slavenskih naroda o.p.) izašla, one okove bratinstva koje je narav samo svojim rukama svezala ... zbog nemarnosti su zapustila.« Gubitak svjesnosti u Hrvatskoj o pripadnosti najvećoj europskoj skupini naroda - Slavenima, Derkos pripisuje utjecaju »tuđih ruku« to jest dugogodišnjem zajedništvu Hrvatske i Ugarske, a potom i uključenje u moćno Austrijsko carstvo. U njegovo vrijeme razvijala se panslavistička ideja - zajedništvo svih slavenskih naroda u kulturi i jeziku. U toj zajednici bi Trojednica - kraljevstvo Hrvatske, Slavonije i Dalmacije bila razjedinjena, a ne ujedinjena na osnovi razlika u dijalektima - kajkavskom, čakavskom i štokavskom. Trojednici u toj zajednici kaže Derkos »... svi obećavaju bratsku pomoć«, pa »premda imaš toga mnogo pri ruci: ipak voliš biti isključen iz tog plemenskog saveza, od one velike časti koje će oni najprije za sebe žeti, ...«.⁸⁸ Sumnju da će veliki slavenski narodi zastupati u prvom redu svoje nacionalne interese potkrepljuje riječima: »To mogu zaključiti iz one nemarne ukočenosti koju si sve dosele podnosio.« (hrvatski narod o.p.). Da bi opravdao svoje mišljenje o neravnopravnom položaju Hrvatske u sveslavenskom savezu i pravo na izgradnju posebnog, jedinstvenog hrvatskog jezika, temeljenog na sva tri narječja, Derkos analizira srodnost svih hrvatskih narječja sa grčkim i latinskim jezikom. Derkos vjerojatno nije poznao djela dubrovačke i dalmatinske književnosti (Gundulić, Držić, Šišgorić), slavonsku književnost (A. M. Reljković) i kajkavsku književnost (Tituš Brezovački). Tijekom školovanja u latinskoj gimnaziji imao je prilike upoznati se sa književnim stvaralaštvom antičke Grčke i Rima, ali ne i stvaralaštvom u nas.

⁸⁶ isto, str. 70, 71.

⁸⁷ isto, str. 72.

⁸⁸ isto

Što mu je od toga mogao pružiti studij u Zagrebu, nije nam poznato. Je li u roditeljskoj biblioteci našao nešto o tome, ne znamo. Šteta je da, dok je isticao velika dostignuća na kulturnom polju velikih slavenskih naroda nije njima suprotstavio najvrjednija djela hrvatske kulture.

Vrlo srodan u shvaćanju Derkosovih zamisli o vrijednostima i posebnostima hrvatskog jezika i hrvatske kulture bio je Fran Kurelac.⁸⁹ On je bio na neki način njegov nastavljatelj. Odupirao se općoj panslavističkoj ideji i smatrao da iako je hrvatski narod samo jedna mala »točkica« u slavenskom moru, ima pravo na vlastitu samobitnost, kroz vlastiti jezik i vlastitu kulturu.

Derkosovo djelo, *Genius patriae* bilo je znatan doprinos hrvatskom kulturnom životu toga vremena. Napisao ga je rodoljub i čovjek visoke inteligencije, probuđene svijesti, u potpunosti upoznat sa situacijom u kojoj se nalazio hrvatski narod; s ciljem da ga potakne na očuvanje vlastitog jezika i nacionalnih interesa. Cilj mu je bio potpuno jasan: stvoriti jedinstveni hrvatski jezik, te ga razviti do jezika svakodnevnice, ali i jezika koji će biti jezik znanosti, politike i kulture. Smatrao je da će samo na takav način moći probuditi nacionalnu svijest, što je i bio temeljni preduvjet za ostvarenje konačnog cilja Hrvatskog narodnog preporoda, postići teritorijalnu cjelovitost hrvatskih zemalja i njihov gospodarski, politički i kulturni napredak. Nažalost, Derkos umire vrlo mlad (u dvadeset i šestoj (26) godini života) i tako nije doživio rezultate svog napornog rada i ostvarivanje kulturnog i političkog programa koji je bio potanko iznijet u njegovom djelu *Genius patriae*. U njegovu je spisu ideja o jezičnom i etničkom jedinstvu slavenskih naroda došla u doticaj s pitanjem o zajedničkom književnom jeziku za hrvatske zemlje. Njegovo je djelo bila osnova koja je vodila ka standardizaciji hrvatskog jezika za koju se Derkos iznimno zalagao i koji je svojim jasnim vizijama i napornim radom jako puno pridonio procesu oblikovanja preporodnoga pokreta. Bio je odlučan borac protiv germanizacije i mađarizacije našeg naroda, vođen idejom jedinstva kako na političkom, tako i na književnom polju. Nastojao je probuditi »usnuli hrvatski narod« i potaknuti ga na buđenje nacionalne svijesti, da se bori za svoja prava i za svoj jezik koji je po njemu imao presudnu ulogu u formiranju hrvatske nacije.

⁸⁹ Gršić, isto, str. 96, 97. Fran Kurelac također je polazio karlovačku Gimnaziju i zajedno s Derkosom proveo u njoj oko dvije godine. Kraljevsku gimnaziju u Karlovcu, Kurelac je upisao školske godine 1823./24. Tada je Derkos već polazio II. gramatikalni razred. Kurelac je Kraljevsku gimnaziju polazio do školske godine 1825./26., a kasnije svoje školovanje nastavlja u Zagrebu, Beču, Grazu i Pešti. Godine 1832. uključuje se u politički život, kada je navijestio moguće odcjepljenje Hrvatske od Ugarske.

Bio je predvodnik riječke filološke škole, koja je branila »etimološki« (»korijenski«) pristup pravopisu. Hrvatski jezik nastojao je dotjerati do savršenstva » smatrajući kako jezik mora biti čvrst, da ga vrijeme ne mrvi.« Fran Kurelac, Bogoslav Šulek, Vinko Pacel, Adolfo Veber Tkalčević, *Jezikoslovne rasprave i članci*, Zagreb: Matica hrvatska, 1999., str. 12.

U Karlovcu su pored spomenutih programa, u vrijeme preporodnog pokreta, pisana i tiskana djela Ljudevita Gaja *Die Schlösser bei Krapina*, *Domorodne poviesti* Dragojle Jarnević, *Smrt Smail-age Čengića* i *Hervati Madjarom* Ivana Mažuranića. Uz ove velikane, brojnu karlovačku skupinu činili su i: Antun Vakanović, Dragutin Klobučarić, Dragojlo Kušlan, braća Vraniczany, Ambroz i Nikola, Imbro Tkalac, Mijo Krešić, Maksim Prica, Ljudevit Šplajt, Eugen Barac, Josip Torbar, Dragutin Accurti i mnogi drugi.

Osvrt na život i djelo Dragojle Jarnević - karlovačke ilirkinje

Ilirski pokret okupio je niz istaknutih osoba iz onodobnog kulturnog života Karlovca. Bilo bi previše sve nabrajati, pa valja načiniti izbor.

Tu prvenstveno treba istaći rad karlovačke pjesnikinje i ilirkinje Dragojle Jarnević, rođene u Karlovcu 1812 godine, koja je s prekidima živjela u njemu sve do 1875. godine kada umire. Sahranjena je na karlovačkom groblju Dubovac, gdje i danas stoji njen skroman spomenik. Ugledna ilirkinja ostavila je gradu Karlovcu i njegovim građanima svoj *Dnevnik* u kojem je zabilježila mnoga svjedočanstva o svakodnevnom javnom i kulturnom životu grada, kao i izvan njega od 1833. do 1874. godine.

Stvarala je i objavljivala zanimljiva književna djela, bavila se raznim poslovima, radila kao pedagog i brinula se za napuštenu djecu, pa je njen javni rad neobično bogat i raznovrstan. Najveći i najснаžniji je, svakako, njen književni rad. Gotovo cijeli svoj život redovno je pisala svoj *Dnevnik*. Predstavljao je na neki način pravo otkriće u preporodnom literarnom životu. To je obiman rukopis (preko tisuću stranica) koji sustavno prikazuje autoričina pisma, razmišljanja, razgovore i opise društvenih i kulturnih događaja u gradu od 1. siječnja 1833. do 10. studenoga 1874. On je svjedočanstvo o položaju samostalne žene u vrijeme lirskog pokreta prožet mnogobrojnim zapažanjima o ljudima i događajima koji na svojstven način približavaju čitatelju taj period karlovačkog života. Tu se mogu naći ličnosti kao što je Gaj, ban Jelačić, Tkalac, Mažuranić, pa čak i car Franjo Josip. U početku je pisan na njemačkom jeziku, a od 1841. nastavljen na hrvatskom. Njezin *Dnevnik* je, po bogatstvu materijala, rasponu godina koji obuhvaća i iskrenošću u opisivanju najintimnijih epizoda vlastita života jedno od najvećih djela naše književnosti.

Potekla je iz trgovačke, dobrostojeće obitelji, koja je poslije očeve smrti počela naglo propadati, rastrošnošću njezine majke. Stoga život karlovačke ilirkinje nije bio nimalo lak. Poslije završene škole, uzdržavala se šivanjem, podučavanjem djece, odgajanjem, a u književnosti se javila u vrijeme preporodnoga pokreta i velikog entuzijazma toga doba. Njezino književno stvaralaštvo važno je za razvoj hrvatske književnosti. Pjesme su joj bile nadahnute rodoljubljem pa su zaredala djela domoljubnog karaktera: *Domovina*, *Želja za domovinom*, *Cvetak domovine*, *Moj ljubovnik* i ostale. Osim pjesama, bavila se i pisanjem pripovjedaka. Njen pripovjedni opus sastojao se od petnaestak pripovjedaka. Jedne od najvažnijih među njima bile su: *Žrtve iz ljubavi i viernost za domovinu*, *Oba prijatelja* i *Povodkinje pod gradom Ozlom*, a činile su djelo *Domorodne poviesti* koje su tiskane u Karlovcu 1843. godine.⁹⁰

Pred kraj svoga života doživjela je društveno priznanje za svoj rad, kako pedagoški, tako i literarni. Bila je jedna od najzanimljivijih ličnosti preporodne književnosti i jedna od rijetkih žena koja je sudjelovala u preporodnom životu Hrvatske.⁹¹ »Ona je uvijek živjela u malim socijalnim prilikama i susretala male ljude, a bila je stvorena za velike stvari. Njezin je duševni život, njezin je ideal bio za drugo društvo.«⁹² Najpoznatiji dokaz o tome koliko se u preporodno vrijeme smatralo važnim uključivanje žena u svoj krug, je spis Janka Draškovića, pisan na njemačkom jeziku *Riječ plemenitim kćerima Ilirije*, nastao 1838. godine. U njemu Drašković zaključuje da se obrazovanost naroda najbolje prosuđuje po tome koliko poštuje svoj jezik i žene.

⁹⁰ *Ilirske narodne novine*, teč. 9 (1843.), br. 3, od 11.1., str. 13. Dragojla Jarnević poziva na pretplatu za svoju knjigu *Domorodne poviesti*.

⁹¹ Irena Lukšić, *Dnevnik Dragojle Jarnević: Knjiga obilja i očaja*, str. 771-779., u: *Dnevnik Dragojla Jarnević*, isto; Milivoj Šrepel, *Listovi iz ostavine Dragojle Jarnevićeve*, Građa za povijest književnosti Hrvatske, knjiga 3, Zagreb: JAZU, 1901.; Antun Barac, *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije*, knjiga II., Zagreb, 1960.; Miroslav Šicel, *Pregled novije hrvatske književnosti*, Zagreb: Matica hrvatska, 1971.

⁹² Stanko Dvoržak, *Dragojla Jarnević-Ilirkinja iz Karlovca*, u: *400-godišnjica Karlovca, Ličnosti i njihova djela*, KAJ Časopis za kulturu i prosvjetu- Zagreb, godina XI/IV/1979., str. 122.;

Djelovanje Ivana Mažuranića u Karlovcu

Od književnika tu svakako treba izdvojiti Ivana Mažuranića (1814. -1890.) koji je na svojstven način obilježio povijest Karlovca. U grad dolazi 12. svibnja, 1840. godine sa već izgrađenom književnom karijerom. Suradivao je u Gajevoj *Danici*, te bio uvršten u krug najboljih »ilirskih« pjesnika. Položivši advokatski ispit u Zagrebu potkraj 1840. godine postaje uspješna osoba u društvenom životu te se počeo isticati sve više u građanskom životu Karlovca i Hrvatske. Godine 1841. postaje službenik karlovačkog Gradskog magistrata, na službi kao skrbnik za gradsku siročad. O obnašanju Mažuranićeve dužnosti kao skrbnika za gradsku siročad, potvrđuje spis Hrvatskog državnog arhiva u Karlovcu. U spisu stoji da se vrši smjena dužnosti skrbnika siročadi. Umjesto dotadašnjih, Antuna Biščana i Alojzija Stipića (pomoćnika), na tu dužnost stupaju Ivan Mažuranić (novi skrbnik) i Eugen Barac (pomoćnik).⁹³ Na temelju svojih političkih i društvenih angažmana, postao je istaknuti građanin, te stekao veliki društveni ugled u gradu Karlovcu.⁹⁴ Družio se s karlovačkim rodoljubima kao što su: Nikola i Ambroz Vraniczany, Imbro Tkalac, Dragutin Kušlan, Maksim Prica, Dragutin Klobučarić i Antun Vakanović.

Od 1840. do 1848. godine možemo govoriti o Mažuranićevom najplodnijem književnom stvaralaštvu u Karlovcu. Tu je napisao XIV. i XV. pjevanje za Gundulićeva *Osmana* i svoj iznimni spjev *Smrt Smail-age Čengića* 1846. godine. Dovršava njemačko - hrvatski rječnik koji je potpisao zajedno s Jakovom Užarevićem, te postaje vodeća književna ličnost preporodnog pokreta. Za vrijeme svog boravka u Karlovcu pisao je u karlovačkom listu *Der Pilger* (sonet *Suza zahvalnosti nad grobom Nikole Šebetića*, 1844.) kojega je namjeravao preuzeti i pohrvatiti, međutim, do pogodbe s vlasnikom nije došlo. Godine 1846. g. Mažuranić i Dragojlo Kušlan osnovali su »Domoljubno i rodoljubno društvo karlovačko«, s ciljem obvezivanja članova da govore isključivo hrvatskim jezikom. Koliko se za uvođenje hrvatskog jezika zalagao sam Kušlan svjedoči nam njegovo pismo Ljudevitu Gaju u kojem mu govori o važnosti našeg pravopisa koji je daleko bolji od bilo kojeg drugog.⁹⁵ Mažuranić je izabran za predsjednika Društva, čija je zadaća bila okupljati rodoljube i ljubitelje nauke, a rad i boravak u Karlovcu, označili su vrijeme njegova književnog i političkog sazrijevanja.

⁹³ HR-DAKA-1, *Poglavarstvo sl. kr. grada Karlovca (1714. - 1850.)*, kut. 187, spis: Karlovac, 1. prosinca 1841.

⁹⁴ Jelena Borošak-Marijanović, *Ivan Mažuranić (1814. - 1890.)*, u: *Ivan Mažuranić ban pučanin*, Katalog muzejskih zbirki XXIII. (Zbirka Mažuranić), Zagreb: Povijesni muzej Hrvatske, 1990. str.13 -22.

⁹⁵ NSK, R 4702 b, *Pisma Dragojla Kušlana Ljudevitu Gaju*, pismo od 10.3.1842., Karlovac.

Svojim se društvenim radom veoma isticao, boreći se s ostalim ilircima za razvoj i napredak nacionalne ideje i jezika, u otporu velikomađarskim nasrtajima. Naime, posvjedočio je tešku borbu oko uvođenja hrvatskog jezika u Hrvatskom saboru, od znamenitog govora Ivana Kukuljevića Sakcinskog 1843. pa sve do 1847. godine, kada je u Saboru hrvatski jezik proglašen službenim. Godine 1847. također je s prijateljem Kušlanom u Karlovcu pripremio osnivanje nove stranke - tzv. »Napredovaca«, gdje se u pet točaka zahtijevao slobodni razvoj Hrvatske, Slavonije i Dalmacije kao i svih »slavjanskih« naroda. No ubrzo su Kušlan i Mažuranić odustali od ideje o utemeljenju nove stranke, osvrćući se na političke nemire i revolucionarno stanje 1848. godine.⁹⁶ Kada su se te burne godine hrvatsko - mađarski odnosi zaoštrili do ratnih prijetnji, Mažuranić je napisao i dao tiskati u Karlovcu, u Prettnerovoj tiskari, politički spis *Hrvati Mađarom (Hèrvati Madjarom)* i tako obilježio početak svoje političke karijere. Kao politički mislilac, Mažuranić je puno više od svojih suvremenika isticao naravno pravo osoba i naroda na slobodu. Moto djela *Hrvati Mađarom* je parola francuske revolucije: »Liberté, égalité, fraternité«, gdje Mažuranić poručuje Mađarima: »Jednakost, sloboda i bratinstvo za sve pod krunom ugarskom živuće narode i jezike«. ⁹⁷ U svojoj brošuri, nadalje poručuje: »Zakonom dakle ustanovit valja da u Ugarskoj i stranah neima gospodujućega ni naroda ni jezika nikakova. Svako bo gospostvo izključuje jednakost, izključuje slobodu, izključuje bratinstvo.« ⁹⁸ »Zašto da jezik jednoga uživa sva prava, a drugi ako hoće da svojijem ili piše ili govori, da se mora pred dèržavom, domovinom svojom, sakrivati da toga radi nesagriješi suprot zakonu i ne bude kriv sudu? Za jednake dužnosti pravo je da se uživaju i prava jednaka.« ⁹⁹

Uz najbolja književna djela koja je napisao u Karlovcu, važno je istaknuti da je Mažuranić od običnog činovnika postao političkim misliocem i da je ušao u političke sfere tadanje Hrvatske. Njegovo cjelokupno djelovanje u Karlovcu (sve do 1848.) bilo je temelj za političku aktivnost koja započinje 27. travnja 1848. godine, kada ga ban Jelačić poziva i imenuje u Bansko vijeće. Aktivno sudjeluje u radu Hrvatskog sabora kao saborski zastupnik za općine Cvetković i Draganić. Tada počinje njegovo novo političko djelovanje, gdje će kroz formulacije svih saborskih akata djelovati na daljnji politički razvoj Hrvatske.

⁹⁶ Dragutin Pavličević, *Ivan Mažuranić - život, politički pogledi, državnička djelatnost*, u: *Ivan Mažuranić, Izabrani politički spisi*, Zagreb: Golden marketing, Narodne novine, 1999., str. 16-19.

⁹⁷Ivan Mažuranić, *Hèrvati Madjarom*, Odgovor na proglašenje njihove od ožujka i travnja 1848., pretisak, Karlovac: Matica hrvatska, 1994., str. 5.

⁹⁸ isto

⁹⁹ isto, str. 7.

Gospodarsko - političke i kulturne aktivnosti braće Vraniczany (Ambroz i Nikola) u Karlovcu

Pored karlovačkih rodoljuba, o kojima je već bilo riječi, važno je govoriti i o jednoj od najbogatijih trgovačkih obitelji tadanje Hrvatske, o obitelji Vraniczany iz Karlovca.

Ambroz Vraniczany - Dobrinović (1801. - 1870.), rođen je u Starom Gradu na otoku Hvaru. Dio obitelji nastanio se djelomice u Zagrebu, a djelomice u Rijeci i Karlovcu. Ambroz, s braćom Matijom, Ivanom i Nikolom ostaje u Karlovcu.¹⁰⁰ Oni su naveliko trgovali žitom i drvom. Njihov imetak sve je više rastao, pa su tako karlovački Vraniczany postali jedna od najmoćnijih građanskih obitelji u Hrvatskoj (oko 1840. g.). Ambroz Vraniczany bio je zaslužna ličnost među karlovačkim rodoljubima. Kada je pod vodstvom Ljudevita Gaja pokrenut preporodni pokret, u Karlovcu mu se priključuju braća Ambroz i Nikola Vraniczany.¹⁰¹ Otkako je započeo preporodni pokret, Ambroz je bio jedan od najdjelatnijih članova. Svoju aktivnost usmjerio je na gospodarska, društvena i politička pitanja. Bio je osnivač prvog nacionalnog parobrodarskog društva na Savi. Njegovim brodom prevožen je list *Branislav* ilegalno tiskan u Beogradu.¹⁰² Gorljivi je zagovornik sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom. Takvo sjedinjenje odgovaralo je njegovim trgovačkim, odnosno poslovnim interesima. Ono bi stvorilo tržište na kojem bi se njegove poslovne aktivnosti odvijale bez smetnji.

Zajedno je s Antunom Vakanovićem i Dragutinom Klobučarićem, te svojim bratom Nikolom, sudjelovao u osnivanju karlovačke ilirske Čitaonice, kao i u ostalim kulturnim i političkim aktivnostima grada Karlovca. Među karlovačkim rodoljubima, imao je doista veliki ugled. Prijateljevao je s grofom Jankom Draškovićem, barunom Kulmerom i Ljudevitom Gajem. U Karlovcu je obnašao čast načelnika Trgovačkog odbora,¹⁰³ a 12. siječnja 1841. imenovan je u Karlovcu predsjednikom mjenidbenog suda. Ambroz je sve do 1848. godine ostao više čovjek

¹⁰⁰ HR-HDA-782, *Obitelj Vraniczany-Dobrinović*, kut. 14., sv. II., str. 101. Godine 1846. Ambroz je iz Beča za sebe i svoju braću dobio viteški stalež s pridjevom Dobrinović (von Dobrinovich).

¹⁰¹ I. Tržok, *Karlovački Vranjicani*, od 2. ožujka 1967., str. 9. u : *Svjetlo*, prilog za kulturu, nauku i umjetnost, izlazilo kao podlistak *Karlovačkog tjednika*.

¹⁰² O tome tko je pokrenuo list *Branislav*, tko mu je bio urednik i kakva je bila koncepcija periodičnog izdanja, u historiografiji postoji dugotrajna i opsežna polemika, o čemu opširno piše D. Agičić, u: *Historiografija o Ilirskom Branislavu (1844. - 1845.)*, u stručnom radu *Historiografija*, objavljena u Historijskom zborniku, god. XLIII (1), 1990., str. 385-395.

¹⁰³ U *Ilirskim narodnim novinama* iz 1840. g. br. 99, stoji vijest kako je Trgovački zbor, čiji je predsjednik bio Ambroz Vraniczany, donio odluku da će se svi trgovački poslovi nadalje voditi na narodnom jeziku.; Tržok, *Karlovački ilirizam*, str. 181.

svoga posla, nego li političar. No, uza sve to velikim je žarom podupirao nacionalne ideje Iliraca u ključnim fazama preporodnoga pokreta.¹⁰⁴ Nikada nije odustajao u rješavanju političkih pitanja. U tome je doista bio odgovorna osoba. Osnovao je prvo dioničarsko društvo u Hrvatskoj, izgradio prvi riječni parobrod, a bio je i jedan od najgorljivijih pobornika željeznica.¹⁰⁵ Neizostavno je pored njegovih gospodarskih aktivnosti, govoriti i o političkim nastojanjima, a u burnoj 1848. godini upravo i započinje njegova politička karijera. Bio je izabran za zastupnika u prvom nestaleškom Saboru, koji se sastao u Zagrebu 5. lipnja 1848. godine. Kao saborski zastupnik posebno se istakao u njegovom djelovanju. Ambroz Vraniczany je s Ivanom Kukuljevićem Sakcinskim organizirao veliku narodnu skupštinu, 25. ožujka 1848. godine u »Dvorani«, zgrade zagrebačke narodne čitaonice, na kojoj je barun Josip Jelačić izglasan za hrvatskoga bana. Kada je ban Josip Jelačić 7. rujna 1848. uredio bansku vladu, Ambroza Vraniczanya je imenovao načelnikom financijskog odjela. Tako mu je povjerena zadaća da organizira upravu samostalnih hrvatskih financija. Na tom je polju stekao velike zasluge, a tu je službu vršio sve do lipnja 1850. godine.

Nikola Vraniczany, brat Ambrozov (1804. - 1876.), sudjelovao je u radu ilirske Čitaonice u Karlovcu i uz ostale rodoljube doprinio jačanju narodne svijesti. Uz grofa Janka Draškovića, Mirka Lentulaja i Josipa Bunjevca, Nikola Vraniczany bio je zaštitnik Čitaonice. Objavljivao je hrvatske članke u *Danici ilirskoj*. Kao i njegov brat, bio je veoma ugledna ličnost toga vremena pa je i sam biskup Strossmayer, dolazeći u Karlovac, odsjedao u njihovoj kući - palači (sagrađena 1869.)¹⁰⁶ koja se i danas nalazi na Zrinjskom trgu (Korzu). Na renesansnom pročelju palače iznad vrata balkona uočava se grb obitelji Vraniczany - Dobrinović, »Fratrum concordia«.

U Karlovcu, 9. svibnja 1835. Nikola Vraniczany poslao je Ljudevitu Gaju opširnu radnju *Pitanja iz Rečoslovnice ilirske*. Osim te rasprave, spominje se i njegova neobjavljena pjesma *Ob ilirskih Pesmah* pronađena u ostavštini Ljudevita Gaja.¹⁰⁷

Braća Vraniczany novčano su pomagali Hrvatski narodni preporod. Kao žarki hrvatski rodoljubi i znameniti dobrotvori u krugu tamošnjih karlovačkih rodoljuba, među kojima su bili Ivan Mažuranić, Antun Vakanović, Dragojlo Kušlan, Marko Piškorac i mnogi drugi gradski i državni činovnici, braća Vraniczany isticali su se po svom neovisnom materijalnom položaju i velikom ugledu. Uza sve nabrojene karlovačke rodoljube bili su »najbolji pokretači

¹⁰⁴ HR-HDA-782, isto, str. 102.

¹⁰⁵ isto

¹⁰⁶ HR-HDA-782, kut. 14, sv. II., str. 157.

¹⁰⁷ isto, sv. I., str. 49.

narodne stvari«¹⁰⁸. Imali su doista posebnu ulogu u životu grada Karlovca, kao i u Hrvatskoj, potičući gospodarski i politički razvoj Karlovca.

Grad Karlovac kao jedan od najjačih gospodarskih i kulturnih centara preporodnoga vremena, bio je i grad koji je imao iznimno važne preporoditelje koji su svojim nesebičnim i svestranim zalaganjem doveli grad do te razvojne faze da je s pravom mogao ponijeti titulu jednog od »najrodoljubivijih« gradova u Hrvatskoj u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda. Svi oni na poseban su način obilježili povijest grada Karlovca te radili na uzdizanju društvenog, političkog i kulturnog života Karlovca, i Hrvatske, te tako ostavili neizbrisive tragove u hrvatskoj povijesti preporodnoga vremena.

4.3. Karlovačko školstvo

Pri osnutku grada Karlovca, odmah je počela djelovati škola za dječake. U njoj se učilo čitanje, pisanje i računanje. Osnovale su je vojne vlasti, a prvi učitelji bili su i služeni časnici, zatim svjetovni »katolički popovi« i školnici kojima je pomagao zvonar crkve Presvetog Trojstva. Nepoznato je na kojem se jeziku poučavalo karlovačke dječake.¹⁰⁹

Karlovačko je školstvo usko povezano s franjevcima. Nakon što im je dozvoljeno da u tvrđavi osnuju samostan i da vode župu crkve Presvetog Trojstva (31. 12. 1658.) možda su preuzeli i vođenje škole. Tko je vodio školu u Karlovcu od osnivanja prvih škola do dolaska franjevacu nije sasvim istraženo.¹¹⁰ Vojne vlasti su sigurno uzdržavale školu. Uzdržavanje škole nastavili su i nakon što su ju preuzeli franjevci. Vjerojatno je to u početku bila trirazredna škola koja je tijekom sedamdestih i osamdesetih godina prerasla u »glavnu gradsku školu«. U njoj su dječaci učili čitati, pisati i računati, malo njemačke gramatike, zemljopisa i povijesti Austrije. Plaću učitelju franjevcu i druga sredstva za uzdržavanje škole, samostanu je namirivao Karlovački generalat. Ponekad karlovački generali nisu bili zadovoljni radom učitelja franjevacu na koje su stizale pritužbe karlovačkih časnika i građana. Generalat je pismeno

¹⁰⁸ Lopašić, isto, str. 99.

¹⁰⁹ isto, str. 114, 128; Marija Vrbećić, *400 godina karlovačkog školstva*, Karlovac, 1979. , str. 9. (bilj. 1 i 2).

¹¹⁰ Cvekan, isto, str. 82.

zatražio od franjevacu da se pobrinu za dobre učitelje.¹¹¹ Ne zna se pouzdano tko su bili prvi učitelji franjevci, kao što i nije sasvim provjeren podatak, da je već za vrijeme franjevacu postojala i niža latinska škola (niži razredi gimnazije). Nezadovoljstvo Generalata i karlovačkih građana, eskaliralo je polovinom 18. stoljeća kada je generalni zapovjednik Karlovačkog generalata Benvenuto Petazzi 1758. godine zatvorio školu.

Karlovac je ostao bez ikakve škole, u vrijeme kada su krenule opsežne reforme cjelokupnog austrijskog školstva. Marija Terezija (1740. - 1780.) i Josip II. (1780. - 1790.) naobrazbi, prosvjećivanju i školovanju posvetili su posebnu brigu. Carica je stoga, uredbom od 28. 9. 1773. godine, školstvo proglasila za »politicum« - odnosno predmetom od posebnog državnog zanimanja. Duže vremena pripremana je reforma. »Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, - Haupt- und Trivialschulen« - »Sveopći školski red za njemačke normalne i trivijalne škole« kao prijedlog preuređenja školstva u Monarhiji, Carica je odobrila 6. prosinca, 1774. godine. Time je na snagu stupio školski zakon koji je ostao sve do 1845. godine.¹¹² Nedostatak bilo kakve škole u Karlovcu, nastojao je ukloniti generalni zapovjednik Karlovačkog generalata, general Philipp Lewin Beck.¹¹³ On je tražio od bečkog dvora da se u Karlovac pošalju novi učitelji, redovnici pijaristi. Interesi vojnih vlasti i građana o pozivanju učitelja pijarista bili su apsolutno usklađeni.

Naime, u Karlovcu se o pijaristima, kao navodno »dobrim učiteljima«, raspravljalo već 1749. godine. U spisima koji su bili sačinjeni prilikom komisijskog pregleda karlovačke utvrde, nalazila se jedna zabilješka koja nam upravo svjedoči o namjeri da se u Karlovac dovedu učitelji iz Austrije i smjeste u vojarnu. U zabilješci stoji da je ona namijenjena za potrebe ratnog zapovjedništva i vojnog arhiva, te vojne blagajne, pa bi se za školu u Karlovcu trebala sagraditi nova zgrada, bez obzira na to kome bi bila povjerena - bilo franjevcima bilo pijaristima. Pijaristi tada nisu pozvani u Karlovac, a škole i dalje vode franjevci do 1758. godine. O pijaristima se ponovno razmišljalo oko 1760. godine. Barun Beck, uputio je pismo Dvorskom ratnom vijeću (1764.) u kojem obrazlaže prijedlog za osnivanjem škole u

¹¹¹ Lopašić, isto, str 129.; Cvekan, isto, str. 83.

¹¹² Budak, isto, str. 42, 44, 99, 100, 101.

¹¹³ Beck barun Philipp Lewin, bio je zapovjednik Karlovačkog i Varaždinskog generalata i generalni inspektor Hrvatsko - slavonske krajine. U vojnoj krajini reformirane su škole pod njegovim nadzorom. Hrvatski biografski leksikon I. Zagreb, 1983., str. 571.

Karlovcu, koju bi vodili pijaristi.¹¹⁴ Prijedlog generala Becka je prihvaćen. Odobreno je da pijaristi dođu u Karlovac i preuzmu dječjačku i djevojačku pučku školu. Pijaristi su otezali dolazak u Karlovac. Svoj dolazak u grad, najavili su za 3. listopada 1765. godine, ali je njihov dolazak ostvaren tek 27. listopada iste godine, uz svečani doček koji su im pripremile gradske i vojne vlasti. Dodijeljena im je crkva sv. Barbare da bi mogli u njoj održavati službu božju. Crkva je izgorjela 1774. godine, pa im je dodijeljena crkva sv. Josipa.¹¹⁵

U velikoj garnizonskoj vojarni na Paradnom trgu održavali su nastavu. Tu su se uskoro i sami preselili, a smjestivši se u jednom dijelu vojničke kasarne otvorili su najprije dva razreda pučke ili njemačke škole koju su s vremenom razvili do četvrtog razreda, pa je ona tako postala normalna glavna škola - Normal Hauptschule. Iako im je unaprijed bio postavljen uvjet da nastavu vode na hrvatskom jeziku, ona se odvijala na njemačkom jeziku. Tako počinje tzv. pijarističko razdoblje koje je potrajalo punih osamnaest godina (do 1783.).

Godine 1766. pijaristi su otvorili dva razreda latinske škole s latinskim jezikom, kao glavnim predmetom. Tom je godinom započelo gimnazijsko školovanje u Karlovcu. Svi odreda učitelji bili su Nijemci. Uz dječjačku glavnu školu, pijaristi su vodili i djevojačku školu. Ona je osnovana 1775. godine najprije za djevojčice krajišnika, a onda i za kćeri karlovačkih građana. Učitelje u djevojačkoj školi zamijenit će doskora pijaristi, a osamdesetih godina 18. stoljeća spominje se i prva učiteljica Barbara Handl.¹¹⁶

Dozvolu za gradnju svog samostana, škole i crkve, pijaristi su dobili 1780. godine. Već iduće godine, podignuta je zgrada za samostan pijarista i ostavljen prostor za crkvu, ali oni još uvijek ostaju smješteni u glavnoj vojarni. Prilikom posjeta cara Josipa II. Karlovcu, 12. svibnja 1783. godine, on je zgradu njihova samostana predao vojsci, naredivši im da napuste glavnu garnizonsku vojarnu u kojoj se trebala smjestiti regularna vojska, a oni bi se potom preselili u kuću Kovačića.¹¹⁷ Pijaristi su zbog te njegove odluke napustili grad Karlovac. Nakon njihovog odlaska, franjevci ponovno preuzimaju karlovačke škole. Karlovački generalat predao im je škole, 5. studenog 1783. godine. Franjevci su djelovali u vremenu koje nije bilo naklonjeno napretku škola. To je razdoblje najjače germanizacije i centralizacije u Habsburškoj Monarhiji, kao i brojnih ratova u kojima je učestvovala.

¹¹⁴ Vrbečić, *400 godina karlovačkog školstva*, str. 16. Godine 1765. pri dolasku pijarista u Karlovac, u gradu nije bilo škole, pa su je stoga trebali sagraditi od početka. Za njihov dolazak prvenstveno se zalagao generalni inspektor cijele Vojne krajine, barun Philipp Lewin Beck.

¹¹⁵ Lopašić, isto, str. 132.

¹¹⁶ Vrbečić, *400 godina karlovačkog školstva*, str. 23, 24.; Gršić, *Kraljevska gimnazija Karlovac*, str. 31, 32. Obje škole uzdržavao je Karlovački generalat, a tako će biti i sa Gimnazijom 1766.

¹¹⁷ Lopašić, isto, str. 133; Vrbečić, *400 godina karlovačkog školstva*, str. 21.

Stanje se u školama zbog ratnih prilika i nedostatka novca pogoršavalo pa je oko 1800. godine postalo u cijeloj Habsburškoj Monarhiji doista zabrinjavajuće. Ponovno se prišlo reformama, pa je 11. kolovoza 1805. godine izdan »školski ustav njemačkih škola u c. k. nasljednim zemljama« (Politische Schulverfassung der deutschen Schulen in den k.u.k. Erbstaaten). Kako nije došlo do pozitivnih promjena i napretka u školstvu, za ugarski dio Monarhije i za Građansku Hrvatsku 1806. godine objavljen je »Il Ratio educationis«. Oba školska reda nisu dovela do napretka. O karlovačkim osnovnim školama i gimnaziji u tom razdoblju ima malo sačuvanih dokumenata, pa se tako o karlovačkim školama ne može određenije govoriti.

Znamo da su franjevci vodili gimnaziju koju su do 1800. godine razvili do pune šesterorazredne latinske škole i dječjačku pučku školu. Nižu djevojačku pučku školu su nadzirali i u njoj predavali vjeronauk. Samostan, franjevce i učitelje franjevce pogađale su iste nevolje koje su pogađale cijeli grad. Godine 1799. kao i 1805./6. grad su pogodile epidemije. Jesu li redovnici samostana bili pogođeni epidemijom, jesu li redovito primali plaću iz sredstva za uzdržavanje škola, je li ih pogodila neimaština, o tome pouzdanih podataka nema. »Od tada (1792. – 1806.) predavanja su redovito bila održavana kada se zbog ratnih vremena i mnogo ranjenih vojnika gimnazijalni dio pretvorio u bolnicu, a nastava se uredno održavala u čelijama«, zapisao je Cherubin Horvatić u svojoj »Sažetoj povijesti karlovačke Gimnazije.«¹¹⁸ U toj sažetoj povijesti kaže da se 1807. i 1808. godine nije ništa značajno dogodilo, a tek je 1809. godine bila značajna po tome što su u Karlovac došli Francuzi i škole podredili svojoj upravi.

Školstvo za vrijeme francuske uprave u gradu (1809. - 1813.) donosi određene promjene. Napuštene su trivijalne, glavne i normalne škole, i osnovane francuske primarne škole. One su bile jedinstvene za sve polaznike grada i sela. Samo uvođenje narodnog jezika u osnovne škole doprinijelo je velikom simpatiziranju francuskog školskog sustava u ilirskim provincijama, pa tako i u gradu Karlovcu. Znatne promjene, koje je provela francuska uprava nisu odmah uslijedile. Školska godina 1809./10. protekla je još po austrijskim školskim zakonima.¹¹⁹ Promjene nastupaju 1810. godine, kada je stupio na snagu Marmontov dekret,

¹¹⁸ Cherubin Horvatić, *Sažeta povijest karlovačke Gimnazije*, Prvo godišnje izvješće c. k. male gimnazije u Karlovcu na kraju školske godine 1855., Zagreb, 1855, str. 66.

¹¹⁹ Općeobrazovne srednje škole u Hrvatskoj, od 18. stoljeća osnivane su prema austrijskim školskim zakonima. Važna činjenica je da su gimnaziju sve do 20. stoljeća mogli polaziti jedino dječaci. Nakon završene osnovne škole, djevojčice su početkom 19. stoljeća mogle polaziti tzv. građanske djevojačke škole, odnosno stručne škole gdje je kao glavni predmet domaćinstvo i ručni rad. Tek u drugoj polovici 19. stoljeća možemo govoriti o osnivanju viših djevojačkih škola, u kojima su postojali slični predmeti kao što je to bilo i u realkama, o.p.

kojega je u njegovo ime na ravnatelja karlovačke gimnazije uputio 18. kolovoza 1810. godine generalni školski nadzornik Ilirskih provincija, otac Rafael Zelli. Prema odredbama dekreta uređene su primarne (osnovne škole) za dječake u svakoj općini i djevojačke primarne škole u svakom okružju. U primarnim osnovnim školama nastavni jezik je bio hrvatski. Prema tom uzoru uređene su primarna dječaka i primarna djevojačka škola u Karlovcu. Karlovačka Gimnazija je preuređena. Od tada ima samo dva razreda, te je tako postala niža srednja škola koja je pripremala učenike za šestogodišnji licej, odnosno višu srednju školu. Licej je osnovan po uzoru na francuski školski sustav. Trajao je šest godina, a završeni učenici liceja mogli su upisati bilo koju visoku školu u Francuskom Carstvu. Latinski jezik je trebao u nastavnom procesu izgubiti prvenstvo koje je do tada imao. Nije više trebao biti nastavni jezik, već se poučavao kao predmet. Francuski i talijanski jezik učili su se u oba gimnazijska razreda, i bili nastavni jezici, dok se latinski učio samo u drugom razredu. Učitelji u gimnaziji i u liceju bili su franjevci. Kako nisu znali ni talijanski ni francuski jezik, nastava se i dalje odvijala na latinskom i njemačkom jeziku. Nešto malo se promijenio i nastavni program. Vjeronauk se učio samo u primarnim školama i u oba razreda gimnazije. U nastavni program gimnazije i liceja uvedeni su praktični predmeti: teorija o mjerama i utezima, elementi matematike, povijest i zemljopis.

I za vrijeme francuske vlasti karlovačke škole bile su pod vojnom upravom, te su uzdržavane iz vojnog proračuna. Iz tog su se proračuna izdvajala i sredstva za profesorske plaće. Ukoliko u vojnoj blagajni nije bilo dovoljno novca, ususret je izlazio gradski Magistrat i bogati građani. Josip Šporer, gradonačelnik (mair) posebno se isticao u tome. Školska uprava ga hvali: »...da je bio osobiti prijatelj i zaštitnik škola.«¹²⁰

Francuski školski sustav bio je na snazi tri školske godine, no nije uspio ostvariti znatnije rezultate. Da li je karlovački licej »u usporedbi s ranijom gimnazijom davao šire i više obrazovanje« i da li je »ostvaren veliki napredak u školstvu ovog dijela Hrvatske«, nemamo čvrstih pokazatelja.¹²¹ U prijevodu francuskog udžbenika (na hrvatski jezik) za vjeronauk koji je bio tiskan u tiskari koju su odmah po dolasku u grad pokrenuli Francuzi, sačuvana je uspomena na francuski školski sustav. Potpuni naziv toga udžbenika glasio je *Katechismus u svih francuskog cesarstva cirkvah uselen, u Karlovcu, 1812., Civil i Militarzkom Knjig Pritiskaniju*.¹²² Tko su bili učitelji u karlovačkim primarnim školama nije istraživano. Svim školama, a i gimnazijom, upravljao je i nadzirao ih od Francuza imenovani rektor Franjo

¹²⁰ Lopašić, isto, str. 135.

¹²¹ Vrbetić, *400 godina karlovačkog školstva*, str. 30.

¹²² Isto, str. 30.

Jurjević i upravitelj liceja Chrizostom Fogh.¹²³ U Karlovcu je bila organizirana i škola za francuski jezik. Ona je trebala osposobiti činovnike u francuskoj upravi. Posebno povjerenstvo nadziralo je kako je osposobljeno činovništvo u francuskom jeziku, i koga treba poslati na dodatno školovanje.

Godine 1813. nakon povlačenja Francuza iz Karlovca, od francuskog školskog sustava nije ostalo gotovo ništa. U kolovozu 1813. godine ukinut je licej i obnovljena šesterorazredna latinska gimnazija. Dječjačka i djevojačka pučka škola ponovno su uređene prema austrijskom školskom sustavu. Od 1814. do 1820. godine uslijedilo je još nekoliko promjena zbog prilagođavanja karlovačkog školstva austrijskom školskom zakonu. Škole su povjerene učiteljima franjevcima. Gradske pučke škole su definitivno uređene kao četverorazredne gradske škole. Učitelji franjevci, prije preuzimanja učiteljske službe morali su dokazati da su za nju sposobni. Nastavni jezik bio je njemački. Uskoro su pučke škole u Karlovcu preuzeli svjetovni učitelji, a samo je kateheta bio franjevac, dok je učitelje i učiteljice nadzirao ravnatelj gimnazije. Učiteljice su stekle pravo da budu namještene u glavnoj djevojačkoj školi, nakon što bi položile ispit iz metodike pred vojnom komisijom. Takav ispit položila je 1830. godine Theresia Valjak. Spominjemo ju ovdje zbog toga što je nakon što je stekla »svjedodžbu osposobnicu« otvorila svoju privatnu višu djevojačku školu.¹²⁴ U obnovljenoj šesterorazrednoj latinskoj školi tj. gimnaziji, učitelji su također bili franjevci. Morali su biti »ispitani« tj. položiti stručni učiteljski ispit. Nastava se odvijala na latinskom i njemačkom jeziku. Samo jedno kratko razdoblje bila je uvedena predmetna nastava (1816. -1821.), ali je ubrzo obnovljena tzv. razredna nastava; svaki učitelj vodio je jedan gimnazijski razred.¹²⁵

Uz dječjačku i djevojačku pučku školu, višu djevojačku školu i latinsku gimnaziju, u prvoj polovini 19. stoljeća. U Karlovcu je osnovana glazbena i risarska škola. Glazbena škola je bila pod nadzorom franjevaca i gimnazijskog ravnatelja. Još 1804. godine osnovana je odlukom najviših školskih vlasti. Učitelj je poučavao mladež o muzici. Jedan sat tjedno učio ih je pjevanju i sviranju na violini ili nekom drugom instrumentu. Na polugodištu, učenici su polagali ispit pred komisijom i ravnateljem gimnazije. Učitelj je morao poučavati najmanje dva sata na dan, a istovremeno je bio orguljaš u crkvi Presvetog Trojstva.

Tridesetih godina učitelj u glazbenoj školi bio je poznati glazbenik Oton Hauska.¹²⁶ O risarskoj školi kao i o višoj privatnoj djevojačkoj školi ima malo podataka. Možda o njima ima više izvorne građe u Arhivu Franjevačkog samostana u Karlovcu, no on za sada nije u

¹²³ Josip Kostić, *Program kraljevskoga maloga gimnazija u Karlovcu, koncem školske godine 1866.*, str. 10-13.

¹²⁴ Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva*, sv.I., str. 497, 674.; Gršić, *Kraljevska Gimnazija Karlovac*, str. 187.

¹²⁵ isto, str. 55-58.

¹²⁶ Cuvaj, isto, str. 697.

potpunosti otvoren istraživačima. U Hrvatskom državnom arhivu u Karlovcu, sačuvan je vrlo skroman fond o pučkim i ostalim školama za prvu polovinu 19. stoljeća (1820.), dok za ranija razdoblja, sačuvane građe nema. Jedino je sačuvana opsežna građa za povijest latinske šesterorazredne gimnazije, ali od 1820. na dalje. Uopće 1820. godina vrlo je značajna za cijelo karlovačko školstvo. Tada je Karlovački generalat upravu nad svim školama predao Gradskom poglavarstvu.

Na upriličenoj svečanosti 27. listopada 1820. godine u vlasništvo grada predan je drugi kat franjevačkog samostana, sav školski namještaj i sva školska pomagala nabavljena na vojni trošak. Od 1820. do 1822. karlovačke škole bile su podvrgnute upravi carske gubernije u Trstu. Konačna odluka vrhovnog školskog ravnateljstva o predaji karlovačkih osnovnih škola i gimnazije franjevcima izdana je 31. listopada 1822. godine. Po toj odluci grad je na sebe preuzeo obvezu njihova uzdržavanja. Generalno zapovjedništvo u Zagrebu obvezalo je jedino Slunjsku pukovnicu da snabdijeva gimnaziju ogrjevom. Svih drugih obveza o uzdržavanju karlovačkih škola, Generalno zapovjedništvo je bilo oslobođeno. Plaće učiteljima isplaćivao je grad iz Markezijske zaklade osnovane iz ostavštine Janka (Nikole) Markeza.¹²⁷ Ukoliko ta sredstva nisu bila dostatna, ostatak je nadoknađivalo Gradsko poglavarstvo iz gradskih prihoda. O tome da su vojne vlasti prestale uzdržavati karlovačke škole, svjedoči jedan dokument u Hrvatskom državnom arhivu u Karlovcu. Naime, radi se o prijepisu dopisa iz Ugarskog kraljevskog namjesničkog vijeća upućenog Poglavarstvu slobodnog kraljevskog grada Karlovca, u kome se kaže da od 1. studenog 1822. godine karlovačku Gimnaziju više ne financira vojna blagajna, s dotadašnjim godišnjim iznosom od 900 for., nego se Gimnazija financira iz Markezijske zaklade.¹²⁸ Da bi škole za svoje uzdržavanje dobile sredstva, morale su svake godine podnijeti pismeni, detaljno obrazloženi zahtjev. U zahtjevu je moralo biti navedeno koliko će novca biti potrebno za: učiteljske plaće, koja se učila namjeravaju nabaviti i po kojoj cijeni, koje popravke je trebalo učiniti na školskim zgradama i što je još trebalo za njihovo održavanje, pa i koliko novca treba za nagrade učenicima, za plaću školskom poslužitelju, za piljenje drva, za čišćenje dimnjaka, itd. Zahtjevi su najprije u obliku molbe poslani u više školske vlasti, a bez njihova odobrenja nisu se smjeli povećavati troškovi za uzdržavanje škola. Ukoliko se željelo dobiti više sredstava, zahtjeve za njihovo

¹²⁷ Markezijska zaklada osnovana je 1807. s ciljem pomaganja siromašnih učenika karlovačkih škola. Janko (Nikola) Markez svoju imovinu oporučno je ostavio unuku, uz klauzulu da ako umre prije nego što postane punoljetan, iz darovane ostavštine treba osnovati zakladu. Gršić, *Kraljevska Gimnazija*, str. 63.

¹²⁸ HR-DAKA-1, *Poglavarstvo slobodnog kraljevskog grada Karlovca (1714. – 1850.)*, kut. 169, spis: 169 - 2082 - 1823, Budim, 2. rujna 1823.

povećanje trebalo je potkrijepiti dobrim i čvrstim argumentima. Pri upisu u škole, učenici su plaćali primarinu, a u tijeku školske godine, na početku prvog i drugog polugodišta, plaćali su školarinu. Samo su sinovi i kćeri građana slobodnog kraljevskog grada Karlovca bili oslobođeni plaćanja školarine, jer su škole uzdržavane iz Markezijske zaklade. Školarine su mogli biti oslobođeni i drugi učenici, ali samo na osnovi molbe koju je ravnatelj Gimnazije slao na odobrenje Vrhovnom školskom ravnateljstvu u Zagreb.¹²⁹ Sredstva za uzdržavanje škola, vjerojatno nisu redovito pristizala. Pretpostavljamo da su bila oskudna, iako je Poglavarstvo grada zbog uzleta karlovačkog gospodarstva 30-tih i 40-tih godina 19. stoljeća raspolagalo bogatom gradskom blagajnom. Primarina i školarina bila su strogo namjenska sredstva i mogla su se upotrijebiti samo za nabavu školskih pomagala (nastavnih sredstava), a ne za plaće učitelja. Do kraja prve polovine 19. stoljeća plaće učitelja franjevac, bile su vrlo skromne. Grad ih je direktno uplaćivao Franjevačkom samostanu, zajedno sa sredstvima za uzdržavanje cijelog samostana i župne crkve Presvetog Trojstva.¹³⁰

Usprkos skromnom materijalnom stanju karlovačkih škola i skromnoj plaći, učitelji su zadržali visoku kvalitetu nastave. To se posebno odnosi na učitelje karlovačke Gimnazije. Ona je uživala značajni ugled u Hrvatskoj i cijelom Austrijskom Carstvu. Broj učenika 30-tih godina rastao je »Tako da je ... nekih godina premašivao značajnu brojku od 300.«¹³¹

U Gimnaziji su se školovali učenici iz cijelog Austrijskog Carstva. Bilo je onih rođenih u Kranjskoj, Koruškoj, Štajerskoj, Gornjoj i Donjoj Austriji, Istri, Češkoj, Galiciji, Mađarskoj, u Beču, Salzburgu, Pragu, Budimu, Katowicama, Temišvaru, pa i Lombardiji, Veroni i Milanu.¹³² Horvatić u svojoj *Sažetoj povijesti carskog i kraljevskog gimnazija* piše da je upravo ugled karlovačke Gimnazije privlačio učenike iz svih dijelova Austrijskog Carstva. Međutim, o karlovačkim školama, neki njeni polaznici, a i suvremenici nisu imali lijepo mišljenje. Imbro Tkalac, u svojim *Mladenačkim uspomnama* razdoblje karlovačkog školstva 30-tih i 40-tih godina 19. stoljeća, naziva razdobljem »Kranjske uprave« u Karlovcu. Tvrdio je da je znao više od svojih učitelja u pučkoj školi i gimnaziji. Svi su učitelji po njegovu sudu bili neuki i »znanstveno neobrazovani pedagozi« koji su tjerali učenike da uče napamet i bez razumijevanja. Tkalac tvrdi da je zbog njih »izgubio dragocjenih šest godina«. On pogrešno

¹²⁹ Gršić, *Kraljevska Gimnazija Karlovac*, str. 63.

¹³⁰ HR -DAKA, 85-6, variae, kut. 38. Upravitelj Gimnazije i osnovnih škola dobivao je godišnje 400 for, od kojih je 300 davao samostanu, 100 zadržavao za sebe. Učitelji su primali 200 for godišnje i još 28 for za učiteljske poslove. Poglavarstvo grada moralo je davati sredstva i za učiteljske plaće i za uzdržavanje škola. Školski kabineti i knjižnica bili su skromno opremljeni.

¹³¹ Horvatić, isto, str. 4.

¹³² Gršić, *Kraljevska Gimnazija Karlovac*, str. 66 - 70, 72, 73.

tvrdi, da učitelji karlovačke Gimnazije nisu imali nikakvog pedagoškog obrazovanja, da su svoje zvanje stjecali u franjevačkoj teološkoj školi u Gorici koja nije bila cijenjena ni među svjetovnim svećenstvom. »Svjetovni kler držao je takve franjevce ignorantima...«. ¹³³ Tkalčeva tvrdnja o neškolovanosti franjevac, kao karlovačkih učitelja, je neutemeljena. Gotovo svi učitelji karlovačke Gimnazije pohađali su filozofske i teološke studije u Beču ili Grazu, a nakon prve dvije ili tri godine morali su položiti stručni učiteljski ispit. ¹³⁴

Kakvo je pak stanje bilo na djevojačkoj osnovnoj školi, doznajemo iz *Dnevnika* Dragojle Jarnević, koja je polazila osnovnu školu u Karlovcu 20-tih godina 19. stoljeća. Jednako kao i Imbro Tkalac, i ona je dala dosta negativnu sliku karlovačkih škola. U *Dnevniku* je ovako opisala stanje u djevojačkoj pučkoj školi: »Učione one dobe bijahu još slabe, a što se naučavaše bijaše njemačkim jezikom.«¹³⁵ Negativan sud o karlovačkoj Gimnaziji imali su i još neki njeni učenici: Vinko Pacel, Franjo Žužel i poznati karlovački povjesničar Radoslav Lopašić koji se sjećao »zatvora« i nepravednih tjelesnih kazni zbog izgovorene neke hrvatske riječi, makar i za vrijeme školskog odmora. i on je tvrdio da je izgubio mnogo vremena, a malo naučio, i da su svi učitelji bili ljudi bez »znanja i ugleda«, »ponjemčeni Slovenci«, »protivnici Hrvatske i tadanje ilirske misli.« ¹³⁶

Bilo je učenika koji su imali ljepše mišljenje o karlovačkoj Gimnaziji. Tako je Josip Torbar zapisao o svojim učiteljima da su ga u svemu poučili i da su ga oni potakli na domoljubni rad i učešće u narodnom pokretu. Za njih izričito kaže da su »svi bili prijatelji nauke i veliki rodoljubi«. ¹³⁷ Ništa nas ne navodi da posumnjamo u Torbarove riječi. Bio je izuzetna ličnost koja je obilježila pedagoški, kulturni i znanstveni život Hrvatske druge polovine 19. stoljeća. Bio je pedagoški pisac i publicista, autor prvih udžbenika iz prirodnih znanosti na hrvatskom jeziku, urednik *Katoličkog lista*, pokretač i urednik *Književnika*, član JAZU-a, danas HAZU-a, od njenog osnivanja, predstojnik Akademijinog Matematičko - prirodoslovnog razreda, tajnik i potkraj života predsjednik JAZU-a. ¹³⁸ Učenik karlovačke Gimnazije, Petar Bučar, svećenik i pisac sa zahvalnošću se sjećao svojih gimnazijskih učitelja, a Pavle Bošnjak,

¹³³ Tkalac, isto, str. 124.

¹³⁴ HR-DAKA, 85-6 variae; 85-4 opći spisi, kut. 26.

¹³⁵ Jarnević, isto, str. 9.

¹³⁶ Tadija Smičiklas, Nekrolog »Uspomeni Radoslava Lopašića«, u: Radoslav Lopašić, *Oko Kupe i Korane, Mjestopisne i povijesne crtice*, Zagreb: Matica hrvatska, 1895., pretisak 1993., str. V-XXIV.

¹³⁷ Gršić, *Kraljevska Gimnazija Karlovac*, str. 100.

¹³⁸ *125 godina Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1866 - 1991.*, Zagreb: HAZU, 1991.

gimnazijski učitelj i kratko vrijeme ravnatelj Gimnazije, redovito je svoju bivšu školu darivao knjigama i novčanim priložima.¹³⁹

Mnogi učenici karlovačke Gimnazije, prve polovine 19. stoljeća u svojim zrelim godinama, odigrali su ključne uloge u razdoblju formiranja preporodne svijesti, a nabrojiti ćemo samo neke: Ljudevit Gaj, pokretač reforme hrvatskog jezika, *Ilirskih novina* i *Danice ilirske* – centralna ličnost Hrvatskog narodnog preporoda, Fran Kurelac, neumorni borac za uvođenje hrvatskog jezika u javni život i njegovu standardizaciju, Ivan Derkos, autor *Genius patriae*, ugledni trgovac i poslovni čovjek Mijo Krešić, pokretač i središnja ličnost preporodnog pokreta u Istri Juraj Dobrila, Dragutin Accurti, sakupljač narodnog blaga i pokretač novina na hrvatskom jeziku *Karlovački viestnik*; Vinko Pacel, ugledni pedagog, učesnik u reformiranju realki, zastupnik grada Karlovca u Saboru, Franjo Žužel, učesnik burnih događaja 1848. godine, kada je u društvu s Vjekoslavom Babukićem, Dimitrijem Demetrom, Ivanom Kukuljevićem Sakcinskim, Dragutinom Rakovcem i Milivojem Šplajtom bio član Odjela za prosvjetu u Zagrebu, koji je nastojao pripremiti prvi hrvatski zakon o školstvu.¹⁴⁰ Godine 1861. Žužel je bio zastupnik grada Karlovca u Hrvatskom saboru i aktivno sudjelovao zajedno s Pacelom u pripremanju reformi hrvatskog školstva.

Za razvoj karlovačkog školstva u to vrijeme, posebno je važna odluka karlovačkog magistrata, donijeta 1831. godine po kojoj se nastava u karlovačkim školama može organizirati samo prema odredbama »Politische Schulverfassung«, austrijskom općem školskom zakonu, a ne prema ugarskom zakonu »Ratio educationis«. To je omogućilo gradskom Poglavarstvu slobodnog kraljevskog grada Karlovca da se odupre mađarskim nastojanjima da se u karlovačke škole uvede mađarski jezik kao nastavni. Naime, Hrvatski sabor je odbio prihvatiti odluku zajedničkog Hrvatsko - ugarskog sabora (1825. - 1826.) da u svim hrvatskim gimnazijama nastavni jezik bude mađarski i jezik u javnom životu Hrvatske. Ustupak Mađarima bila je odluka da se mađarski jezik uči kao obvezni nastavni predmet u svim razredima gimnazije.

U karlovačkoj Gimnaziji mađarski jezik, kao obvezni nastavni predmet, uveden je 1834. godine. Mađari nisu odustajali od namjere da Hrvatskoj nametnu mađarski jezik kao službeni. U zajedničkom Hrvatsko - ugarskom saboru, pokrenuli su 1835. godine donošenje zakona po

¹³⁹ HR-DAKA, 85-4, *opći spisi*, kut. 29, br. 30, 31. Pavle Bošnjak, je nakon završene gimnazije studirao bogosloviju i do 1858. g. stekao status ispitanog učitelja klasične filologije. U Gimnaziji je od 1858. predavao latinski, grčki i hrvatski jezik, a dužnost ravnatelja Gimnazije vršio je od školske godine 1861./2. do kraja prvog polugodišta šk. Godine 1863./4.

¹⁴⁰ Gršić, *Kraljevska Gimnazija*, str. 106, 107.

kojem bi tijekom deset godina svi činovnici u Hrvatskoj morali naučiti mađarski, po kojem bi učitelji u svim srednjim školama morali predavati na mađarskom jeziku. Zakonski prijedlog nije potvrdio bečki dvor, pa nije mogao stupiti na snagu, ali su mađarske prosvjetne vlasti »na mala vrata« nastojale ugurati mađarski jezik u karlovačku Gimnaziju, kao nastavni jezik. Školske godine 1835./6. poslali su u gimnaziju mađarske udžbenike tiskane u Peštanskoj tiskari, zahtijevajući da se nastava iz latinskog jezika prema tim udžbenicima mora provoditi na mađarskom jeziku. Učiteljsko vijeće je odbilo taj zahtjev, pozivajući se na odluku gradskog Poglavarstva iz 1831. godine po kojoj je cjelokupni školski sustav u Karlovcu organiziran prema austrijskim, a ne prema ugarskim školskim zakonima. Gradsko poglavarstvo odlučilo je udžbenike zadržati i ponuditi da ih kupe oni koji to žele i privatno koriste. Tako je spriječeno uvođenje mađarskog jezika kao nastavnog, a učitelj mađarskog jezika, advokat Mihaell Bányi, predavao je mađarski jezik kao nastavni predmet od 1834./5. do proljeća burne 1848. kada je od straha pred revolucijom pobjegao iz Karlovca.¹⁴¹

Reforme školstva koje su provedene u Austrijskom carstvu 1805.- 1807. godine nisu dale željene rezultate. Školstvo je u svim dijelovima Carstva nazadovalo. Obrazovni sustav utemeljen (1805.- 1807.) nije mogao zadovoljiti potrebe gospodarskog i društvenog razvoja 30-tih i 40-tih godina 19. stoljeća. Ojačali građanski stalež u postojećim školama, nije dobivao potrebna znanja za razvijanje poslovnih djelatnosti, a obrazovni sustav nije školovao sposobne činovnike, vrsne pravne stručnjake potrebne u državnoj službi.

Zato se 30-tih godina počinje pripremati opsežna reforma cjelokupnog obrazovnog sustava. Novi školski zakon za osnovne škole »Systema scholarum elementarium« (Sustav osnovnih škola) stupio je na snagu tek 16. srpnja, 1845. Reforma gimnazija i ostalog srednjoškolskog i višeškolskog sustava, pripremalo se do 1848. Donošenje novog zakona kojim bi se uredilo srednje i višeškolsko obrazovanje spriječili su revolucionarni događaji 1848. godine. Novi, već pripremljeni zakon, »Osnova za organizaciju austrijskih gimnazija i realki« kao privremeni zakon za sve škole u Austrijskom carstvu potvrdio je Franjo Josip, 16. srpnja, 1849. godine.

Nazadovanje školstva posebno je pogađalo hrvatsko školstvo. Ono nije moglo zadovoljiti potrebe hrvatskog građanskog društva, u kojem je porastao interes za obrazovanje i prosvjetu. Za modernizaciju hrvatskih škola, borili su se najprije otporom mađarizaciji škola

¹⁴¹ HR-DAKA, 85-5, *Zapisnici učiteljskog zbora*, kut. 36; HR-DAKA, 85-4, *Opći spisi*, kut. 25 i 38.

i traženjem da se hrvatski jezik uči barem kao izborni predmet. Narodni pokret, osim građanstva, obuhvatio je i dobar dio plemstva koje sve energičnije traži uvođenje hrvatskog jezika u javni život, pa prema tome i u školstvo. Prvi puta je u Saboru u tom smislu vođena rasprava već 1836. Tada je zaključeno da je stanje u hrvatskom školstvu alarmantno i da treba izvršiti temeljite pripreme za njegovo reformiranje.¹⁴² Pokrenute su rasprave u županijskim skupštinama. U njih su uključeni uz ugledne plemiće i svećenici i učitelji. Svima je bio cilj izraditi kvalitetne prijedloge za prvi školski zakon u Hrvatskoj. Ne čekajući zakon o uvođenju hrvatskog jezika u nastavu, u nekim su školama gimnazijski profesori počeli dobrovoljno predavati hrvatski jezik kao izborni predmet. Pojavili su se prvi udžbenici za učenje hrvatskog jezika, Babukićeva prva gramatika hrvatskog jezika i *Temelji ilirskog latinskog jezika*, Antuna Mažuranića. Godine 1840. Sabor je donio odluku da se hrvatski jezik uvede kao nastavni predmet u sve gimnazije. Bečki dvor je osporio primjenu tog saborskog zaključka i tek je 1845. g. dozvolio da se na Kraljevskoj akademiji u Zagrebu otvori katedra za »hrvatsko - slavenski jezik i književnost.« Prvi profesor te katedre bio je Vjekoslav Babukić, a prvo predavanje održao je 5. listopada, 1845. godine.¹⁴³ Na tragu svih tih promjena, Ivan Kukuljević Sakcinski je 1843. godine prvi u Hrvatskom saboru progovorio hrvatskim jezikom, zahtjevajući »da slavni staleži i redovi ... svoj jezik u javni život uvedu.«¹⁴⁴

Karlovac, »najgrađanskiji« i »najrodoljubiviji« grad u Hrvatskoj, nije mogao ostati po strani u pripremanju reformi školstva. Četrdesetih godina 19. stoljeća u program trećeg razreda pučke škole, uvedeno je čitanje i pisanje na hrvatskom jeziku i gramatika, a u četvrtom razredu učila se »gramatika čistog i pravog hrvatskog jezika« - hrvatskog ijekavskog govora štokavskog narječja, a uvedena je i sintaksa kao posebni predmet.¹⁴⁵ Na kraju školske godine 1842./3. najbolji učenik četvrtog razreda karlovačke dječjačke pučke škole, po prvi puta je svoj svečani govor održao na hrvatskom jeziku, a ne na latinskom ili njemačkom jeziku. U Skupštini Karlovačke županije i na sjednicama Gradskog poglavarstva, učestalo se raspravljalo o reformama školskog sustava, i pripremali se prijedlozi. Godine 1847. saborski zastupnici grada Karlovca su na sjednicu Sabora ponijeli konkretne zahtjeve usvojene u gradskoj skupštini, 18. listopada 1847. godine. Njihovi konkretni zahtjevi bili su popisani u šest točaka:

¹⁴² Cuvaj, isto, sv. II., str. 12.

¹⁴³ .isto, str. 66, 67, 70, 72, 73.

¹⁴⁴ J. Šidak, *Historijska čitanka za hrvatsku povijest*, Zagreb, 1952., str. 190.

¹⁴⁵ Cuvaj, isto, sv. II., str. 140.

1. »Sistema scholarum elementarium« treba prilagoditi interesima hrvatskog naroda.
2. U svim školama se svi predmeti moraju predavati hrvatskim jezikom.
3. U svim razredima gimnazije treba se poučavati hrvatska književnost.
4. Na Kraljevskoj akademiji u Zagrebu treba osnovati katedru za hrvatsku povijest.
5. U sve škole treba namjestiti domaće, osposobljene učitelje koji znaju hrvatski jezik.a
6. Treba izraditi dobre školske udžbenike na hrvatskom jeziku.¹⁴⁶

Nije poznato tko su bili zastupnici grada Karlovca na saborskom zasjedanju 1847., kao ni to, tko su bili članovi obnovljenog Gradskog poglavarstva. Naime, od 1841. godine Gradsko poglavarstvo i Gradska skupština su ukinuti, a u Karlovac je poslan Antun Kukuljević, kao kraljevski povjerenik »za veoma tešku obnovu gradskog poglavarstva.« Nije istraživano kada je obnovljeno Gradsko poglavarstvo.¹⁴⁷

Odluke Hrvatskog sabora održanog 23. listopada, 1847. da se umjesto latinskog jezika, u sve urede i škole uvede hrvatski jezik i da se pripremi prvi hrvatski zakon o školstvu, nisu stupili na snagu, jer ih car nije potvrdio. Sve to nije priječilo saborske zastupnike da nastave pripremati reformu školstva. Do lipnja 1848. godine zakonski prijedlog je bio gotov, ali nije dospio na dnevni red sjednica zbog nemira i ratnih priprema u ljetu iste godine. Sabor je samo potvrdio odluke iz 1847. »da službeni jezik u svekolikom javnom životu bez iznimke u trojednom kraljevstvu bude narodni« i da »svi spisi upućeni iz Beča i Budimpešte imaju također biti izdani na hrvatskom jeziku.«¹⁴⁸ Ivan Kukuljević Sakcinski, uz pomoć članova odjela za Bogoštovlje i nastavu izradio je prvi hrvatski školski zakon: »Osnova temeljnih pravila javnog obučavanja za Hrvatsku i Slavoniju.«¹⁴⁹ Zakonski prijedlog prosljeđen je banskom vijeću na odobrenje i, posebnim popratnim pismom banskog namjesnika Mirka Lentulaja, odposlan je 1. rujna 1849. godine svim školama, da bi se učitelji što bolje upoznali i što brže prionuli ostvarivanju preuređenja hrvatskog školstva. Prvi hrvatski školski zakon nikad nije stupio na snagu, jer nije dobio carsku potvrdu i jer su carskim propisom od 16. rujna, 1849. godine stupile na snagu »Osnove za organizaciju austrijskih gimnazija i realki«, a »Sistema scholarum elementarium« i dalje je važeći zakon za uređenje osnovnih škola.

¹⁴⁶ Gršić, *Kraljevska gimnazija*, str. 124.

¹⁴⁷ Cuvaj, isto, sv. II., str. 106, 107.

¹⁴⁸ Šidak, *Historijska čitanka*, Zaključci Hrvatskog sabora o odnosima s Ugarskom i Austrijom, str. 195.

¹⁴⁹ Cuvaj, isto, sv. II., str. 226, 227, 232.

Koliko su karlovački učitelji učestvovali u pripremanju školskih reformi, nije poznato. Učiteljima je bilo strogo zabranjeno svako političko, pa i kulturno javno djelovanje. Ipak, posredno su na širenje hrvatske nacionalne svijesti, u gradu Karlovcu i u Hrvatskoj utjecali gimnazijski ravnatelji, najprije Aurelius Herman, a zatim Josip Podvinski, jer su kao cenzori nadgledali koje se knjige prodaju i kupuju u Karlovcu i odobravali koje će se knjige tiskati u Prettnerovoj tiskari. Aurelius Herman odobrio je 1832. tiskanje Draškovićeve *Disertacije*. Iste godine, u Prettnerovoj tiskari, tiskana je mala knjižica Jožefa Kundeka *Reč jezika narodnoga*, a 1833. Antun Vakanović, je pod pseudonimom Domoljub Horvatić, objavio protumađarski obojeni spis: *Zar da postanemo Mađari? Šest pisama iz Pešte*.¹⁵⁰ Zbog zabranjene javne, političke i kulturne djelatnosti, karlovački učitelji nisu učestvovali u osnivanju »Ilirskog čitanja društva«, niti su se 30-tih i 40-tih godina priključili njenom članstvu. Jesu li redovnici franjevačkog samostana, učitelji gimnazije i svjetovni učitelji pučkih škola imali u rukama *Kratku osnovu Horvatsko-slavenskoga pravopisanja*, jesu li čitali *Novine horvatske*, odnosno *Ilirske novine* i *Danicu ilirsku*, jesu li prelistavali knjige tiskane u Prettnerovoj tiskari, jesu li se privatno družili s uglednim građanima grada Karlovca Dragutinom i Mavrom Klobučarićem, braćom Vranyczani, Adamom Accurtijem, Mirkom Lentulajem, Ivanom Mažuranićem, barunom Dragutinom Kušlanom i svojim bivšim učenicima, Mijom Krešićem i Imbrom Tkalcem, nije nam poznato. Možda su s nekima od njih kontaktirali kao s roditeljima svojih učenika, no u izvornoj građi o tome za sada nema podataka.

Karlovačko školstvo ni u čemu nije zaostajalo za školstvom u Hrvatskoj i cjelokupnom Austrijskom carstvu. Nipošto se ne smije zanemariti činjenica da su Karlovčani u vrijeme preporodnog pokreta, doista bili odlučni borci protiv germanizacije i mađarizacije, te za hrvatski jezik kao temeljno obilježje jedne nacije. Svi oni su svoje osnovno i gimnazijsko obrazovanje stjecali u karlovačkim školama, pa iako su neki omalovažavali rad svojih učitelja i nisu cijenili znanja koja su im podarili, svoje djelovanje mogli su ostvariti samo na temeljima koje su im izgradili njihovi učitelji.

¹⁵⁰ Šidak, *Značenje Karlovca*, str. 150. Šidak je pobio dotadašnju tvrdnju da je spis napisao Jan Kollar.

4.4. Tiskarstvo, knjižare i knjižničarstvo

Govoreći o tiskarstvu, valja naglasiti da ono na neki način predstavlja pravi kulturološki fenomen. U Hrvatskoj je u 19 stoljeću tiskarstvo djelovalo na širenje informacija i na stvaranje novih odnosa na političkom, društvenom i kulturnom planu. U tom vremenu, postojale su tiskare u Zagrebu, Varaždinu, Rijeci, Zadru i Dubrovniku, no izdavanje knjiga napisanih na hrvatskom jeziku i dalje se odvijalo u Budimu i Veneciji. Biskup Maksimilijan Vrhovac, središnja ličnost političkog i kulturnog života Hrvatske, kupio je 1794. godine Trattnerovu tiskaru i knjižaru. Držao je da je tiskarstvo neophodan uvjet za kvalitetno društveno i kulturno djelovanje. U njegovoj su tiskari štampane knjige na njemačkom, latinskom i hrvatskom jeziku. Prva djela koja su izašla iz biskupove tiskare bila su: *Fructus auctumnales* i *De columna milliaria* od Matije Petra Katančića, od Andrije Blaškovića, *Historiae universalis Illyrici* i Josipa Šipuša, karlovačkog veletrgovca, koji je svome sugrađaninu Maksimilijanu Vrhovcu posvetio svoje djelo *Temelji žitne trgovine*. Do 1825. godine u biskupovoj tiskari štampano je tristotinjak knjiga.¹⁵¹

Grad Karlovac se putem štampe nešto kasnije uključio u sustav tiskanih komunikacija. Početke karlovačke tiskarske djelatnosti smještamo u razdoblje francuske vladavine u gradu. Godine 1811. možemo govoriti o jednoj od najranijih karlovačkih stamparija, odnosno o tiskari Gašpara Weissa (Weitza). Prema istraživanjima Olge Maruševski, dokazano je da je karlovački tiskar Weitz, zapravo Gašpar Weisz, potomak tršćanske tiskarske porodice. U Karlovcu je u doba francuske vladavine, otvorio svoju tiskarsku radnju.¹⁵² U tiskari Gašpara Weisza tiskan je prvi udžbenik za francusku vojnu školu. Čuva se u Gradskom muzeju u Karlovcu. Na naslovnoj stranici knjige piše: »Regulament! Zaderxavajuchi Mushtranje, i Manovre Pishakah od pervoga kolovoza 1791. u Karlovzu kod Gaspara Veisza Slovo - Tiskavcza z dopuschenyem Ztaryih 1811.«¹⁵³ Pored desetak tiskanih radova u Weiszovoj tiskari, nalazimo i pjesme odnosno hvalospjeve Mirka Lopašića (oca Radoslava Lopašića o.p.) koji su bili posvećeni predstavnicima francuske vlasti u gradu. U vrijeme francuske vladavine u gradu, usporedno je s Weiszovom tiskarom djelovalo i »Czivil y Militerzko Knyg

¹⁵¹ Josip Bratulić, *Tiskarstvo i knjižarstvo za Ilirskoga pokreta*, u: *Hrvatski narodni preporod 1790. -1848., Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta*, Zagreb, 1985.

¹⁵² *Karlovac i Karlovčani u 19. stoljeću*, Karlovac: Gradski muzej Karlovac, 1982., str. 10.; Strohal, isto, str. 228.; M.Vrbetić, *Karlovačke tiskare*, u: *Karlovac 1579. - 1979.*, Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979., str. 275.

¹⁵³ *Regulament* - o uvježbavanju vojske iz vremena francuske vlasti u gradu 1811. godine.

Pritiskanye«. Prilikom svog dolaska u grad, Francuzi su donijeli tiskarsku drvenu prešu, slova i ostali tiskarski pribor kojim su se služili za tiskanje službenih spisa. Odlaskom Francuza iz Karlovca, 1813. godine nije prestala tiskarska djelatnost.¹⁵⁴ Godine 1812. u toj tiskari izlazi *Katechismus u svih francuskoga cesarstva cirkvah upelan*.¹⁵⁵ Smatra se također da je u toj tiskari tiskano djelo Chrisostoma Fogha *Theoria de virga stereometrica tum cylindrica seu quadrata tum cubica* (1817.).¹⁵⁶ Ivan Nepomuk Prettner, preuzeo je tu drvenu prešu od Jurja Nabijača, pa je tako odlaskom Francuza iz grada, opet nastavljen tiskarski rad u Karlovcu kroz sljedećih sedamdeset godina. Za potrebe Magistrata, već od 1814. Prettner je započeo s obavljanjem knjigovežarskih poslova. Na drvenoj preši koja je mogla maksimalno izbacivati dvadeset otisaka po satu.

Prettnerova tiskara imala je veoma značajnu ulogu u kulturnom životu grada Karlovca, ali i cijele Hrvatske. Prettner i njegovi potomci tiskali su sve do 1884. godine mnogobrojna djela koja su imala veliko značenje za hrvatsku političku povijest, hrvatsku literaturu i kulturu. Prvo veće i značajnije djelo tiskano u Prettnerovoj tiskari bio je *Almanah ilirski za godinu 1823.: s razlicznima pjesmama i pripovjestima, za prudnost i ugodnost sloxen i na svjetlo znoshen/od Jure Maticha* (od Jurja Šporera).¹⁵⁷ To je bio vrlo popularni, a ujedno i prvi karlovački kalendar. Sadržavao je mnoštvo zabavnih i poučnih članaka, te isto tako i različite informacije o gradskim ličnostima, kao i o samom gradu Karlovcu. U Prettnerovoj nakladi izlazio je od 1827. do 1889. godine i *Karlstädter Schreib-Kalender*, koji je vrlo često mijenjao svoj naziv. Njegova tiskara postala je tako vrlo značajno mjesto odakle će se širiti novinarska, književna i politička djela od iznimne važnosti za sveukupnu hrvatsku kulturu. Ona je pored Čitaonice - Ilirskog čitanja društva bila jedna od središnjih mjesta preporodne djelatnosti u gradu Karlovcu. Poslije Šporerovog *Almanaha*, tu je tiskana *Disertacija* grofa Janka Draškovića, kao prvi politički spis 1832. godine. Svoja djela kod Prettnera izdaje i Dragojla Jarnević. Tu su svjetlo dana i kritike javnosti ugledale njezine *Domorodne poviesti* (1843.).¹⁵⁸ U četrdesetim godinama 19. stoljeća, možemo govoriti o najaktivnijoj djelatnosti Prettnerove tiskare. Od 1841. do 1847. Prettner izdaje vrlo popularan list na njemačkom

¹⁵⁴ Vrbečić, *Karlovačke tiskare*, str. 276. Stara se francuska drvena preša i dalje upotrebljavala prema potrebi. Nju je prilikom povlačenja Francuza iz grada preuzeo neki Rainardt, a kasnije dolazi u vlasništvo karlovačkog liječnika Jurja Nabijača.

¹⁵⁵ Cuvaj, *Grada za povijest školstva*, sv. I., str. 750.

¹⁵⁶ Vrbečić, *Karlovačke tiskare*, str. 276.

¹⁵⁷ Ogranak matice Hrvatske, Karlovac: Gradska biblioteka »Ivan Goran Kovačić«, 1990. (pretisak izdanja iz 1823., iz kataloškog zapisa).

¹⁵⁸ Jarnević, isto, str. 211 od 7. 2. 1843. Karlovački cenzor Banij daje obavijest da se Dragojline *Domorodne poviesti* mogu dati tiskati bez ikakve zapreke.; *Der Pilger*, III/1843., br. 29. od 12. IV.

jeziku *Der Pilger* (prve karlovačke novine). Tu je također Ivan Mažuranić objavio spis *Hervati Magjarom* burne 1848. godine.

Uz tiskaru je radila i Prettnerova knjigovežnica, no razvojni put njegove knjigovežarske djelatnosti nije moguće pratiti zbog toga što veliki dio njegovih radova nije sačuvan u izvornom obliku. Godine 1841. Prettner je dobio od cara Ferdinanda I. obrtnicu (dozvolu za obavljanje obrta), kojom je tako postao »c. k. poveljeni tipograf« - »k. u. k. privilegirter Buchdrucker und Buchhändler« (»carski i kraljevski privilegirani tiskar i knjižar«).¹⁵⁹ Poslije smrti Ivana Nepomuka Prettnera 1856. godine, tiskaru je jedno vrijeme vodio njegov najstariji sin Dragutin, međutim, i on ubrzo umire. Posao preuzima njegov najmlađi brat Adolf Gustav Prettner. Bio je čovjek široke naobrazbe, a radio je i u Gajevoj tiskari u Zagrebu. Pod njegovim vodstvom, tiskara je još dugo radila, no konkurenciju je dobila u tiskari Abela Lukšića (osnovana 1861.). U Karlovcu je djelovala samo par godina, a potom se premješta u Beč 1865. godine.¹⁶⁰

Karlovac je doista zauzimao vidno mjesto u tiskarstvu Hrvatske. Vrlo značajna i brojna književna i politička djela tiskana su u Prettnerovoj tiskari, što nam dokazuje da je doista razvio bogatu tiskarsku, izdavačku i knjižarsku djelatnost u gradu Karlovcu u preporodnom vremenu.

Jednako tako, kao tiskarstvo, i knjižarstvo je u to vrijeme odigralo značajnu kulturnu ulogu u gradu. Tiskarstvo i knjižarstvo usko su povezane djelatnosti. Knjižari su, kako je iznio Imbro Tkalac, na neki način bili pravi nositelji »bajke kulture«. S tom tvrdnjom možemo se složiti, jer su oni utirali put od pisca do čitatelja i bili istovremeno i komunikatori i informatori. U knjižarsku djelatnost Karlovac se uključio dosta rano, odnosno u razdoblju preporodnog pokreta, kada je on bio jedan od najjačih gospodarskih i kulturnih centara u Hrvatskoj. Iako je u vrijeme preporodnog pokreta književna i tiskarska aktivnost živnula, ipak još čitalačka publika i knjižari nisu pokazivali dovoljno jaki interes za hrvatsku knjigu.¹⁶¹ U

¹⁵⁹ Vrbetić, *Karlovačke tiskare*, str. 276, 277.; Jarnević, isto, str. 13. , O namještenicima Prettnerove tiskare doznajemo iz *Dnevnika* Dragojle Jarnević. Ona nas informira da je u njegovoj tiskari kao vješt slagar radio njezin brat Ignac do 1834.: »Moj stariji brat ... izučio tiskariju i slagariju, i bio svrhom 1832. g. slobodan kalfa. Izučio se kod Pretnera u Karlovcu, koj ga najvolio među svima kalfama, jer mu nebijaše premca u vještini i znanju svoje struke«. S njim je radio i Moravljani iz Brna, Franjo Redinger koji je kod Prettnera radio kao tipograf. Dragojla spominje i Franju Friedricha koji se bavio knjigovežarskim poslovima: »A i knjigovežarijom se također Pretner bavio, i u ovoj struci imao kalfu, od prvakah jednoga. Franjo Fridrih bijaše mu ime rodom Ugrin«.

¹⁶⁰ Strohal, isto, 228.

¹⁶¹ Vjekoslav Klaić, *Knjižarstvo u Hrvata, Studije o izdavanju i širenju hrvatske knjige*, Zagreb: Tisak i naklada knjižare St. Kugli, 1922., str. 26.: U svojem djelu *Izbor dugovanjah vsakovrsneh za hasen i razveselenje*

karlovačkom listu *Der Pilger*, br. 19. od 1842., nailazimo na oglas kojim Ivan Kukuljević Sakcinski poziva k »predbrojenju na različita dela« pa napominje: »Mi žalibože, neimamo nikakvih knjigoprodavaocah, koji bi se rasplodivanjem literature naše mnogo baviti hteli - kako to kod inostranih naroda vidimo: tim je potrebno da svaki spisatelj naš sam potraži način, kako da knjige svoje razprostrani. Druge pomoći u nas neima, nego uteći se pod krilo predbrojnikah - što i ja činim, moleći svakog vrednog domorodca koje god vere, i koje god azbuke bio - da se predbrojiti izvoli.«¹⁶² Kukuljević navodi i tko su sve bili pretplatitelji, pa tako navodi baruna Dragutina Kušlana i gradskog knjižara Ivana Prettnera. Istraživajući, nailazimo i na različita djela na koja se primala pretplata, a izašla su u pet knjiga. Sadržaj prve knjige jesu Pripovjetke, druge i treće knjige - Dramska djela, četvrte knjige - Poezija, a pete knjige - Smiještice, Putopisi, Životopisi. Od pripovjedaka važno je istaći sljedeće: *Bugarin* - pripovijest iz novijeg srpskog života, *Marva posadnica* - staroslavenska historijska pripovijest, *Bratja* - narodna novela i *Pauk* - novela iz ilirske historije.¹⁶³

U Zagrebu je Vjekoslav Babukić (tajnik ilirske čitaonice) rasprodavao djela ilirskih pisaca, pa su ga tako nazvali najvećim knjižarom u Hrvatskoj. On je uz Ljudevita Šplajta, skupljao pretplatnike za djela Dragojle Jarnević, za što se i ona sama zauzimala i borila, kako bi sakupila što veći broj pretplatitelja.¹⁶⁴ Već 1836. godine Karlovac je imao posudbenu biblioteku koju spominje Jarnevićeva. Tu su se najvećim dijelom nalazile pripovjesti i romani, ali znanstvene i poučne literature nije bilo. Tridesetih godina 19. stoljeća, Prettner je otvorio pored knjigovežnice i tiskare i knjižaru – Buch – Kunst - und Musikalien - Handlung, trgovinu knjiga, umjetnina i glazbenina. U svojoj knjižari Prettner je mogao prodavati samo one knjige koje je odobrio cenzor, među kojima su bile knjige koje je izdao u vlastitoj nakladi, te tiskao u svojoj tiskari. U četrdesetim godinama 19. stoljeća njegova je knjižara postala već poprilično razvijena. Tih godina knjižaru u Karlovcu osnovao je i Johann Ghilardi.¹⁶⁵ Ne možemo pouzdano znati kada je ta knjižara započela s radom, no znamo da je 1845. godine već postojala, jer te godine *Der Pilger* oglašava Ghilardia, kao »Kunst - und Musikalien Händler« - »Trgovca umjetnina i muzikalija«.

služećih, Tomo Miklušić ističe kako »hrvatski spisatelj i knjižar ne može ni misliti da bi prodao više od tri stotine primjeraka kojeg djela«

¹⁶² *Der Pilger*, II/1842, br. 19., od 5. III., str. 76. Pretplatnici sa zanimanjem i mjestom boravka.

¹⁶³ isto

¹⁶⁴ Jarnević, isto, 8. 4. 1843., str. 216.

¹⁶⁵ Johann Ghilardi se uz Prettnera u Karlovcu među prvima bavio knjigovežarskim poslovima (o.p.).

U *Intelligenzblattu* koji je izlazio 1845. godine kao poslovni prilog lista *Der Pilger*, pronađen je popis knjiga Prettnerove knjižare. Te su knjige izdane na hrvatskom i njemačkom jeziku. Njegova je knjižara pružala doista veliku ponudu, a u njoj su se mogle dobiti također i antikvarne knjige, pa je tako to bila i prva karlovačka antikvarnica. U *Pilgeru* smo naišli na oglase vezane za knjige koje su se mogle dobiti u Prettnerovoj knjižari.

U srebru su se mogle dobiti *Čudnovate diple* od V.Zorca, *Ruže i tarnje* od Ljudevita Vukotinovića, *Kolo* - članci za literaturu, umetnost i narodni život, izdavači: Rakovac, Vraz i Vukotinović. U Prettnerovoj knjižari moglo se dobiti i deveto izdanje *Sveopće spoznaje o svijetu (Allgemeine Weltkunde)* ili *Enciklopedija za geografiju, statistiku i povijest država*.¹⁶⁶ Prettner objavljuje također i djela Ognjeslava Utješanovića Ostrožinskog, *Vila Ostrožinska*, a oglašava i *Basne i pripovijetke* Ignjata Čivića Rohrskog.¹⁶⁷

Možemo, dakle, zaključiti da je tiskarstvo i knjižarstvo u gradu Karlovcu imalo značajnu ulogu. Djelatnost Prettnerove knjižare bila je doista svestrana, a svojim je utjecajnim radom pridonijela kulturnom napretku i razvoju grada u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda.

4.5. Pokušaji pokretanja lokalnih časopisa i novina

Pitanje novinstva u Hrvatskoj pokreće se krajem 18. stoljeću. U to vrijeme, u Zagrebu su izlazile novine najprije na latinskom, a potom na njemačkom jeziku. Važno je istaći da je među prvim pokretačima hrvatskih novina bio upravo Karlovčanin Juraj Matija Šporer (Gajev preteča). Naglasio je da je: »... vruća želja svakoga rodoljuba imati »oglasnicu« (t.j. novine) u narodnom jeziku, to više što ostali narodi Evrope, pa i naši susjedi već odavna tu sreću uživaju.«¹⁶⁸ U njegovom je rodnom Karlovcu 1823. godine izašao njegov *Almanah Ilirski za prudnost i ugodnost sloven vu utisthenici Prettnerovoj*. U *Almanahu* bit će govora o političkim

¹⁶⁶ *Der Pilger*, VI/1846., br. 27., od 30.IX., str. 212. Podaci o Enciklopediji za geografiju, statistiku i povijest država koja se mogla dobiti u Prettnerovoj tiskari.

¹⁶⁷ isto, V/1845., br 16., od 23. VIII., str. 127. U ovom broju *Pilgera* naišli smo na književni oglas: »U Beču tiskom Ueberreuterovim izašla je i može se dobiti kod g. Prettnera knjigara u Karlovcu: *Vila Ostrožinska, Piesmotvori i Misli o umietnosti (kratka estetika)* Og. Ostrožinskoga, dućanska cijena knjige je 50 kr srebra, potpisatelji i predbrojitelji će moći dobiti knjigu po četrdeset kr srebra«.

¹⁶⁸ Ivo Hergešić, *Hrvatske novine i časopisi do 1848., Hrvatske sudbine*, Zagreb: Ex libris, 2005., str. 43.; Josip Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske, 1771. - 1939.*, Zagreb: Stvarnost, 1962.

dogadanjima, povijesnim člancima, bilješkama iz domaće povijesti, književnoj kronici, biografskim podacima o povijesnim ličnostima, itd. Ujedno je to i prvo djelo zabilježeno u Prettnerovoj tiskari, s različitim sadržajima zabavnog i poučnog karaktera. Predstavljao je neku vrstu kalendara, a oni su u to vrijeme bili preteča novina.¹⁶⁹ Šporer ističe važnost narodnoga jezika i hvali njegove ljepote, a osuđuje sve one koji svoj jezik zbog tuđega zanemaruju.

Uz Gajeve *Novine horvatske* i *Danicu horvatsku* izlaze u Zagrebu i njemačke novine *Agramer politische Zeitung* s literarnim dodatkom *Luna* iz 1826. godine, te njemački časopis *Croatia* od 1838. godine. Novine koje su pokrenule hrvatski preporodni pokret bile su Gajeve *Novine Horvatske*. Gaj je molbu za izdavanje novina predao 1832. ostvarujući tako svoju zamisao. Odlazi osobno u Beč tražeći audijenciju. Dana 9. srpnja 1834. godine Franjo I. podjeljuje Gaju dozvolu za izdavanje političkih novina. Krajem listopada iste godine, Gaj izdaje svoj *Oglasz* u kojem ističe: »Z - najvishejšem Dopuschenyem szv. Czeszarzko - Kralyevzkoga Velichantzva Franye I. izhajale budu vu Zagrebu zpochetkom leta doiduchega 1835., ... «.¹⁷⁰ Prvi broj *Novina horvatzkih* izlazi 6. siječnja, 1835., a 10. siječnja i književni prilog - *Danicza horvatzka*. Prve godine štampaju se starim pravopisom i kajkavskim narječjem, a od iduće godine štampaju se na štokavskom narječju i mijenjaju ime u *Ilirske narodne novine* i *Daniczu Ilirsku*. Godine 1843. zabranom ilirskog imena nazivaju se *Narodne novine*, a od 1845. do 1849. godine izlaze kao *Novine Horvatsko – Slavonsko - Dalmatinske*. U novinama Gaj stavlja naglasak na jezik, pa kaže: »Vrijeme je, da se i mi prenelo i svome jeziku izvojštimo mjesto, koje mu pripada.«¹⁷¹ *Danicza* i *Novine* pojavile su se u pravi trenutak kako bi potaknule i poduprle preporodnu akciju, koja je nakon 1835. godine apsolutno nezamisliva bez tih glasila. Gajeve su *Novine* usprkos svih prepreka i oštih cenzura izvršavale preporodnu zadaću.

U Karlovcu su prve karlovačke novine *Der Pilger-zeitschriftliches Organ für vaterländische Interessen, Kunst und Industrie* izlazile na njemačkom jeziku (gotica) i pripadaju među prve publikacije u Hrvatskoj. To je naime bio važan kulturno - povijesni-književni list za grad Karlovac, ali i za cijelu Hrvatsku. Bio je to gospodarstveni list kojem je najveća zadaća bila objavljivanje gospodarskih vijesti i oglasa. Objavljivao je putopise, crtice,

¹⁶⁹ M. Vrbetić, *Novinstvo u Karlovcu 1841- 1941.*, str. 303, u: *Karlovac 1579 - 1979.*, Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979.

¹⁷⁰ Hergešić, isto, str. 62.

¹⁷¹ isto, str. 64.

priče, eseje i crnu kroniku. Ipak za nas i analizu socijalnog stanja grada Karlovca najvažniji je gospodarski sadržaj tog lista. U *Pilgeru* su oglašavali i nudili svoje usluge gostioničari, svratištari, vlasnici kuća i stanova, privatni učitelji, pisari, odvjetnici i liječnici. Bogatiji i bolje stojeći poduzetnici oglašavali su se u *Pilgeru* većim i raskošnijim oglasima. Zato nam je taj list izvrstan izvor za spoznavanje i oslikavanje društvene strukture grada.

Izlazio je u nakladi znamenitog karlovačkog tiskara Ivana Nepomuka Prettnera od 1841. do 1847. godine. *Der Pilger* je isticao patriotsko - posredničku tendenciju. Uz ekonomske i političke vijesti, oglase i dopise, sadrži i prevedene i izvorne pjesme, kazališne izvještaje, novele, feljtone itd. Paralelno je izlazio s *Agramer Zeitungom* i s *Lunom, Croatiom*, Gajevim *Novinama* i *Danicom*, neko vrijeme s Vrazovim *Kolom*,¹⁷² Demetrovom *Iskrom*, te znamenitim *Branislavom*, ilegalnim listom Ilirskog pokreta.¹⁷³ U tom je listu izašao znameniti govor Ivana Kukuljevića Sakcinskog na Saboru Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, od 12. svibnja, 1843. godine. U svom govoru na Saboru zalaže se za uvođenje narodnoga jezika kao službenog u Hrvatskoj, te poručuje: »Preuzvišeni Gospodine Grofe i Bane, Presvjetli Velmože! Slavni Stališi i redovi! Kao što svaki pravi Hãrvat i Slavonac, tako sam i ja s velikom zaisto radostju i unutrašnjim uzhitjenjem razumio, da slavni stališi i redovi ovih kraljevinah žele: podignutje katedrah Za narodni naš jezik i literaturu, (kako ja mislim) ne samo u Akademiji nego u cëlom Distriktu Akademie Zagrebačke čim bez dvojbe to steći žele, da svi izobraženi stanovnici kraljevinah naših svoj maternji jezik dobro i izvãrstno nauče.« ... »A ja pitam slobodnim duhom: tko može cëlomu jednomu narodu, ako je taj i Bog zna, kako malen, nu ako istinitu i krẽpku volju ima, zabraniti, da svojim prirodjenim jezikom govori, da ga na pãrvo mẽsto stavi, i po tom narodnost svoju digne, tko može i smẽ slobodnomu narodu, kao što su konstitucialni Hãrvati i Slavonci, to zaprẽčiti?«¹⁷⁴ »Vodimo, dakle i mi već naš jezik k njegovomu cilju, i dãržimo se u tom primẽra ostalih narodah europejskih koji svi mãrtvi jezik s živimi zamẽniše, i po tom k narodnomu svojemu razvitju najviše doprinesoše,...š njim i po njem moramo nesrẽtnu našu domovinu i nesrẽtni naš narod srẽtnimi

¹⁷² NSK, 90551, časopis *Kolo, Članci za literaturu, umetnost i narodni život, knjiga II*, ur. Dragutin Rakovac, Stanko Vraz i Ljudevit Vukotinović, Zagreb, 1842. str. 110. U *Kolu* nailazimo na Vukotinovićev »ilirizam« i »kroatizam« u kojem jasno razdvaja ova dva pojma pa tako tvrdi da je ilirizam »Život naš duhovni« odnosno jezično-kulturni program, dok kroatizam znači »Život naš politički« tj. politički program preporodnog pokreta zasnovan na obrani municipalnih prava. »Kroatizam je zaštita, pod kojom mi radimo. U smislu konstitucionalnom svi smo Horvati.«

¹⁷³ NSK, R VII - 4°- 5, primjerak a, b,c, *Branislav* (ur. Bogoslav Šulek i Paja Čavlović), Beograd., 1844 - 1845., str. 17 - 19.

¹⁷⁴ isto, str. 17 i 18.

učiniti!«¹⁷⁵ Ovim govorom Kukuljević je poručio da je naš jezik potrebno učvrstiti i učiniti da on postane vladajućim u domovini, ne zamjenjivati ga ikojim drugim jezikom, a kamoli mrtvim – latinskim jezikom. Jezik je najveće blago jednog naroda i most koji nas povezuje.

U preporodnom vremenu (»zlatno doba karlovačke trgovine«) karlovačko građanstvo je pokazivalo veliku potrebu da svoje trgovačke interese i domoljubne osjećaje izrazi u jednom listu, a to je bio upravo »*Der Pilger*«. Zanimljivo nam je pismo koje Ivan Nepomuk Prettner upućuje Ivanu Mažuraniću (oko 1847.). U tom pismu navodi da ima namjeru tiskati oko pet stotina primjeraka lista, a uvjetno i sedamsto pedeset. Radi se doista o velikom broju primjeraka s obzirom na to da su u periodu od 1835. do 1843. godine Gajeve »Novine« izlazile u tristo do četristopedeset primjeraka, a *Danica* je tek 1843. godine postigla tiraž od šesto primjeraka.¹⁷⁶

Milivoj Šrepel u djelu *Šulekovi listovi Gaju* iznio je zanimljiv podatak o pismu Bogoslava Šuleka, Ljudevitu Gaju od 14. XII. 1845. gdje mu daje na znanje kako Mažuranić ima namjeru u Karlovcu izdavati *Pilger* na hrvatskom jeziku, pa kaže: »Ja sam saznao da je Mažuranić naumio izdavati Pilgera na našem jeziku: ako on nameru ovu izvede, onda će biti kasno, prekasno Danicom mu se opreti ...«.¹⁷⁷ Dakle, radi se o strahu od pojave preporodnog lista s drugačijom radikalnijom političkom orijentacijom, što je potvrđeno ovom Šulekovom izjavom. Antun Barac konstatira: »U Karlovcu je Ivan Mažuranić htio tamošnji njemački list *Pilger* izdavati na hrvatskom jeziku. Ništa od toga nije ostvareno.«¹⁷⁸ Nismo naišli na relevantne podatke koji bi nas upućivali na realizaciju navodne namjere. *Pilger* i dalje izlazi na njemačkom jeziku.

Der Pilger je, prema stajalištu Ive Hergešića, bio četrdesetih godina 19. stoljeća, jedan od najbolje dotjeranih (uređivanih) njemačkih novina u Hrvatskoj.¹⁷⁹ Istovremeno je *Pilger* imao karakteristiku novina, ali i beletrističkih časopisa koji su bili prilog novinama. Bio je prepun domaćih vijesti i predstavljao naš prvi trgovačko-poslovni list. Osnovna karakteristika *Pilgera* je bogatstvo i raznolikost sadržaja. To smo mogli uvidjeti istražujući njegov sadržaj, najčešće u pronalaženjima različitih informacija i naslova. Sve do 1844. godine bio je prožet rodoljubno - povijesnim temama, prozom, poezijom i etnografskim sadržajima. Te iste godine

¹⁷⁵ isto, str. 18.

¹⁷⁶ NSK, R 5850/1 -6., I. N. Prettner, *pismo Ivanu M.ažuraniću*; Antun Barac, *Hrvatska književnost, knjiga I.*, Zagreb, 1954. str. 145.

¹⁷⁷ NSK, Milivoj Šrepel, *Šulekovi listovi Gaju, Građa za povijest književnosti Hrvatske, knjiga II.*, Zagreb: JAZU, 1899., str. 284.

¹⁷⁸ Barac, isto, str. 65.

¹⁷⁹ Hergešić, isto,

u vrijeme oštre bečke cenzure literarnu tematiku zamijenila je rubrika *Opća svjetska i nacionalna kronika*. U novinama se također susrećemo s feljtonom.¹⁸⁰ U rubrici *Pilgera* - dnevna kronika (*Tages-Chronik*) možemo naići na zapise iz mnogih hrvatskih gradova, Monarhije i svijeta. S pravom možemo reći da je *Pilger* u punom smislu riječi - pravi »putnik«. Novine su objavljivale literarne, vojne, poljoprivredne, domovinske, novinarske, znanstvene i mnoge druge vijesti. Na taj su način četrdesetih godina 19. stoljeća karlovački čitatelji bili upućeni i obaviješteni kako o domaćim, tako i o stranim vijestima. U pojedinim godištima *Pilgera*, točnije 1842. i 1843. postoje i rubrike »Dogodilo se na današnji dan« (*Historische Tagebuchblätter*), a uza sve to se na kraju broja nalazio i meteorološki izvještaj. O važnim događajima u gradu obavještavala je rubrika *Locales*. Najčešće su to bile obavijesti o koncertima, kazališnim predstavama, zabavama, aktivnostima Ilirske čitaonice,¹⁸¹ te ostalim kulturnim događajima u gradu. Tako smo naišli na obavijest o kulturno - društvenom događaju u gradu, kada se Gospoda članovi Hrvatsko - slavonskog gospodarskog društva pozivaju u skupštinu, koja se održavala 2. listopada 1846. godine u Vijećničkoj kući u Karlovcu.¹⁸² U toj su rubrici bili također izvještaji o rođenju, smrti, vjenčanju, poslovnim aktivnostima, uspjesima itd. Svakako je važno spomenuti i oglasnik *Pilgera* koji je s vremena na vrijeme izlazio u sklopu lista, a ponekad i kao njegov prilog: *Handelsblatt* i *Handels-und Intelligenzblatt* (trgovački i obavještajni list). Imao je zadaću informirati čitaoce o privrednoj i kulturnoj djelatnosti Karlovčana. Prvenstveno su to bile obavijesti o: kulturnim priredbama u gradu, cijeni žitarica, godišnjim i tjednim sajmovima, trgovini sa stranim zemljama, te o novoizašlim knjigama koje se mogu nabaviti u Prettnerovoj knjižari.

Karlovačka ilirska skupina nije gajila posebne simpatije prema tom njemačkom listu koji je oprezno registrirao promjene izazvane ilirizmom. Naime, 1843. godine zabrana ilirskog imena odrazila se i na sam *Pilger*, što je značilo da je rodoljublje zbog velikog opreza nestalo iz lista. Nikako se ne smije izostaviti činjenica da je ovaj list u svojim prvim i posljednjim godinama bio prepun patriotskih tema, ali je nedostajala ona temeljna odrednica patriotizma, a to je pitanje jezika. Karlovačka ilirkinja Dragojla Jarnević, zapisala je u svojem dnevniku: »Takodjer se pribraše više Karlovčana, pa nekakve novosti pripovedaju i uvadaju.

¹⁸⁰ *Der Pilger*, II/1842., br. 25, od 27. VIII., str. 111. Spominje se grof Laval Nugent, koji je od 1813. na čelu austrijske vojske. Bio je vatreni pristaša Ilirskog pokreta i najbliži suradnik Lj. Gaja, član Hrvatskog sabora i Karlovačke čitaonice.

¹⁸¹ isto, br. 9, od 29.I., str. 33., Riječ je o važnom kulturnom događaju u gradu: »Poziva se sva Gospoda i svi koji žele stupiti u društvo Ilirskog čitanja da prisustvuju u Dvorani slavnog Magistrata na izboru Ravnatelja društva narodne Čitaonice, 30. siječnja 1842.«

¹⁸² *Der Pilger*, VI/1846., br. 28., od 3. X., str. 220. Obavijest članovima Hrvatsko - slavonskog gospodarskog društva o skupštini koja se održava 2.10. 1846. u gradskoj vijećnici.

To su najbliži komšije Ignjat Neralić i Antun Vranić. Do ove godine obćismo jednako njemački, ali sada pozdravljaju hrvatski i razgovor hrvatski zamiću. Buncaju o nekakvom Ilirstvu i nagovaraju mene i sestru mi, da se odrećemo niemštine. Kako da se odrećem niemštine, a hrvatski neznam govoriti; mislim, na toliko hrvatski, da bi obćiti mogla. Neka idu s bogom svojom hrvaštinom, ja joj lje nahuditi neću!¹⁸³

Ova kratka opaska, zabilježena u njezinom *Dnevniku*, kasnije ipak napisanom hrvatskim jezikom, svjedoći da je još tada čak i u svakodnevnom govoru, njemački jezik imao prednost pred hrvatskim jezikom. Dakako, jednako je bilo, ili još i više, u službenim, administrativnim i upravnim poslovima, posebno u vojnim institucijama i krugovima. Dobro je to svjedočanstvo kako je u gradu u prvim desetljećima 19. stoljeća tek počela prava borba za hrvatski jezik i govor, od njegove svakodnevne uporabe, posebno među intelektualnim građanstvom kao i u javnim institucijama vojne uprave, grada, pa i karlovačkom školstvu i kulturi.

Razlika između Gajeve *Danice* i *Pilgera*, je upravo u tome što je *Danica* čitavo vrijeme bila usmjerena na jezik i utiranje puta hrvatskom jeziku u novinstvu, dok *Pilger* ide već ustaljenim putovima njemačkog jezika. Što se pak tiće političkog pitanja, u *Pilgeru* ne nalazimo baš potpuno jasne i precizne odgovore. Na neki način možemo zaključiti da je dosta suzdržan u tumačenju političkih zbivanja. Zabranom ilirskog imena. *Pilger* postaje neutralan s vrlo kratkim i sažetim bilješkama o političkim događajima. Tek od 1847. godine osjeća se preokret. Iako nema priloga na hrvatskom jeziku, politički prilozi su češći i opširniji.

Treba spomenuti i dva važna lista koji ne izlaze u Karlovcu, no u njima surađuje karlovačka ilirska grupa. To su bili: *Slavenski Jug* (1848 - 1850.) i *Südslavische Zeitung* (1849 - 1850.). Dragojlo Kušlan i Nikola Krestić uređivali su *Slavenski Jug*, a u priređivačkom odboru bili su: Makso Prica, Ivan Mažuranić, Imbro Tkalac koji surađuje i u *Südslavische Zeitung*, te Ljudevit Šplajt.

Godine 1848. dolazi do povlaćenja lista *Der Pilger*. Ni jedan drugi list nije obavještavao o političko - društvenim problemima i kretanjima toga vremena, prvenstveno ne u razdoblju Bachova apsolutizma, kada u gradu zamire sav društveni i kulturni život.

¹⁸³ Jarnević, isto, 14 rujana 1836., str. 77

Dakle, iz naših istraživanja o novinstvu u vrijeme preporodnog pokreta, možemo zaključiti da je u gradu Karlovcu publicistička djelatnost bila vrlo aktivna. Krenuvši tako od *Almanaha Ilirskog*, njemačkog lista *Der Pilger*, *Glasonoš* Abela Lukšića, tu treba svakako uvrstiti karlovačkog publicistu Dušana Lopašića te njegove listove: *Svjetlo*, *Sloga* i *Glasonoš*. Svi su ti listovi imali vrlo značajnu ulogu za kulturnu povijest Karlovca i na neki način otvorili put novinstvu u samome gradu. Bili su bogat izvor informacija, a pomogli su pri razvoju kulturnih potreba Karlovčana. Bili su pokazatelj karlovačkog umjetničkog, društvenog i kulturnog života, te relevantan izvor za proučavanje gospodarske i političke prošlosti grada Karlovca. U tome je bila njihova trajna vrijednost.

4.6. Glazbeni i kazališni život grada

Glazbene priredbe zrelog preporodnog vremena u gradu Karlovcu

Glazba u gradu Karlovcu imala je važnu ulogu u kulturnom i društvenom životu, te pridonosila njegovoj živosti. Istraživanjem glazbenog života u preporodnom vremenu, cilj nam je dati potpuniju sliku o glazbenoj umjetnosti Karlovca. Potreba stvaranja karlovačkih glazbenika koji bi sudjelovali u glazbenom životu grada, bila je nužna. U svome gradu Karlovčani su doista imali priliku slušati dobru glazbu koje su izvodile vojne kapele, a koje su bile stacionirane u Karlovcu, te s vremena na vrijeme gostujuće družine.¹⁸⁴

Uz vojnu i crkvenu glazbu već je oko 1800. godine bila u gradu osnovana i građanska ili purgerska kapela. Ta bogata tradicija i potreba za kvalitetnim glazbenicima koji bi glazbom djelovali u gradu utjecala je na odluku Gradskog poglavarstva, da već 1804. godine osnuje u gradu posebnu Glazbenu školu. Školu je vodio njezin prvi glazbeni učitelj i pedagog Franjo Zihak. Gradski je magistrat pokrivaio troškove škole, plaću učitelja i skrbno je pazio na rezultate koje je škola postizala. U školi se uz pjevanje učilo svirati na najvažnijim

¹⁸⁴ Glazbeni život u gradu Karlovcu započinje već u 17. st., a vezan je za bogoslužje i vojne kapele. Svoje znanje glazbenici su stjecali u gradovima iz kojih potom dolaze u Karlovac. Grad je posjedovao dobre svirače koji su bili pozivani na uveličavanje crkvenih svečanosti. Valja naglasiti da je u razdoblju 17. i 18. stoljeća glazba bila umjetnost zatvorenoga tipa svedena na elitne krugove dvora te bogatih građanskih i plemićkih kuća. Prema široj publici bila je otvorenija jedino profesionalnost crkvenih glazbenika.

instrumentima. Zbog takvog je službenog pristupa i pomoći Gradskog magistrata, karlovačka Glazbena škola postala središte kvalitetnog glazbenog života grada, a to se odražavalo na svim javnim, vojnim, crkvenim i građanskim priredbama u gradu.¹⁸⁵ Doprinosila je i razvoju opće hrvatske glazbeno - kulturne baštine. Kada je u Karlovcu otvoren preparandijски tečaj (učiteljski tečaj) Vrhovno školsko ravnateljstvo naredilo je 31. ožujka 1834. godine gradu Karlovcu da nabavi glasovir i orgulje, instrumente koji su u prvom redu trebali služiti obučavanju učitelja. Satovi glazbe održavali su se dva puta tjedno, a mogli su ih pohađati i drugi đaci. Bila je to dopuna djelovanju glazbene škole.¹⁸⁶

Glazbeni život grada, pa i djelovanje glazbene škole, pomagali su i opet, posredno i neposredno, bogatiji građani. Tako je, naprimjer, bogati karlovački trgovac Alois Duquenois kupio svojem sinu klavir koji je, naručen u Beču, stigao u Karlovac zajedno s drugim naručenim instrumentima potrebnim za rad u glazbenoj školi. Sve je to obavio i dobio mjeseca veljače, 1805. godine Franz Zihak, »Musiklehrer« i »Organist«, učitelj Glazbene škole i orguljaš. Drugi je još poznatiji voditelj ove škole, najpoznatiji glazbenik i skladatelj ilirskog preporodnog vremena u Karlovcu bio je Oton Hauska. Došao je iz Češke 1826. godine i djelovao u Karlovcu sve do smrti 1868. godine. Bio je orguljaš u župnoj crkvi Presvetog Trojstva, pijanist, kapelnik Gradske glazbe, učitelj i ravnatelj Glazbene škole, učitelj pjevanja u karlovačkoj Gimnaziji i Rakovačkoj realci, jedan od osnivača karlovačkog muškog pjevačkog zbora i zborovođa Pjevačkog društva »Zora«. Između ostalih, skladao je više vrlo uspješnih rodoljubnih pjesama koje su se izvodile na pozornicama Karlovca, Zagreba i drugdje.¹⁸⁷ U glazbenoj školi poučavao je flautu, klarinet, rog, violinu, violončelo, a od 1830. godine i glasovir. Utemeljio je amaterski glazbeni orkestar. Glazbu je poučavao i privatno, nastupao na solističkim i u zajednici s komornim sastavima. Skladao je instrumentalna i vokalna djela, koja nažalost nisu sačuvana.¹⁸⁸ Svojom osobnošću, Hauska je obilježio glazbeni život grada Karlovca 40-tih i 50-tih godina 19. stoljeća.

Malo je poznato da su se neki drugi Karlovčani, poznati po drugim svojim dostignućima, bavili i glazbom i javno nastupali na priredbama u najživljem vremenu

¹⁸⁵ Ljiljana Šćedrov, *Povijest Glazbene škole, Glazbeni život Karlovca do početka 19. stoljeća i okviri stvaranja glazbenog školstva*, str. 51-61.; *Zamah posljednjeg desetljeća*, str. 131-146., u: *Glazbom kroz povijest Karlovca, fotomonografija*, Karlovac: Glazbena škola Karlovac i Karlovačka županija, 1994.

¹⁸⁶ Cuvaj, isto, sv. I., str. 696, 697, 702.

¹⁸⁷ Božena Jelačić, *Glazbeni zavod i glazbenici u vrijeme ilirskog preporoda*, u: *Glazbom kroz povijest Karlovca, fotomonografija*, Karlovac: Glazbena škola Karlovac i Karlovačka županija, 1994., str. 62-69.

¹⁸⁸ *Hrvatski biografski leksikon*, sv. V., Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 1983. - 2005., str. 463.

preporodnih događanja u Karlovcu: Juraj Šporer, kao jedan od prvih Iliraca, bio je izvrstan violinist. Poznati Imbro Tkalac (1826. - 1912.) svirao je glasovir i vrlo uspješno pjevao na karlovačkim gradskim koncertima (što je i sam u jednoj prilici opisao u *Uspomenama iz svoje mladosti*), te sam skladao u kratkom razdoblju svoje glazbeničke inspiracije 49 pjesama; na tekstove Heinea, Goethea i Cheniera. Negov učitelj pjevanja, uz Otona Hausku, bio je poznati glazbenik Slunjske regimente Gustav Marechal Chevalier de Saint - Firmin.¹⁸⁹

Jednako je vrijedno spomenuti, a što je još manje poznato, da je naš veliki umjetnik, karlovački slikar ilirskog vremena, Vjekoslav Karas (1821. - 1858.), učio u Rimu i glazbenu umjetnost: pjevanje, teoriju glazbe, flautu i gitaru. Vrativši se u Karlovac, osnovao je i vodio manji pjevački zbor i za njega skladao manje skladbe. Sačuvane su njegove solo pjesme i 34 zbarske skladbe.

Važno je ovdje spomenuti i Dragutina pl. Klobučarića, kao prvog predsjednika Narodne čitaonice u Karlovcu, koji je bio i odličan umjetnik na klarinetu. U Požunu publiku je oduševio izvedbom Hauskinih »Varijacija za klarinet i orkestar« na Vukotinović - Gajevu ilirsku budnicu *Nek se hrusti šaka mala*.

Pjesma i javni glazbeni nastupi u gradu, kao viši oblik kulturnog života karlovačkih građana, imali su posebno značenje za buđenje narodne svijesti, jer je pjevanje hrvatskih, posebno raznih prigodnih domoljubnih skladbi, na najneposredniji način doprinosilo razvoju hrvatskog narodnog pokreta u gradu.

O tim su događajima koji su počeli mijenjati i narodnu svijest i posve novo ponašanje Karlovčana pisale karlovačke novine i karlovački Ilirci koji su ih osnivali i vodili. Koristeći pak pretežito dnevne novosti koje su bilježile karlovačke novine *Der Pilger*, Marijana Schneider je opisala dnevnu kulturu događanja u gradu četrdesetih godina.

»Karlovčani su veoma voljeli muziku, a čini se da su imali i strog ukus jer su koncertne priredbe u gradu bile česte i na priličnoj umjetničkoj visini. Kako gostujući muzičari nisu mogli sami popuniti čitav program, obično su sudjelovali i domaći »diletanti« i kapela Slunjske granične pukovnije, a sve je vodio Oton Hauska, duša muzičkog života u gradu. Redoviti gost je virtuoz na gitari, Varaždinac, Ivan Padovec, kojeg su uvijek srdačno dočekivali. Kakav je bio sastav programa koncerta, neka pokaže prikaz jedne akademije održane 5.V.1842. godine »Kod rimskog cara« u korist dobrotvornih društava Karlovca, dopunjen komentarom kroničara. Pjevače je pratio na klaviru Hauska. Posjet je osobito brojan, umjetnički užitak velik, a prihod je iznosio 158 fl 16 kr, zaključuje kroničar.«¹⁹⁰

¹⁸⁹ Tkalac, isto, str. 154, 155.; Jelačić, isto, str. 66, 67.

¹⁹⁰ Marijana Schneider *U Karlovcu 1840-tih godina*, Karlovac: Gradski muzej Karlovac, sv. 1, 1964. str. 74.

U prvome su dijelu bile ove točke:

1. Overture za cijeli orkestar opere »Mejdan«, Herolda, izvedena s mnogo preciznosti od kapele Slunjske regimente.
2. Duet iz »Zakletve«, Mercadantea za sopran i alt uz pratnju klavira.
3. Adagio s Introdukcijom iz jednog koncerta posvećenog ruskom caru od Kalkbrennera, uz pratnju kvarteta, izveden briljantno s profinjenim ukusom i tehničkim savršenstvom.
4. Oproštaj s dragom, pjesma uz klavir od Hackela, puna osjećaja.
5. Premier grand Potpourri Concertant za šest ruku na dva klavira.

U drugom je dijelu izvedeno:

6. »Blagotvornost«, pjesma za 4 muška glasa i klavir od Otona Hauske. Kompozitor je izazvan burnim aplauzom i pjesma je ponovljena.
7. Quatuor concertant za 4 klavira od Czernya, izveden majstorski.
8. Cavatina iz »Beatrica di Tenda« od Bellinia uz klavir, šarmantna izvedba.
9. Zbor iz »Tella« od Rossinia uz pratnju orkestra.

Iz programa vidimo da su ovaj pravi europski glazbeni program izveli karlovački glazbenici, poznati glazbeni orkestar Slunjske regimente i gradski glazbenici i pjevači, što je također potvrda razine glazbene kulture grada.¹⁹¹ Stanovnicima grada Karlovca svaka prilika za zabavom bila je dobro došla. Veliku važnost naročito su imale prvosvibanjske svečanosti, pa su tako poslije jutarnje budnice kojom je 1842. godine glazba Slunjske pukovnije najavila svetkovanje, Karlovčani mogli poslušati »Harmonienmusik« u vrtu pivnice »Brindl«, a u večernjim su satima glazbu slušali u lokalnu »Krebsgarten«. Plesne večeri imale su također za Karlovčane posebno značenje. Organizirani su tako u gradu građanski balovi, koji su se svake godine održavali nedjeljom, a zatim i srijedom. Počinjali bi obično u večernjim satima. Glazba Slunjske pukovnije, te Gradska glazba četrdesetih godina svirala je i na pokladnim plesnim zabavama koje su bile priređivane u gostionicama, a vojna glazba je 1842. godine izvodila Lannerove i Straussove valcere u gostionici »Kod rimskog cara«.¹⁹²

¹⁹¹ isto, str. 74.; O svojoj glazbenoj izobrazbi posebno svojim pokušajima skladanja Imbro Tkalac je sam zapisao: »Saint-Firmin je savjesno dotjerivao moje melodijske i harmonijske pogreške, pa je i sam često napisao bogatiju i težu klavirsku pratnju na moje melodije. Nisam imao ambicije da postanem veliki pjevač, no moje me skromno znanje radovalo, pa sam malo pomalo komponirao pratnju za 49 pjesama Goethea, Heinea i Andre Cheniera, svog omiljenog francuskog pjesnika...«. Mladi I. Tkalac govori dalje: »U Karlovcu su koncerti bili rijedak događaj, no na svakom koncertu morao sam kao pjevač sudjelovati i moje blagonaklono sudjelovanje uvijek su nagradili olako zaslužnim odnosno nezaslužnim pljeskom.«; Tkalac, isto, str. 155-156.

¹⁹² *Der Pilger*, III/1842., br. 3, od 8. I., str. 12. Poziv na pretplatu za *Pilger*.; br. 4, od 12. I., str. 15. Raspored pokladnih zabava u Karlovcu.

U Karlovcu su česta gostovanja vanjskih glazbenika i kazališnih družina. Njemačke operne družine gostovale su u Karlovcu i Zagrebu, te izvodile isti repertoar. Tako je godine 1845. za 13. ožujka, najavljeno gostovanje »Domorodnog društva prijateljah i prijateljicah glazbe« iz Zagreba koje će »U dvorani kod rimskog cara« održati »muzikalnu večernu zabavu za pospešenje predstavljenja novo sastavljene Opere od V. Lisinskoga...«. Taj je koncert za Karlovčane također bio »pravi i rijetki užitak i ostavio najugodniji dojam.« U izvještaju kroničara i ovaj je program potanko opisan, uz posebno naglašeni zaključak: »Treba dati svaku podršku izvodiocima, a kompozicije Lisinskoga i Rusana plemenitog su karaktera, rodoljubnog duha i pokazuju bujni napredak talenta.«¹⁹³

Istaknut je, dakle, posebno rodoljubni karakter kompozicije tadašnjih hrvatskih kompozitora, kao i sve kvalitetnije glazbene priredbe koje mogu Karlovčani pratiti u svojem gradu. Kroničar je taj »narodni« karakter glazbenih priredbi istaknuo i u održanom koncertu 16. ožujka u »dvorani mjenidbenog suda«, jer su izvedene točke na »narodnom jeziku« izazvale pravo oduševljenje građana. Zato i postavlja retoričko pitanje: »Zar može biti drugačije nego da se u svakom rodoljubu duboko javi želja da tako lijepe talente vidi u većem narodnom muzičkom djelu? Postoji njemačka opera, talijanska opera, francuska opera pa i mađarska opera, zašto ne bi postojala i slavenska opera.« U duhu i riječi ilirskoga pokreta u Karlovcu, kroničar u karlovačkom *Pilgeru* kaže »slavenska opera«, naglašavajući da je stvaraju zapravo »talenti« hrvatskih glazbenika, u prvom redu Vatroslav Lisinski koji je utemeljio operu, solo pjesmu i zbornu orkestralnu glazbu.

Mijo Krešić u svojoj *Autobiografiji* za takve glazbene priredbe u gradu kaže: »...probuđivala je oduševljena mladež narodnu sviest, putujući po domovini i davajuć koncerte. U tom nastojanju bili su odlični misionari Vatroslav Lisinski, Albert Štriga, Kamilo Livadić, Lujo Pichler itd. koji su novima pjesmami: *Još Hrvatska nij propala*, osobito Rusanovimi napjevi: *Brod nek ćuti udarca*, *Nek se hrusti šaka mala* itd. očaravali sviet. U Karlovcu su u magistratskoj dvorani ovi mladići davali u narodnoj nošnji koncerte, koi su svekoliko obćinstvo uznesli do najvišeg entuzijazma. Naravno, da je za svakim takvim koncertom sliedio banket, kod kojega se je vatrenimi govori budio duh za razvitak narodne sviesti. Karlovac je bio par excellence domorodni grad i sve gradjanstvo skupa sa svojim patriotskim zastupstvom i poglavarstvom podupiralo sa svimi sredstvi domorodnu stvar.«¹⁹⁴

¹⁹³ Schneider, isto, str. 74.

¹⁹⁴ Krešić, isto, str. 81, 82.

U vrijeme preporodnog pokreta u Karlovcu, postojala je raznolikost koncertnih sadržaja i izvođača koji su upotpunjavali kulturni i glazbeni život grada. Glazbena umjetnost u Karlovcu doprinosila je kulturnom uzdizanju grada i jačanju narodne svijesti. Upravo u to vrijeme mlado građanstvo doživljava svoj najveći polet, a glazbena strujanja koja su i bila uvjetovana njegovom reakcijom, potaknula su na očuvanje i afirmaciju hrvatske nacionalne kulture.

Kazališne priredbe zrelog preporodnog vremena u gradu Karlovcu

Već smo uvodno spomenuli da je Karlovac imao i svojih gradskih priredbi za onaj dio, poglavito, njemačkog vojnog žiteljstva, posebno priređene njemačke scenske i glazbene priredbe. Već u drugoj polovici 18. stoljeća, kada su se u Hrvatskoj pojavila njemačka i talijanska putujuća kazališta, dolazi i u Karlovcu do kazališnih predstava koje su održavane, vrlo često, sve do kraja 19. stoljeća. Iako su Karlovčani voljeli plesne zabave i glazbene svečanosti, kazališnom životu pridavali su puno veće značenje.

Prve predstave njemačkog putujućeg kazališta u Karlovcu bile su u mjesecu studenome 1784. godine. U povoljnim gospodarskim prilikama osniva se i u Karlovcu 1798. godine prvo samostalno amatersko kazalište, a glumilo se na njemačkom jeziku. Predstave se održavaju u »depozitoriju topničkom na šancu«. To prvo amatersko kazalište djeluje pune tri godine. Godine 1801. prestaje s radom. »Razišlo se društvo radi porođivšeg se nesporazuma i svađe među članovi«, kaže kronika toga vremena.¹⁹⁵

Za vrijeme francuske okupacije (1809. - 1813.), dolazi do drugog pokušaja izgradnje kazališta u Karlovcu. Godine 1810. bogati riječki trgovac Ljudevit Adamić, ponudi da će o svome trošku izgraditi kazališnu zgradu i to na ostacima već porušene crkve sv. Josipa, na današnjem Strossmayerovom trgu. No, to mjesto Karlovački magistrat nije odobrio i predlagao je drugu lokaciju, na zemljištu trgovca Seidla, na početku velikog šetališta (današnja Velika kavana). Do gradnje nije došlo, vjerojatno zbog otezanja i prepiranja o mjestu gradnje, zbog čega je Ljudevit Adamić odustao od svojega prijedloga.¹⁹⁶

¹⁹⁵ Ferdo Rusan (1810 - 1879.), (samouki kompozitor ilirskih budnica), u: *Znameniti i zaslužni Hrvati te spomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 92 5- 1925.*, prvotisak, Zagreb: Izdavački odbor, 1925., str. 232.

¹⁹⁶ Lopašić, isto, str. 65.;

Za vrijeme francuske vlasti u gradu, glazbene i kazališne predstave održavale su se mnogo rjeđe, no želja za kazališnim životom nije ugasnula. Spominju se samo dvije predstave i nije poznato tko ih je izveo. Teški dani su i poslije odlaska Francuza, nekako sve do 1822. kada su Karlovac, kao i drugi razdvojeni dijelovi Hrvatske, bili opet sjedinjeni u jednu političku zajednicu. Tako npr. 1828. u Karlovcu opet nastupaju njemačka putujuća kazališta. Prema programu *Theater - Journal*, tiskanom u tiskari M. Prettnera, to je gostovanje trajalo 3 mjeseca i u tom je vremenu odigrano niz predstava, drama, komedija, tragedija, opernih pjevanja, glazbenih i deklamatorskih večeri.¹⁹⁷ O gostovanjima putujućih kazališnih družina u gradu govori i Dragojla Jarnević u svojem *Dnevniku*. Godine 1837. dolazi u Karlovac nekakva (njemačka o.p.) kazališna družina koja je svoje predstave izvodila danju u »Kaiserschmiedgartenu«. Predstavama su prisustvovali brojni Karlovčani, a među njima i sama Dragojla kojoj je kazalište, još od djetinjstva bila jedina zabava.¹⁹⁸

Glavni pokretač karlovačkog društvenog i kulturnog života u Karlovcu toga zrelog, preporodnog razdoblja, postaje novoosnovana Narodna čitaonica. Karlovčani su tako počeli osnivati diletantske družine u prostorijama karlovačke Čitaonice koja djeluje sve do 1897. godine. Jedan od njezinih osnivača, Dragutin Klobučarić, uz ostale, bio je i aktivan u osnivanju karlovačkog Amaterskog kazališnog društva. Tako je slično bilo i u Zagrebu, gdje je zagrebačka Ilirska čitaonica, osnovala »Domorodno teatralno društvo«. To je društvo gostovalo i u Karlovcu gdje mu se pridružuju karlovački dobrovoljci, glumci,¹⁹⁹ a onda su neki od njih nastavili s tom glumačkom družinom putovati na daljnja glumačka gostovanja. »Domorodno teatralno društvo« iz Zagreba u Karlovcu je od 5. rujna do 29. listopada 1840. godine održalo 27 predstava. Program tih predstava opet je bio tiskan u karlovačkoj Prettnеровој tiskari. To je »Društvo« gostovalo u Karlovcu i iduće 1841. godine, a tijekom toga gostovanja održalo je 32 predstave. Iz *Danice* doznajemo da su »igraoci završili kolo

Zabilježena je ta novost u suvremenoj i u vrlo kratkoj kronologiji karlovačke povijesti: Carlstädter Chronicom von der Erbauung Carlstadts den namhaftern Fewldzugen den Carlstadter und sonstigen Ergebnissen bis zu den neuere Zeiten gegen di Türken, aus authentischen Quellen gesammelt von einem Vaterlandsfreunde, 1846. Pod godinom 1798. je zabilježeno: »Bildungs eines Dilettanten Theaters zum Vortheile des Armen Vereins, selbes war in den nun der Artillerie gehörigen Depositorio zu Vorstellungen eingerichtet, so sich in der Bastion n. I. befindet«. Pod godinom 1801. je kratko navedeno : »Auslessung des Dilletanten Theaters wegen vorgefallenen Zwistigseiten«. Izvornik kronike nalazi se danas u arhivu HAZU, Zagreb, pod sg. II. b-68/772 (1579.-1846.).

¹⁹⁷ Strohal, isto, str. 278-279. Opširnu studiju o tom pokušaju izgradnje zgrade kazališta u Karlovcu, na temelju izvorne arhivske građe napisala je Olga Maruševski, *O pokušaju izgradnje stalnog gradskog kazališta u Karlovcu 1810. godine*, Karlovac: Gradski muzej Karlovac, 1984., str. 31-44.;

Tomašić, isto, str. 448. »Theater-Journal aller unter der Direction des herrn Karschin ausgeführten Lust-schau, Trauerspiele und Opern«, Karlstadt, 1828.

¹⁹⁸ Jarnević, isto, 7. lipanj, 1837., str. 90.; 12. lipanj, 1837., str. 90.

¹⁹⁹ isto, str. 448. Josip Tkalec, i Nikola Badlaj bili su prvi karlovački profesionalni glumci,

svojih predstavah«, te uskoro kreću dalje, »pratjeni serdačnim pozdravom ovdašnje občine, kojoj su mnogu večer ugodnom zabavom razveselili.« »Zadaće odstupivše verstne igralice zapadoše gospodičnu Vesel, a o njoj čitاسmo, da je samo 3 - 4 puta u Zagrebu i to bojažljivo, igrala...Nadjosmo međutim pri prvih predstavah, da ova početnica svaki dan sve bolji izgovor dobiva, i u kretanju dobro napreduje, ter počesmo se boljemu ufati. Kad al`predstavi »Angelo« s ushitjenjem uvidismo, da je gna. Vesel plaha naša ufanja daleko natkrilila, bolje napredke i veće sposobnosti, osobito za vitežke drame, razvila, nego se od jedne početnice pravedno zahtevati mogaše...«.²⁰⁰

Tih godina uz ovo hrvatsko kazališno društvo gostuje u Karlovcu i njemačko kazališno društvo iz Zagreba. Od 1843. do 1847. godine to društvo redovito dolazi u Karlovac i održava svoje dramske i operne priredbe.²⁰¹

Izvođenje opernih priredbi u Karlovcu je baš tih godina dosegulo najvišu kvalitetu. »Između 1842. i 1845. izvedena su djela nastala između 1816. i 1840., od Rossinijeva *Seviljskog brijača* i *Tella*, Weberova *Strijelca vilenjaka*, Auberove *Nijeme Portičanke*, *Fra Diavola*, Bellinijeve *Straniere*, *Montechia*, *Mjesečarke*, *Norme*, *Puritanaca*, i *Beatrice di Tenda*, preko Kreuzerova *Noćnog logora u Granad*«, Lortzingova *Cara i tesara*, Heroldova *Mejdana* i Mercadanteove *Zakletve*, pa sve do Donizettijeva *Ljubavnog napitka*, *Lucije di Lammermoor*, pa čak i *Linde di Chamounix* iz 1842. godine i Verdijeva *Nabucca* iz iste godine. Opere su pretežno bile izvedene u cijelosti, a samo one najnovije upoznali su Karlovčani u odlomcima na koncertima, jednako kao i prvu domaću operu *Ljubav i zloba* Vatroslava Lisinskog.²⁰²

Početkom travnja, 1847. godine došla je u Karlovac družina Antona Schätzla, u improvizirani teatar. Na repertoaru je bio Schiller *Spletka i ljubav*, Nestroyevi komadi, sentimentalni *Mlinar i njegovo dijete*, te nizj radova Louisa Schätzla. Skučeni prostor u dvorani »Kod rimskog cara« zadavao je poprilične teškoće, pa je stoga krajem svibnja te godine, kazalište počelo svoje predstave priređivati u areni »Krebsgartena« koju je uredio Schätzl.²⁰³

²⁰⁰ *Danica Ilirska*, tečaj VII./1841., br. 25 od 19. VI., str. 104. Dopis nepoznatog autora od 15. 6. 1841. kojim izvješćuje o dvomjesečnom repertoaru zagrebačkih glumaca u Karlovcu.

²⁰¹ isto, str. 448.;

Nikola Batušić, *Uloga njemačkog kazališta u Zagrebu i hrvatskom kulturnom životu od 1840. - 1880. godine*, Zagreb: JAZU, 1968.

²⁰² Schneider, isto, str. 80.

²⁰³ *Der Pilger*, VII/1847., br. 32., od 24.IV., str. 257/8.; br. 36. od 8.V., str. 288. Kazališni repertoari.

Taj je zanos za javnim kazališnim priredbama zaustavila privremeno Bachova politička cenzura i njegov »Kazališni red« i »Naputak« kako ga sprovoditi. Tek 1854. i idućih godina počinju opet kazališne priredbe u Zagrebu, a onda i u Karlovcu.

Zanimljivo je, kako je doživljavao i kritički prosuđivao gradske kazališne i glazbene priredbe jedan od najistaknutijih mladih školaraca i karlovačkih intelektualaca, tada već istaknuti i kasnije opće poznati kulturni i politički djelatnik Imbro Tkalac. »U studenom 1842. došla je u Karlovac neka nadriglumačka kazališna družina, kako bi Nijemci rekli »šmira«. Bilo je, međutim, tu i nekoliko dobrih umjetnika. Prvim nastupima družine nisam prisustvovao, jer kako sam već rekao, gimnazijalci nisu smjeli u kazalište. Pričalo se da je »heroína« odlična umjetnica, pa sam odlučio da usprkos školskoj zabrani odem da tu damu pogledam u nekom boljem komadu. Pred Božić davala se Halmova *Grizelda*, pa nisam mogao odoljeti, već sam otišao u kazalište. Gospođa »G« igrala je naslovnu ulogu. Umijeće s kojim je odigrala svoju ulogu ostavilo je na mene silan dojam. Nije bila više sasvim mlada - oko 30 godina, - a bila je nježna i mala. Imala je pravilno i lijepo lice. Glas joj je dirao čovjeka u srce, toliko je bio simpatičan, a mogla je njime oblikovati i najveću strast i najveće samosvladavanje. Tragični zanos koji je iznijela u svojoj igri bio je savršen, pa se sve to sjedinilo u njezinoj glumi i ona mi se neizbrisivo usjekla u sjećanje...«. Imbro Tkalac dalje opisuje jednu drugu glumicu te kazališne družine, još mlađu i atraktivniju gospođicu »R« koju je dio publike više simpatizirao. Priznaje da je i on »bio slab prema lijepoj gospođici »R«, ali kada je došlo do javne zavade, koja je bolja i ljepša, on je stao u obranu gospođe »G«. Spominje da je čak i javno o tome pisao. Protestirao sam u *Pilgeru* zbog nepristojnog ponašanja publike prema gospođi »G«, a nisam pritom tajio ni lične simpatije prema gospođici »R«. Lako se može domisliti kakvu je senzaciju u našem malom gradu napravio članak koji je istovremeno slavio umjetnicu i dražesnu djevojku. *Der Pilger*, komu su se inače svi rugali, postao je najtraženije štivo u gradu, a čitav se tjedan govorilo samo o tom članku«, hvalio je samoga sebe mladi Imbro Tkalac.

Tkalac je opisao i jedan glazbeni događaj s kojim je bio povezan i njegov slučajan pjevački nastup. »Dan prije odlaska, 14. svibnja, posjetio me jedan klavirski virtuoz. Zvao se Puš, a došao je u Karlovac da toga dana održi koncert. Puš je mislio da će na koncertu sudjelovati moj prijatelj i nekadašnji učitelj klavira, Saint - Firmin. On se, međutim, razbolio, pa me Puš došao zamoliti da na njegovom koncertu pjevam...Puš me je očajno molio, pa sam na kraju ipak popustio...Odmah smo održali prvi pokus i stvar se mogla slušati. U podne je štampan program, a Puš je u svratištu i kavani razglasio da ću pred sam odlazak pjevati iz

blagonaklonosti na njegovom koncertu ...«. Dalje, Imbro Tkalac piše o oduševljenju publike, čestitanju i velikom uspjehu ovog njegovog javnog nastupa. S jedne strane, kao da želi istaknuti samoga sebe, a s druge strane dobro je ocrtao i kritički pokušao ocijeniti taj dio gradskih javnih događanja.²⁰⁴

Na kraju svojeg iscrpnog prikaza karlovačkih javnih priredbi u preporodnom razdoblju, već spomenuta Marijana Schneider, ocijenila je taj dio karlovačke kulturne povijesti vrlo visokom ocjenom: »Kad se u cjelini pregleda repertoar kazališnih družina, opernih i dramskih, koje su gostovale u Karlovcu u tom razdoblju, kao i programi koncerata, može se ustanoviti da su Karlovčani imali prilike da upoznaju presjek kroz europsko stvaranje svoga vremena, a povrh toga i prva dostignuća stvaralaštva na tim područjima.«²⁰⁵

4.7. Slikarstvo

U Karlovcu početkom 19. stoljeća nije postojalo samosvojno slikarstvo. Prvenstveni razlozi tome bili su, da je grad bio s istoka izložen učestalim borbama za svoj opstanak, dok je na jugu i zapadu bio ograničen vlašću Venecije. Jedini put koji ga je povezivao s Europom bilo je područje Austrije, Kranjske, Štajerske i Koruške. U svim tim pokrajinama bio je dominantan utjecaj Beča, koji je poslije Napoleonovog pada i Bečkog kongresa (1815. godine) obnovio ugled umjetničkog središta srednjoeuropskog kulturnog područja. Slikarstvo će u prvoj polovici 19. stoljeća u Hrvatskoj doživjeti preokret, kako u stilskom, tako i u tematskom pogledu. Sve do kraja 18. stoljeća dominirale su religiozne teme. Međutim, situacija će se postepeno mijenjati, pa će tako doći do prevlasti portreta plemića i velikaša, a s vremenom i bogatih građana.²⁰⁶

²⁰⁴ Tkalac, isto, str. 253-254, 257.

²⁰⁵ Schneider, isto, str. 80.

²⁰⁶ M. Schneider, *Slikarstvo u Hrvatskoj u prvoj polovini 19. st. u: Hrvatski narodni preporod, 1790 . - 1848., Hrvatska u vrijeme ilirskog pokreta*, Zagreb, 1985., str. 201-204.

Ojačali gradovi su počeli preuzimati vodeću ulogu, i dobili sve veći utjecaj u angažiranju putujućih umjetnika. Grad Karlovac u tome nije zaostajao. U ovom dijelu rada željeli bismo dati prikaz njegove kulturne i umjetničke baštine.²⁰⁷

Sredinom 19. stoljeća dolazi do bujanja i razvoja društvenog i kulturnog života grada. Unatoč svim neprilikama kroz koje je prolazio, grad je dobio novi polet i na području kulture i umjetnosti. Kao i u čitavoj Hrvatskoj, slikarstvo grada Karlovca povezano je s putujućim anonimnim slikarima.²⁰⁸ Oni koji su se kratko vrijeme zadržavali u gradu, nisu potpisivali svoje radove, pa tako njihova imena ostaju često velike nepoznanice.²⁰⁹ Ipak ima iznimaka. Tako doznajemo za putujućeg slikara Johanesa Andreasa Herrleinna koji je u Karlovcu slikao članove obitelji Duquenois, a u njemu boravio početkom 19. stoljeća. Godine 1806. dolazi iz Ljubljane. Za crkvu sv. Franje Ksaverskog na Švarči, naslikao je dvije oltarne pale: svetog Ivana Nepomuka, i svetog Sebastiana.²¹⁰ Za vrijeme francuske vladavine u gradu Karlovcu (1809. - 1813.) izvjesno je vrijeme boravio i bavio se slikanjem obiteljskih portreta, kako tvrdi Imbro Tkalac, znameniti francuski slikar Neugass (1786. - 1847.). Među njegovim portretima posebno se isticao portret majke Imbre Tkalca. U svakom slučaju, u Karlovcu je postigao veliko zanimanje javnosti za njegova djela. Neugass je bio njemački slikar, koji je iz Italije s francuskom vojskom došao u Karlovac. Vjerojatno se u gradu zadržao do odlaska Francuza 1813. godine. O portretima građana Karlovca, koje je možda slikao nemamo saznanja, a je li bio vrsni slikar, kako tvrdi Imbro Tkalac, ne možemo potvrditi niti portretom Tkalčeve majke, jer nije sačuvan.²¹¹ Svakako je potrebno među ostalim slikarima spomenuti i Fridricha Hamerlitzza (Hamerlića).²¹² Godine 1836. dolazi u Karlovac, te se u njemu trajno nastanjuje sve do smrti 1860. godine. Bavio se slikanjem oltarnih pala, ali i oslikavanjem soba. Važno je istaknuti da je Hamerlić bio učitelj Vjekoslava Karasa, najznačajnijeg karlovačkog slikara polovinom 19. stoljeća.

²⁰⁷ Galerija suvremene umjetnosti Zagreb, *Slikarstvo XIX stoljeća u Hrvatskoj, Katalog izložbe*, Zagreb, 1961., str. 23-25.

²⁰⁸ Tijekom čitave prve polovine 19. stoljeća karakteristična je pojava putujućih slikara. Najčešće su to bili mladi, još neafirmirani umjetnici, zarađujući po austrijskim pokrajinama. U Hrvatskoj ih je bilo doseljenih, ali i za stalno nastanjenih, koji su tu započeli svoju umjetničku djelatnost.; Schneider, *Slikarstvo u Hrvatskoj*, str. 201.

²⁰⁹ Anka Simić-Bulat, *Slikarstvo Karlovca devetnaestog stoljeća*, u: *Karlovac 1579 - 1979.*, Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979., str. 407, 408.

²¹⁰ A. Simić-Bulat, Petar Skutari, *Karlovački slikari*, Karlovac: Gradski muzej, 1979.; Schneider, *Slikarstvo u Hrvatskoj*, str. 202.

²¹¹ Simić-Bulat, *Slikarstvo Karlovca*, str. 409.

²¹² Hamerlićevo zidno slikarstvo otkriveno je u svetištu crkve Bl. Dj. Marije Snježne u Kamenskom, povodom konzervatorsko-restauratorskih zahvata (1976. g.) u nekadašnjem pavlinskom samostanu (osnovan 1404. g.), Anka Simić-Bulat, *Slikarstvo Karlovca devetnaestog stoljeća*, u: *Karlovac 1579 - 1979.*, *Historijski arhiv u Karlovcu, Zbornik radova*, Karlovac, 1979., str. 409.

U neobogatom likovnom stvaranju prve polovine 19. stoljeća, pojava Vjekoslava Karasa označila je obogaćivanje hrvatske umjetnosti, ali i sasvim nečeg novog. Možemo s pravom reći da je, za kulturni i umjetnički život, Vjekoslav Karas predstavljao visoko ostvarenje naše umjetnosti. U povijesnom proučavanju hrvatske umjetnosti, Karasova je uloga kao prvoga slikara preporodnoga doba apsolutno nezaobilazna. Karas djeluje u Karlovcu upravo u vrijeme kad je taj grad bio vrlo značajan kulturni centar, i kada se tu nalazi čitavi niz rodoljuba oduševljenih preporodnim idejama.

Rodio se u Karlovcu 19. V. 1821. godine u skromnoj obitelji krojača Josipa Karasa i Barbare, rođ. Čemer. Još od malih nogu kod njega se osebujno razvio smisao za umjetnost. U Karlovcu je polazio tri razreda normalne - osnovne škole, potom je upisao prvi razred šesterorazredne latinske gimnazije koji je pohađao pune tri godine, te još godinu dana drugi razred. Sa slikarstvom se prvi puta susreo 1831. godine, kada mu je bilo 10 godina. To se dogodilo u radionici slikara Čeze koji se bavio oslikavanjem crkvi u Karlovačkom generalatu. Slikanje od tada postaje jedina njegova misao vodilja. Pred Karasovim očima otvoren je novi svijet iz kojega više nikad nije izašao. »... mogu se jako dobro smisliti da je onaj dan i onaj pohod za cel moj život odlučan bio jer je imao takav upliv na mene da od onda smirom samo od slikarije fantazirao jesam, od ono vreme počeo sam polaziti risarsku školu i kad sam mogao samo dobiti boje, kiste, olovnicu i takve stvari, to je najveća moja slast bila...«.²¹³ Od rane mladosti prolazi kroz mnoga životna iskušenja. Mladi je umjetnik sve to uspješno izdržao, pobijedivši sve prepreke i tako dočekaao vrhunac svoga uspjeha.

U Karlovac je 1836. godine došao slikar Friedrich Hamerlitz i primio Karasa za svoga pomoćnika. Tako je oduševljeni Karas uz svog učitelja ostao dvije godine. Tu je dobio uvid u bakroreze koji su mu kasnije bili predlošci za izradu povijesnih kompozicija u ulju. Napravivši tako kopiju »Pogorenje rimljanskog cara« izazvao je veliki interes kod Kossena - inženjerskog pukovnika, časnika garnizona u karlovačkoj tvrđavi, koji je svojim zalaganjem nastojao osigurati Karasovo školovanje u Rimu.²¹⁴ Kossenovo viđenje mladoga talenta nalazimo u Krešićevoj *Autobiografiji* koji je također volio slikanje, te nam je o tome posvjedočio u svom djelu: »Slikanje me je veoma zanimalo, ...«. »U isto doba je i Karas učio

²¹³ A. Simić-Bulat, *Vjekoslav Karas, Monografija*, Zagreb, 1958. str. 9.; Cuvaj, isto, sv. II., str. 185, 186. Godine 1840. u Karlovcu je postojao trogodišnji učiteljski tečaj u čijem nastavnom programu se nalazilo i risanje. Ne znamo tko je tada u Karlovcu imao risarsku školu. Svoje oglase da pružaju poduke o slikarstvu objavio je u novinama *Der Pilger* učitelj crtanja Joseph Kniessheck. O zasebnoj risarskoj školi nema podataka.

²¹⁴ *Danica ilirska*, tečaj IV. (1838.), od 7.7.; br. 27, str. 105. Riječ zahvalnosti Franje Kosa od Kossena gospodi koja je pomogla u izobrazbi V. Karasa.

risanje u karlovačkoj školi, te je njegova vještina udarila u oči nekom umirovljenom kapetanu, koji upozna u njemu veliki talent, te preuze veledušno brigu, da ga pošalje na podpuno naobraženje u Rim.«²¹⁵ Kossen Karasa dovodi u Zagreb, ponijevši i njegove slike. Karas je tako od njega dobio i jednu sobu koja je postala njegov prvi atelijer. U vrlo kratkom vremenu Kossen je uspio zainteresirati zagrebačko i karlovačko građanstvo za mladog »ilirskog slikara«. U Karlovcu je stvoren odbor za pomoć mladom umjetniku, a u njemu nailazimo na predstavnike narodne ideje u vrijeme preporodnog pokreta. Angažiran je bio i zagrebački biskup Juraj Haulik, barun Franjo Paumgarten, kao komandant karlovačkog garnizona, a za skrbnike su izabrani: Dragutin Klobučarić kao predsjednik, Nikola Vraniczany i Anton Čop kao »protipazitelji«²¹⁶ i Anton Pfeifinger »pjeneznik«. Tako sedamnaestogodišnji Karas kreće na svoje usavršavanje u Italiju u jesen 1838. godine.²¹⁷ Karas je bio istovremeno ganut i oduševljen svim srdačnim domoljubima koji su mu odlučili pomoći, pa tako nailazimo i na njegovu izjavu: »Dobrota i serdačno pripomaganje svih domorodacah, učiniše me doživjet veleradosnih danah; suze i ova zahvalnost da bude podata svim dobrim za dobro i slavu domovine gorućim.«

Sugrađani su 1838. godine u domoljubnom oduševljenju narodnog preporoda otpravili Karasa na školovanje u Italiju, kako bi se mogao usavršavati na akademijama Firenze i Rima. Za boravka u Italiji Karas je proputovao kroz Piacenzu, Parmu, Firenzu i Bolognu. Zahvaljujući potpori austrijskih poslanika, zadarskog slikara Salghetti - Driolia, biskupa Haulika i zagrebačkog župnika Pogledića mogao je boraviti u ateljeima čuvenih tadanjih talijanskih slikara. Proučavao je majstore 13., 14. i 15. stoljeća i slika svoja prva značajnija djela pa majstorima kod kojih je studirao otkriva svoju nadarenost. Godine 1840. dovršava svoj *Autoportret*, prvi psihološki portret hrvatskog slikarstva. *Portret* i još nekoliko svojih radova poslao je u Karlovac, no one među Karlovčanima nisu izazvale neko oduševljenje.

Godine 1843. tutorstvo je Karasu dalo dopuštenje da ode u Napulj, s napomenom da se tamo ne smije duže zadržavati. U Karlovac se iz Italije vraća 1844. godine u srpnju i tu ostaje do prosinca iste godine. Nakon pet mjeseci odlazi ponovno na put u Italiju, u Rim. Godine 1845. slika patriotski motiv *Vila koja jednoga od naših barda nadahnjuje junačkim narodnim pjesmama*.²¹⁸ Iste godine u prosincu, dovršava sliku *Svete Katarine* koja je bila namijenjena Aloisu Duqueinoisu.

²¹⁵ Krešić, isto, str. 5.

²¹⁶ *Danica Ilirska*, teč. IV. (1838.), od 30.6. br. 26, str. 103, 104. Dopis iz Karlovca od 21.6.1838. kojim Franjo Kos od Kosena izvještava kako je upoznao V. Karasa.

²¹⁷ Simić-Bulat, *Vjekoslav Karas*, str. 10-13.

²¹⁸ isto, str. 27, 28. On u međuvremenu umire pa su je potom isplatili njegovi nasljednici

Drugom rimskom razdoblju, osim patriotske kompozicije *Vila koja inspirira jednog našeg barda*, pripadaju i: *Djed i unuk*, *Rimljanka na bunaru*, *Napolitanski tamburaši*, *Prizor iz rimskih poklada*, *Portret starca s bradom*, *Gajetan Rimljanin*. Iz tog razdoblja sačuvane su samo slike: *Napolitanka goji cvijeće*, *Menada* i dva akvarela *Rimljanki* te dva najznačajnija djela koja su ujedno i njegova najizrazitija ostvarenja: *Majka izlaže Mojsija na obalu rijeke* i *Rimljanka s lutnjom*.²¹⁹

Kada govorimo o Karasovom opusu u vrijeme njegova boravka u Italiji, neizostavno je spomenuti njegove skice i crteže koji predstavljaju važan dokument njegovih traženja unutar utjecajnih krugova u kojima se kretao i razvijao. Svoj boravak u Italiji nastojao je produžiti što nije bilo moguće jer je ostao bez potpore te je njegov povratak u domovinu bio nužan. U prosincu 1847. godine odlazi iz Rima u Trst, gdje ostaje sve do proljeća 1848. odine. Za vrijeme boravka u Trstu naslikao je sliku *Djevojka sa cvijetom*. Neočekivano napušta Trst i kreće za Karlovac. U Karlovac je stigao 25. 5. 1848. godine. U gradu nailazi na uzavrelu atmosferu, te aktualne političke događaje. Tu ostaje više od godinu dana kada nastaje njegov najreprezentativniji portret - *Domorodca* - pjesnika u svečanoj ilirskoj odori, Stjepka Ljuboja Lopašića.²²⁰

Tijekom 1849. godine putovao je po Dalmaciji, a na kraju studenog iste godine seli se u Zagreb. Objavljena je novinska vijest o Karasovu portretiranju Stanka Vraza, njegovog dobrog prijatelja i to neposredno prije pjesnikove smrti 24. 5. 1851. godine, te o autorovom darivanju slike Narodnome muzeju. Kukuljevićevim zalaganjem, dekretom od 20. studenoga, 1849. godine Karas je imenovan za privremenog risarskog učitelja šegrtske škole.

Posredovanjem Ivana Kukuljevića Sakcinskog, osnovano je *Društvo za hrvatsku poviestnicu* (1851. godine). Početkom lipnja te godine to je društvo uputilo Karasa u Bosnu sa zadaćom da tamo slika ljude, spomenike i krajeve. Godine 1851. 5. lipnja, Karas je u Travniku napravio *portret Omer-paše Latasa*. Povratkom iz Bosne Karas je naizmjenično živio u Zagrebu i Karlovcu. Potaknuti vrhunskim *Omer-pašnim portretom*, Karlovčani su počeli naručivati njegove portrete, pa tako razdoblje od 1852. do 1855. možemo smatrati njegovim najuspješnijim djelovanjem. U sačuvanom umjetnikovom opusu nižu se portreti Karlovčanki i Karlovčana koji predstavljaju galeriju novog građanskog elementa. *Portretom Aloisa Duqueinoisa*, Karas nam je dokazao kako vrlo dobro zna raditi i reprezentativne portrete, te je znao prikazati čovjeka doista onako kako ga je i sam vidio. Najveća dostignuća

²¹⁹ Vjekoslav Karas, *izložba slika 25.IV.-24.V.-1954.*, Gradski muzej Karlovac, Zagreb, 1954., str. 12.

²²⁰ Simić-Bulat, *Vjekoslav Karas*, str. 31-35.

u tim portretima ostvario je u likovima Ane i Mije Krešića, u kojima možemo uočiti umjetnikovu zrelost. Te radove možemo doista smatrati vrhuncem hrvatske portretne umjetnosti, odnosno vrhuncem našeg slikarstva 19. stoljeća.

Nažalost, dolaze godine Karasovih klonuća, situacija postaje sve teža. U rujnu 1856. godine u Karlovcu ga posjećuje Ivan Kukuljević. Mladi umjetnik upravo je u to vrijeme u svojoj siromašnoj sobici završavao radove na svojoj najnovijoj slici *Odlazak Serežana u rat*. Godine umjetnikovih klonuća nisu nepoznate Karlovčanima. Uočava ih i Radoslav Lopašić, koji obavještava karlovačku javnost o velikom nemaru prema umjetniku i nerazumijevanju na koje je Karas naišao u domovini. U *Luni* Lopašić započinje članak o Karasu ovim riječima. »Dok se u svim pokrajinama Monarhije nastoji objasniti povijest domovine, istražiti spomenike prošlosti, uzdići znanost i sve obuhvatiti ruhom prave evropske civilizacije, kod nas već odavna vlada zastoj na području umjetnosti i književnosti.«²²¹ Zatim spominje radove koje Karas posvećuje povijesti i običajima svoga naroda u sljedećim slikama: *Gundulić, Djed i unuk, Odlazak Serežana, Pastirica Ličanka*. S velikim žaljenjem Lopašić govori kako se mladi umjetnik mora boriti za svakidašnji kruh i ne uspijeva osigurati svoju egzistenciju koja odgovara njegovim sposobnostima.

Krajem 1856. godine na poziv biskupa Strossmayera Karas boravi u Đakovu i tamo se zadržava do sredine 1857. godine. U tom je periodu po jednom predlošku kopirao lik pape *Pia IX.* te naslikao *Djevojčicu s lutkom*. Njegov boravak u Đakovu trajao je šest mjeseci, gdje mladi umjetnik doživljava vrhunac svojih patnji. Poslije neugodnosti s pokušajem suicida, biskup otprema Karasa natrag u Karlovac. Još godinu dana Karas je teško izdržavao duševne borbe, a onda skončao svoj život u nabujaloj rijeci Korani, 5. srpnja 1858. godine. U svojoj *Autobiografiji*, Mijo Krešić nam svjedoči o tragičnoj sudbini mladoga umjetnika: »Karas, povrativ se u Karlovac bez znatnijih naloga i bez vlastitih sredstava počeo stradati, dok ga je za nekoliko godina nevolja tako pritislula, da se jednog dana čula tužna viest: Karas se je utopio! Bio je to krasan mladić, čistog značaja i hrvatskog rodoljublja, te je uvijek šteta, da su nam okolnosti bile tako tužne, da se je takav ženijalni umjetnik u svom očajanju odlučio skončati si život.«²²²

²²¹ isto, str. 38.

²²² Krešić, isto, str. 5 i 6.

Valja naglasiti da smrću Vjekoslava Karasa u slikarstvu nastaje velika praznina. Ništa se od velike važnosti nije događalo sve do posljednjih desetljeća 19. stoljeća Karas nije imao izravnog nasljednika. Za vrijeme njegova života vrlo uspješan je bio Matija Schieder (1807. - 1891.) rodom iz Tirola, a od 1852. godine trajno nastanjen u Karlovcu.²²³

Za generacije hrvatskih povjesničara umjetnosti, Vjekoslav Karas je bio prvi hrvatski slikar novijega vremena. Velika želja naših preporoditelja bila je da taj mladi talent postane prvi domaći slikar. Umjetnikov životni put nije bio nimalo lagan. U svoj je rad i usavršavanje uložio mnogo truda, što se jasno nazire u svakoj njegovoj slici, a napose u onim portretima u kojima je iznio psihološku analizu ličnosti. Jedna od poteškoća na koju nailazimo kod njegovih djela stoji u činjenici da umjetnik nije signirao svoja djela. Druga poteškoća je pak u pokušaju ustanovljivanja Karasova opusa u veoma velikom broju izgubljenih slika, pa na neki način možemo govoriti o žalosnoj podudarnosti s tragičnim završetkom umjetnikova života.

Karas kao prvi domaći, školovani slikar i njegovo djelovanje u domovini sredinom 19. stoljeća, predstavljalo je osamostaljenje hrvatskog slikarstva. Prisutnost Vjekoslava Karasa u kulturnoj svijesti sredine, te tradiciji našeg likovnog života i danas znači primjer jedne tragične sudbine velikog umjetnika u novijoj povijesti hrvatskog slikarstva. Na neki način istražujući njegov rad možemo zaključiti da je njegovo djelo slijedilo kronologiju umjetnikovih osobnih doživljaja. »Prvi ilirski slikar« koji je stvarao upravo u vrijeme formiranja moderne hrvatske nacije, u svojim je najvećim kreativnim dosezima postavio temelje i smjernice za kasniji povijesni razvitak hrvatskog modernog slikarstva. Naglašavao je važnost afirmacije nacionalnog, što je ujedno bio i primarni interes umjetnikova vremena. Karasa su pojedinci podržavali, no njegovo slikarstvo nije bilo prihvaćeno što nam dokazuje činjenica da karlovačke društvene elite nisu bile spremne prihvatiti nova kulturna strujanja i da su Karlovčani u krajnjoj liniji bili doista »snobovi« koji su više cijenili strane slikare. Usprkos svemu dosegao je vrhunce hrvatskog portretnog slikarstva 19. stoljeća, odnosno hrvatskog ilirskog slikarstva. Vjekoslav Karas doista zaslužuje našu pažnju te da se o njemu i dalje piše i istražuje, jer u suprotnom bi to mogli nazvati ne samo zaboravom već i nemarom. Isto tako Karas nam mora biti važan i kao ličnost koja među prvima izriče potrebu njegovanja umjetnosti, s tim da je bilo potrebno osnovati nacionalne institucije koje će o tome voditi računa. Još više nam mora biti važan kao umjetnik koji je za cilj imao usvojiti ono najbolje s čime se susretao na usavršavanju u Italiji (prvenstveno u Rimu) i na taj način ostvariti individualnost kao nacionalno očitovanje u hrvatskoj umjetnosti.

²²³ Strohal, isto, str. 275. Schieder se bavio isključivo povijesnim motivima, a u Crkvi sv. Trojstva u Karlovcu, stoje dvije njegove slike sakralnog karaktera: *Marijino uzašašće* i *Raspeti Isukrst*.

4.8. Graditeljska obnova i izgradnja grada od pripremnog do zrelog doba Hrvatskog narodnog preporoda u gradu Karlovcu (1790. - 1848.)

Povijesno lice jednoga grada, njegove gradske ulice i trgovi, kuće običnih građana ili gradske palače bogatih, javne građevine namijenjene raznim gradskim službama i potrebama, pa i posebni spomenici graditeljstva, kao sakralne ili vojne građevine, uvijek su izraz i odraz njegovih gospodarskih mogućnosti i civilizacijskih dosega. Zato graditeljska ostavština uvijek na poseban način odražava i vrijeme nastanka i okolnosti razvoja jednoga grada. U karlovačkim gradskim ulicama i kućama osjeća se društveno stanje i promjene, prepoznaju se gospodarske mogućnosti i socijalna slika njihovih građana, kvaliteta graditelja, ali i odnos vlasti prema gradu i građenju. Povijesna slika današnjega grada Karlovca na posebno se intenzivan način mijenjala i izgrađivala u doba pripremnih godina i u vrijeme zrelog ilirskog, narodnog preporoda. Pridonosile su tomu i velike političke promjene, otvaranje novih gospodarskih mogućnosti koje je Karlovac iskoristio i za izgradnju novog fizičkog lica grada. To su bile godine preobrazbe graditeljskog izgleda grada, njegovog novog ranobaroknog i baroknog izgleda, gradnje tlocrtno većih i složenijih privatnih i javnih objekata. U tom je vremenu i tvrđavski obrambeni sustav stare tvrđave bio preoblikovan u konačnu formu šesterokrake zvijezde, kakva je sačuvana sve do danas u svojim fortifikacijskim obrisima i ostacima

Karlovac počinje svoj razvoj, od samih početaka, kao novoosnovani planirani vojni grad u okvirima geometrijski pravilne renesansne tvrđave sa šest bastiona povezanih obrambenim zemljanim bedemima zaštićenima izvana grabama i čistinom predtvrđavskog branjenog prostora. Tu izvornost «idealnog» grada karlovačka povijesna jezgra, njegova «Zvijezda», zadržat će u svim kasnijim razdobljima svojeg postojanja.²²⁴ Njezina će se vanjska forma, u manjim fortifikacijskim detaljima, mijenjati u skladu s novim obrambenim potrebama, u duhu razvoja fortifikacijskog graditeljstva i novih mogućnosti sve djelotvornijeg artiljerijskog napada. Ali u tim će povijesnim promjenama stari, prostorno vrlo ograničeni, zatvoreni fortifikacijski sustav grada gubiti bitku ne samo s vanjskim neprijateljem već i s

²²⁴ Kruhek, *Postanak i razvoj*, str. 81-104. Neki autori koji su pisali o povijesnom razvoju tvrđave i grada Karlovca isticali su da je Karlovac kao idealan renesansni grad »po svojoj geometriji ravnim i širokim ulicama pravokutnim popločanim trgovima i čistoći...«. To je samo djelomično točno. Problemom »idealnog grada« bavili su se mnogi istraživači renesanse, no već i sama ideja idealnog grada nije istoznačna, a pogotovo ne realizacija te ideje u stvarnom građevnom planu. Iz te bogate literature upućujemo samo na dva djela: Hanno - Walter Kruft, *Utopie und Ideal Stadt* (Klar und lichtvoll eine Regel, *Planstädte der Neuzeit vom 16. bis 18. Jahrhundert*, Berlin, 1957. i djelo Helen Rosenau, *The ideal city. Its architectural Evolution*, London, 1969.

nezaustavljivim razvojem tvrđavskog grada, koji će se otvarati prema sve većim građanskim potrebama i mogućnostima građana. Grad izlazi iz fortifikacijskih granica svojeg izvornog fizičkog opsega i vrlo intenzivno izgrađuje svoja predgrađa. Na kraju će to fizičko prerastanje stare tvrđave biti dovršeno i potvrđeno statusom pune građanske samostalnosti slobodnoga kraljevskog grada.²²⁵Sve su te promjene, uvjetovane gospodarskim napretkom, vodile i do demografskog širenja grada, pa je i ta okolnost tražila više životnog prostora i njegovo novo urbano uređivanje; izgradnju višeg gradskog standarda, usklađenog s novim oblicima življenja sve razvijenijeg obrtničkog i trgovačkog grada. U tom će razvojnom koraku građani grada postati važnijim i snažnijim gradskim čimbenikom od starih, vodećih vojnih struktura, bez obzira na promjene i razvojne faze vojnog ustroja i snaga Karlovačkog generalata. Taj drugi korak, oslobađanja grada od dotadašnje vojne uprave, doći će upravo u vrijeme otvaranja grada velikim narodnim preporodnim idejama.

Još je jedna okolnost neposredno imala veliki utjecaj na gospodarski i demografski rast grada, na prevladavanje starih odnosa između građana i vojnih struktura u gradu, konačno i na stvaranje novih društvenih okolnosti u kojima su baš u Karlovcu nove ideje ilirskog preporoda našle svoje plodno tlo razvoja i rasta. Zbog tih je okolnosti grad mogao pružiti i gostoprimstvo mnogim značajnim osobama ilirskog preporoda, da baš u Karlovcu nađu mogućnosti svojega življenja i djelovanja.

Bila je to izgradnja prvih modernih hrvatskih cestovnih prometnica, karlovačkih povijesnih cesta: Karoline (1724. - 1734), Josefine (1775. - 1779) i Lujziane (1809.- 1813.). One su povezivale Karlovac sa drugim hrvatskim i europskim građanskim središtima. Za gospodarski je razvitak grada od posebne važnosti bio prometni pravac koji je dolazio do Karlovca iz žitom bogatoga Podunavlja, prije svega vodenim prometnicama i povezivao ga novim cestama s primorskim lukama. Karlovac je, zbog svojeg geografskog položaja, postao nezaobilazna poveznica novog trgovačkog prometa, a taj promet nije pogodio samo gospodarskom razvoju grada, već i vezama kojima su u grad dolazile nove ideje, nova politička i kulturna nastojanja razvijenijih građanskih sredina. To su pak u najširim političkim okvirima pratile i promjene koje u duhu nove merkantilističke politike donose reforme carice Marije Terezije i njezinog sina cara Josipa II.²²⁶

²²⁵ *Carske i kraljevske povelje grada Karlovca 1774. - 1837., Izvori za povijest grada Karlovca, 3. svezak - knjiga II.*, priredio: Antonio Bosio, Karlovac: Državni arhiv u Karlovcu, 2012.

²²⁶ Buczynski, isto, *knjiga prva*, str. 33-113., i *knjiga druga*.

Renesansno nasljeđe grada u novom vremenu

Što je, dakle, grad naslijedio iz stoljeća svojeg ranijeg razvoja i izgradnje do pripremnih godina ilirskoga preporoda, a što je grad dobio u desetljećima intenzivne graditeljske preobrazbe u vremenu događanja ilirskog preporoda u gradu?

Najvrednije povijesno graditeljsko nasljeđe Karlovca, sačuvano u dobroj mjeri sve do današnjih dana, bio je osnovni urbani koncept geometrijski pravilno uređenih građevinskih inzula grada, njegovih ulica i trgova, čiji se pravci sijeku uvijek u pravocrtnim linijama i svi se sastaju u središtu glavnog gradskoga trga. Izvorno je taj trg služio vojnim potrebama. Bio je to «Exercier Platz» ili «Parade Platz» namijenjen susretima i pregledu vojnih postrojbi tvrđave, pa poslije karlovačkog vojnog garnizona, koji je na kraju postao središnjim trgom građana grada Karlovca.²²⁷

Karlovac je do kraja 17. stoljeća, a dobrim dijelom i tijekom 18. stoljeća, obnavljao i održavao izgradnju gradskih kuća, pa većim dijelom i javnih objekata, pretežito od drvene građe. Sačuvao je svoje gradske ulice i pločnike, ne samo kao prostor povezanosti gradskog tkiva, već i kao prostor održavanja javne čistoće grada, provodeći preko njih otvorenu gradsku kanalizaciju za odvod oborinskih voda i gradske kanalizacije. Potpune i prave fizičke slike toga renesansnog, predilirskog, «drvenoga» grada nemamo i zato što je drvena građa od koje je bio najvećim dijelom građen, kraćeg trajanja i više podložna uništavanju raznih neprilika u vremenu, ali i zato što nam vojni planovi grada iz razdoblja prije 18. stoljeća donose vrlo malo arhitektonskih zapisa o gradu ili se te vijesti odnose isključivo na opis njegovih fortifikacija i njegovih strateških vrijednosti, a ne na sliku stanja i izgleda grada njegovih građana. Neka pak vrlo živopisna izvješća o gradu odnose se tek na sliku njegovih izvanrednih stanja, primjerice na grad u većim poplavama ili grad kojeg su poharali veliki gradski požari.²²⁸

²²⁷ Kruhek, *Postanak i razvoj, katalog izložbe*. Ovaj katalog donosi slike i opise najvažnijih vojnih planova razvoja tvrđave i grada Karlovca od 1579. do kraja 19. stoljeća.

²²⁸ M. Kruhek, *Utvrdne, granice i ljudi*, Karlovac: Matica hrvatska, 1995. str. 32-42. Planove i opise Karlovca tijekom 17. stoljeća donose uglavnom posebna vojna povjerenstva poslana u Karlovac da bi izvidjeli i izvijestili Dvorsko ratno vijeće o stanju tvrđave i grada. Među njima posebno su vrijedni planovi i izvješća G. Pieronia (1639.), T. Breistallera (1646.) i M. Stiera (1660.).

Vrijeme od sredine 18. stoljeća pa dalje, donosi Karlovcu mnogo intenzivniju preobrazbu njegovog arhitektonskog tkiva, ne samo u promjenama stila izgradnje gradskih kuća i vojnih objekata, već i u sve dosljednijoj promjeni građe od koje je do tada grad bio izgrađen. To je vrijeme i stvaranja stabilnije urbanističke koncepcije grada koja je dovršena nekako baš u vremenu kraja narodnog preporoda u Karlovcu, sredinom 19. stoljeća. Naime, izvorni grad renesansne tvrđave pretežno izgrađen od drvene građe postaje gradom građanim od čvrste, zidane građe, a i sama karlovačka tvrđava, do tada podignuta od zemlje i drveta, počinje se s vanjskih strana obzidavati kamenom građom i opekom. Dok su do toga vremena gradske kuće, pa i vojni objekti jedva nosili neka renesansna obilježja izgradnje, sada će te gradske kuće, veće i složenije u tlocrtu, kojeg su određivale nove potrebe življenja i rada, biti podizane u duhu novih građevinskih stilova, kasnog baroka i kasnijih historicističkih stilova.²²⁹

Takvim je promjenama pridonosila i veća suradnja između vojnih vlasti u gradu i građana koji su svojim većim brojem i većom gospodarskom snagom tražili druge mogućnosti u izgradnji novih, boljih uvjeta gradske svakodnevice. Povećao se i broj vojnog zapovjedničkog osoblja i stalne posadne vojske, složenijeg i boljeg obrambenog i napadačkog oružja, posebno jednog cijelog vojnog roda, artiljerije tvrđavskih posada. I vojno osoblje grada postaje sve više dijelom njegove svakodnevne društvene slike. Vojni graditelji vode i obnovu tvrđave i izgradnju novih objekata u gradu.²³⁰

U ovom ćemo, dakle, poglavlju kratko oslikati to najintenzivnije graditeljsko razdoblje karlovačke povijesti u kojem se baš u Karlovcu rađaju nove ideje preporodnog vremena onovremene Hrvatske.

²²⁹ Đurđica Cvitanović, *Kulturna i umjetnička baština Karlovca od osnutka tvrđave do 19. stoljeća*, u: *Karlovac 1579.-1979.*, Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979., str. 373-383.

²³⁰ Kruhek, *Utvrdne, granice i ljudi*, str. 44-49. Najvažnije planove i opise Karlovca iz prve polovine 18. st. donose opet istaknuti vojni inženjeri u službi Dvorskog ratnog vijeća i obrambenih potreba: M. Claus (1713.); Matija Antun Weiss, (1729. - 1738.)

Tvrđava i grad od vremena prvih preporodnih gibanja do kraja 18. stoljeća

Graditeljski razvoj Karlovca nije strogo pratio opći vremenski slijed i razvoj graditeljskih promjena u stilskim izrazima i oblicima. Grad koji je još u 18. stoljeća pa i prvih desetljeća 19. stoljeća obavljao svoju izvornu povijesnu zadaću krajiške vojne tvrđave i vojnoga grada, u svojem je građevinskom razvoju bio ograničen strogim vojnim propisima i općim ratnim i političkim okolnostima. Vremenska granica nije zbog toga bila uvijek i granica odgovarajućeg stilskog razvoja. Stari vojni propisi nameću gradu obvezu izgradnje grada prema propisima obrambene sigurnosti. Prva je obveza bila graditi gradske, pa i vojne objekte do visine koju će moći štiti visina tvrđavskih bedema i bastiona, dakle najviše do visine prvoga kata. Drugu opću karakteristiku takve gradnje određivala je vrsta građevinskog materijala. Građevni su objekti unutar tvrđave, kako vojni tako i civilni, pretežito bili građeni od drvene građe. Treće ograničenje bila je zabrana gradnje izvan tvrđavskih bedema i bastiona.²³¹ Osim toga, na građevinski izgled grada utjecali su neki posebni i presudni događaji koji su svojom silinom u jednom mahu mijenjali njegovo ranije stanje. Jedan od takvih događaja bio je i veliki požar u kojem je godine 1692. pogorio veći dio starog, renesansnog, »drvenoga« grada.²³² Nakon toga, cijelo razdoblje prve polovice 18. stoljeća razvija se vrlo intenzivna izgradnja novoga grada. To novo stanje grada na najbolji način ocrtava plan tvrđave i grada vojnog inženjera T. Bendla iz 1752. godine. Kakvu nam sliku Karlovca ocrtava taj prvi, od mnogo idućih, sličnih vojnih planova karlovačke tvrđave i grada?²³³

Plan Karlovca iz 1752. godine donosi stanje grada i tvrđave koje je nastajalo u vremenu dužem od tri desetljeća vrlo intenzivne izgradnje u prvoj pol. 18. stoljeća. Najprije je bilo postavljeno načelno pitanje: grad ili tvrđava? Stara renesansna karlovačka tvrđava izgrađena u tijesnom prostoru između Kupe i Korane nije više odgovarala potrebama obrane novoga vremena u kojem je bila sve djelotvornija artiljerija. Naime, ne samo da se povećala snaga razaranja artiljerijskih projektila već je još veću promjenu u obrani zahtijevala tzv. »olučna artiljerija« koja je topovske kugle ubacivala u lučnoj putanji preko visine starih obrambenih bedema i bastiona.²³⁴ Zato je već 1729. godine bilo otvoreno pitanje: da li staru

²³¹ Cvitanović, isto, str. 374-379.

²³² Kruhek, *Utvrdje*, str. 167-171. (Kako je došlo do požara grada Karlovca 1692.)

²³³ isto, str. 49-51.

²³⁴ o.p. Razvoj artiljerije već krajem 18. stoljeća navještava buduće promjene u stvaranju nove koncepcije tvrđavske obrane. Te promjene traže ne samo prilagodbu starih vojnih tvrđava, već i neka nova graditeljska i

tvrđavu prepustiti gradu, a izgraditi posve novu, moderniju, na drugom mjestu, (na Orlici, nedaleko od Karlovca, na lijevoj kupskoj obali, blizu utoka Korane u Kupu).²³⁵ Odluka je bila graditi novu »baroknu« tvrđavu, ali taj projekt nije ostvaren, jednostavno zbog toga, što za njegovu realizaciju nije bilo dovoljno novaca. Umjesto toga počela je obnova i modernizacija stare tvrđave, a istovremeno i vrlo intenzivna izgradnja novoga grada u tvrđavi.

Mijenjaju se neki osnovni obrambeni elementi stare tvrđave, a počelo se s vanjske strane njezine bedeme i bastione oblagati kamenom građom. Mnogo je toga, kako to pokazuje plan iz 1752. godine izgrađeno i u samom gradu. Najprije je, po prvi puta, sustavno uređena glavna gradska kanalizacija, izgradnjom otvorenih odvodnih kanala kojima su otjecale oborinske, ali i druge vode, koje su odnosile gradsku nečistoću, preko bedema u tvrđavske grabe. Obnovljeni su stari vojni objekti: Oružarnica, spremište provijanta, stražarnice kod gradskih vratiju. Izgrađena je nova, tzv. »carska kuća« u kojoj stanuje zapovjednik mjesta, s naglaskom da je izgrađena »od drveta«. Gradi se, ali nije još dovršena, velika nova vojarna. Skoro je dovršen novi pločnik po dijelu gradskih ulica. Obnavlja se franjevačka, ujedno i župna crkva i Herbersteinova kapela Sv. Josipa. Zanimljivo je da se gradi i u predgrađu. Plan spominje crkvicu Sv. Barbare, kovačnicu i drvene pojate, štale za vojne potrebe, obnovu mosta na Kupu i još neke građevne promjene.²³⁶

Drugi planovi na sličan način registriraju zatečeno stanje tvrđave i grada, primjerice plan iz 1758. - 59., pa plan iz 1766. i 1767. koji donosi projekt izgradnje prvog karlovačkog vodovoda sa gradnjom novog bunara na glavnom gradskom trgu, početak gradnje novoga i jedinoga ravelina karlovačke tvrđave pred Starim, Rakovačkim (Turskim) vratima. Već je spomenut plan iz 1770. godine koji donosi prvi katastarski plan grada karlovačke »Zvijezde«. Plan iz 1774. - 75. donosi opet više velikih građevinskih promjena: novopodignuti most preko Kupe, novu veliku vojarnu čija se dva pokrajnja krila upravo pokrivaju šindrom, novouređeni zdenac i zdenac s pumpom na glavnom trgu. Izgrađen je novi artiljerijski arsenal, neke nove kuće za potrebe vojnih zapovjednika. Plan bilježi i druge glavne objekte u gradu namijenjene potrebama građana i vojske; crkve, poštu, gradsku vijećnicu. Plan iz 1776. godine donosi opet

obrambena strateška rješenja. Kada je tridesetih i četrdesetih godina 19. stoljeća takva nova mogućnost olučne artiljerijske opsade postala realnom mogućnošću svakog napada i na karlovačku tvrđavu, vojni stratezi i inženjeri morali su i za obranu Karlovca, tvrđave i grada tražiti ne samo obnovu stare tvrđave, već i izgradnju nekih posve novih građevinskih obrambenih formi i sadržaja. Zbog toga je tih godina izgradnja vojnih obrambenih elemenata, kao i novih vojnih prostora u gradu postala jednako intenzivna i značajna kao i izgradnja novih građanskih objekata i prostora.

²³⁵ isto, str. 46-48.

²³⁶ Kruhek, *Postanak i razvoj, katalog izložbe*, str. 39-41.

neke važnije pojedinosti: Izgrađen je novi brigadirski stan od čvrste građe, u velikoj vojarni smještena je škola Pijarista, uređena je nova gradska vijećnica i apoteka, crkvice Sv. Barbare nova zidana gostionica, nova kuća granične maltarine, nove trgovine i dr. Taj plan opisuje i veliku poplavu grada koja se dogodila 29. svibnja 1775.²³⁷

Tako je Karlovac u jednom trajnom građevnom dinamizmu obnove staroga i izgradnjom novoga grada dočeka veliku političku i društvenu promjenu kada je carskom poveljom Josipa II. 8. listopada 1781. godine oslobođen vojne uprave i podignut na razinu slobodnoga kraljevskoga grada.²³⁸ Iz bogate arhivske građe koju donose spisi Gradskog poglavarstva već tamo od 1714. godine, R. Lopašić u svojoj povijesti Karlovca donosi sažeto i ovakve građevinske i demografske podatke: »Prigodom predaje Karlovca gradjanskoj Hrvatskoj bilo je bez vojske u gradu u 247 kuća 1.111 domaćih stanovnika, u predgradju u 178 kuća 982 stanovnika, na Gazi u 28 kuća 157 stanovnika, napokon u Dubovcu u 39 kuća 167 stanovnika....«²³⁹ Bio je, dakle, skoro jednaki broj građanskih kuća izvan stare tvrđave (245) kao i onih u tvrđavi (247). Tom broju treba pribrojiti sve vojne objekte u tvrđavi i izvan nje.

Spomenuta građa arhiva Gradskog poglavarstva, od tridesetih godina 18. stoljeća, iz godine u godinu donosi mnogo primjera gradskih građevinskih radova, izgradnje privatnih kuća i javnih objekata, prodaja i kupovina kuća, popise kućne imovine bogatih i siromašnijih građana grada Karlovca. Posebno se spominju mnoge kuće koje grade gradski obrtnici ili ugledniji građani i viši vojni dužnosnici. Tu su i mnoga izvješća o obnovi i gradnji sakralnih objekata, posebno župne i franjevačke crkve Presv. Trojstva, pa crkve Sv. Josipa na drugom gradskom trgu, grobne kapele karlovačkog generala I. J. Herbersteina. Od druge polovine pa do kraja 18. stoljeća, uz izgradnju koju poduzimaju sami građani, veliku je inicijativu i poduzetništvo u tom poslu iskazivala i gradska uprava.²⁴⁰ Primjerice, godine 1778. nakon jednog od većih požara u gradu, gradska je uprava izdvajala posebna gradska novčana sredstva za pomoć onim građanima kojima su u požaru, te godine, pogorjele kuće. Grad sklapa ugovor za pečenje opeka potrebnih za obnovu gradskih kuća.²⁴¹ Iz iste godine, mjeseca veljače, uz izvješće o stanju gradske blagajne, nalazi se i popis imena gradskih službenika s njihovim plaćama, a posebno su iskazane plaće građevinskih majstora koji rade na raznim

²³⁷ isto, str. 51. (Velika poplava koja je poplavila veći dio grada.)

²³⁸ *Carske i Kraljevske povelje*, str. 19-32.

²³⁹ Lopašić, isto, str. 51.

²⁴⁰ HR-DAKA, spis br. 5- 624/1775., br. 6-749/1775. Posebno su zanimljivi spisi inventara kuće Janka Draškovića i četrnaest spisa računa o uređenju te kuće tijekom 1775.

²⁴¹ HR-DAKA, spis br. 7-68/1778., spis 7-69/1778.

građevinskim poslovima. Iz te se dokumentacije lijepo vidi kako se sve većom dinamikom grade i nove kuće izvan tvrđave, na prostoru »tvrđavske glasije« gdje je nekada gradnja bila zabranjena vojnim propisima. Gradska uprava donosi propise o cijenama za zidarske i ličilačke radove.²⁴² Takvih dokumentarnih popisa i izvješća donose i dokumenti iz narednih godina, posebno 1779. i 1780. Od mnogih imena zidarskih i tesarskih majstora izdvajaju se posebno imena »zidarskog meštra« Josipa Stillera i tesara Mihaela Raucha. Spomenimo tek jedno od mnogih sličnih izvješća, tjedni izvještaj o plaćama zidara, stolara i drugih radnika koji su radili na popravku gradskih kuća i zgrada, cesta i ulica, kuskog mosta i drugih objekata, a koji su potpisali J. Stiller i M. Rauch, mjeseca rujna 1780. godine.²⁴³ U mnoštvu takve dokumentacije posebno je zanimljivo jedno pismo Ivana Kosa upućeno Gradskom magistratu mjeseca veljače 1780. godine u kojem on piše da bi trebalo bolje urediti gradske gostionice i druge javne površine i traži da se službeni gradski spisi takvog sadržaja prevode i na hrvatski jezik.²⁴⁴

Jednaku skrb iskazuju vojne vlasti za stanje vojnih objekata i to najprije za fortifikacijsko stanje obrambene tvrđave, a onda jednako i za građevine opće vojne namjene i stambene objekte potrebne stanovanju vojnog osoblja. Građevinsku obnovu najbolje dokumentiraju već spomenuti planovi vojnih inženjera koji skoro iz godine u godinu bilježe zatečeno stanje i promjene kojima se modernizira stari tvrđavski obrambeni sustav. Jedno pak pismo (23. rujna 1780.) artiljerijskog majstora Josepha Glocknera iz artiljerijskog garnizona upućeno Gradskom magistratu, svjedoči da su vojne vlasti vodile brigu o rješavanju stambenih problema i obične vojne posade, a ne samo o stambenim potrebama vojnog zapovjedništva i viših vojnih službenika.²⁴⁵

Samo ćemo, tek kratko, spomenuti neka, najreprezentativnija građevinska ostvarenja koja je do kraja 18. stoljeća podigao najveći, najkvalitetniji i najplodniji graditelj grada toga vremena, projektant, »fortification Baumeister« i urbanist, spomenuti J. Stiller. Sam je u jednom pismu Gradskom magistratu izjavio da je »...razvio veliki posao...«, da je... »opskrbljivao grad zidarima i tesarima...«, dakle da je bio i najveći privatni građevni poduzetnik svojeg vremena.²⁴⁶

²⁴² HR-DAKA, spis br. 8-225/1778., spis 8-236/1778., spis 9-324/1778.

²⁴³ HR-DAKA, spis br. 7-141/1778., spis 14-460/1779., spis 39-77/1780., spis 18-389/1780. Vrlo je zanimljiva i jedna pritužba M. Raucha i J. Stillera upućena Gradskom magistratu u kojem protestiraju protiv građevinskih nadri obrtnika. U pismo ispisuju i njihova imena tražeći da im se rad zabrani, štiteći tako svoj zakoniti položaj vodećih graditelja u gradu.

²⁴⁴ HR-DAKA, spis br. 15-65/1780.

²⁴⁵ HR-DAKA, spis br. 18-401/1780.

²⁴⁶ Cvitanović, isto, str. 373. Najbolja poznavateljica graditeljske baštine karlovačke »Zvijezde« govoreći o intenzivnoj izgradnji grada do kraja 18. stoljeća gradskih »purgerskih« kuća gradskih palača i trgovačkih kuća

Na javnim je natječajima dobio mnoge poslove projektiranja i gradnje mnogih objekata, primjerice izgradnje mosta preko Kupe do banijanskog predgrađa. Godine 1780. načinio je plan nove gradske vijećnice, tako da je dvije starije kuće spojio u jednu novu zgradu jednokatnicu. Tu je gradnju izveo zajedno s već spomenutim tesarom M. Rauchom. Iduće je godine izradio projekt (2 plana) za izgradnju velike nove tridesetnice u stilu baroknog klasicizma. Današnji, konačni izgled glavnog gradskog trga također je njegovo djelo. On je načinio plan i podigao je prema njemu pravoslavnu crkvu Sv. Nikole. Godine 1786. podigao je drugi kat franjevačkog samostana, a nekoliko godina poslije produljio je svetište crkve na račun sakristije. U svetištu je postavljen novi glavni oltar crkve koji stoji tu sve do danas. Godine 1791. načinio je plan povišenja zvonika, a 1795. ga je i posve dovršio, čime je crkva Presv. Trojstva, ali i cijela stara gradska jezgra dobila svoju konačnu, i današnju vertikalnu. Godine 1789. izradio je plan za gradsku bolnicu. Tako je, nakon što je već 1783. godine bila dovršena velika zgrada oružane, središnji gradski trg, konačnim uređenjem franjevačkog samostana i crkve, bio urbanistički posve dovršeni i zatvoreni kao prostor središnjeg i danas takvoga, trga grada.²⁴⁷

Vrlo je zanimljivo spomenuti podatak da je samo u maticu umrlih župne crkve Presv. Trojstva, između 1780. i 1820. godine, upisano preko 80 imena majstora graditeljske struke. Njih veći broj i nisu bili građani grada, ali su u gradu radili kao privremeni doseljenici, a stanovali su na Gazi ili na Dubovcu. Najveći je broj uvijek bio zidara i drvodjelja, tesara; primjerice god. 1805./6. spomenuto je 5 zidara i 17 drvodjelja.²⁴⁸

Možemo dakle, na temelju uvida u izvornu arhivsku dokumentaciju i s osloncem na do sada objavljene radove o toj tematici, zaključiti, da je do kraja 18. stoljeća, grad Karlovac nakon intenzivne građevne izgradnje dobio svoje novo, današnje urbanističko lice. Bile su to godine i velikoga gospodarskoga napretka, a na polju kulture, godine u kojima polako

sabrala je današnje sačuvane graditeljske vrijednosti toga vremena i naglasila da i danas taj stari dio grada ima preko 60 takvih objekata i desetak monumentalnih vojnih zgrada i palača. Kasnije u prvim desetljećima 19. stoljeća nije više bilo tako intenzivne izgradnje grada, pa je i takvih spomenika trajne vrijednosti manje, ili u njezinoj prosudbi tek nekoliko objekata iz kratkog razdoblja francuske uprave i nekoliko objekata prije pojave građanske kulture bidermajera. To je već vrijeme kada je u Karlovcu narodni preporod dosegao svoj konačni razvoj »narodnu zrelost«.

²⁴⁷ isto, str. 394-401. I o graditeljskom djelu J. Stillera, Đ. Cvitanović, je dala najcjelovitiji opis i ocjenu, najbolje sažetu u nekoliko rečenica: »J. Stiller, namješten u brigadi generalata će postati glavni karlovački graditelj i urbanista u suvremenom smislu te riječi, predstavnik baroknog klasicizma u arhitekturi... . Napredovao je do »fortification Baumeistera« i stekao veliki ugled u gradu... «.

²⁴⁸ HR-DAKA, spis br. 16-23/1780. (popis zanatlija od br. 39-77). Mjeseca rujna, načinio je slično izvješće gradski blagajnik Maksimilijan Spacek, u kojem se također nalazi tjedni izvještaj o plaćama zidara, stolara, tesara i drugih majstora i radnika koji su radili na popravljanju kuća gradskih zgrada i mosta na Kupi. Taj su popis opet potpisali J. Stiller i M. Rauch. (Spis ima 51. stranu, pisan latinskim i njemačkim jezikom).; HR-DAKA, spis br. 18-389/1780.

dozrijevaju ideje o potrebi narodnog osvještavanja. Nije li vrlo simptomatično, da je već u tim godinama, upravo jedan od građana građevinske struke, zatražio od Gradskog magistrata, da dokumenti takvog sadržaja budu prevedeni i na hrvatski jezik. Godine prvih desetljeća 19. stoljeća biti će vrijeme manje fizičke izgradnje grada, ali i godine velikih kulturnih događanja u kojima će dozrijevati i postići svoje najvrednije rezultate preporodna narodna gibanja u gradu Karlovcu.

Grad u zreloom razdoblju Hrvatskog narodnog preporoda

U razdoblju prvih desetljeća 19. stoljeća, počevši od vremena dolaska francuske vlasti 1809. godine, graditeljska je djelatnost u Karlovcu bila poprilično smanjena. Opće ratne okolnosti nisu bile pogodne za veće građevinske investicije. Napoleonova podjela Hrvatske odvojila je Karlovac od njegovog gospodarskog zaleđa, pa iako je u toj novoj upravnoj podijeli hrvatskih zemalja postao istaknutim upravno - političkim središtem jednog od tri upravna distrikta prekosavske Hrvatske, u gospodarskom je pogledu grad jako nazadovao. Cvatuća tranzitna trgovina na relaciji Podunavlje – Jadran bila je toliko smanjena da gradu više nije donosila ni desetinu nekadašnjih prihoda iz toga izvora; usprkos tomu što je za francuske vlasti bila do kraja izgrađena glasovita Lujzinska cesta. Nisu se bitno promijenile okolnosti niti odmah nakon odlaska Francuza 1813. godine, sve dok Karlovac i odvojeni hrvatski krajevi 1822. godine nisu opet bili združeni s ostatkom Hrvatske u jednu prirodnu i političku cjelinu.²⁴⁹ Građevinska aktivnost u gradu nije bila posve zamrla ni u tim godinama, ali nikada više nije bila toliko učinkovita kao u zadnjim desetljećima 18. stoljeća. U gradu se nastavlja izgradnja gradskih kuća i vojnih objekata koje vode Stillerovi nasljednici i priličan broj raznih građevinskih majstora i obrtnika. U tom će vremenu, nekako do sredine 19.

²⁴⁹ Lopašić, isto, str. 91. Lopašić je na svoj način oslikao to novo stanje svakodnevnog življenja u vrijeme francuske vlasti u Karlovcu. »Nikada niti prije niti kasnije nije Karlovac imao te važnosti kao pod Francezi. Akoprem se vladavina francezka oslanjala poglavito na moć i jakost oružja, nisu marili mnogo Francezi za tvrdju karlovačku, znajući da je ona napredkom topništva od slabe vrijednosti, pa zato nisu dopuštali, da tvrdjava smeta razvitku grada i blagostanju građana, kako je to za austrijske vojničke uprave vazda bivalo. Što godj ima od kamena i opeka zidanih kuća i magazina u predgradju, to sve potiče iz dobe francezke. Naročito spominjemo, da je tada sagrađena liepa kuća Šporerova na šrangj (poslije direkcija Lujzinske ceste), zatim kuća odvjetnika Štefanca (sada Sladovićeve) i kuća trgovca Redia (sada Türkova). Zaslužni za Karlovac Josip Šporer bio je još prije sagrađio oveliku kuću u Dubovcu, sadašnji župni dvor, nadajući se da će se i drugi Karlovčani povesti za njegovim primjerom i solidne kuće graditi u Dubovcu, kamo se je imala rad sigurnosti preseliti žitna trgovina. Ova je bila doduše pod Francezi nešto zapela uslied vječnih ratova, a nešto i time što su glavni gubernatori Ilirije, prokrčivši trgovačku cestu od Kostajnice na Petrinju do Samobora, navraćali trgovinu na Kostonjevac (Landstrass) i Kranjsku, ali je još uvijek dosta prometa bilo u Karlovcu.«

stoljeća biti izvršena i posljednja velika obnova karlovačke tvrđave, posebno njezinih bedema i bastiona. Već je 1817. godine velika strateška studija o položaju i budućnosti Karlovca, ing. M. Zittera, definirala Karlovac više kao grad veće stalne vojne snage okrenut prema južnim krajevima Monarhije, posebno prema Turskoj Bosni. Ipak i ta strateška prosudba računa s kakvim takvim obrambenim vrijednostima stare tvrđave i predlaže njezino popravljnje i održavanje.²⁵⁰ U sažetom iskazu izvršenih građevinskih radova na tvrđavi, obavljenih između 1939. i 1850. godine, vidljivo je da su bili bolje uređeni svi tvrđavski bastioni i bedemi, utvrđeni njihovi temelji i uređene tvrđavske grabe. Zbirni novčani trošak te obnove iznosio je preko sto tisuća forinti (103.807 forinti).²⁵¹

Vojni plan tvrđave i grada iz 1863. godine najbolje pokazuje to novo stanje Karlovca, grada u kojem su ranijih godina živjeli i djelovali vrlo aktivni karlovački ilirci. Njihove ideje i jačanje narodne svijesti u gradu sigurno su doprinijeli i tome, da su i neki od najznačajnijih vojnih objekata u gradu, do tada isključivo u službi vojnih i ratnih potreba, bili preuređeni i prepušteni nekim novim javnim i gradskim potrebama. Staro vojno zapovjedništvo preuređeno je za kadetsku školu. Na jednom od bastiona, vojne vlasti otvaraju i školu jahanja, a na Korani garnizonsku školu plivanja. Uređuju u šumi Lušćić javno streljište, a nešto dalje u Jamadolu i bojno streljište – koje se tu nalazi i danas. Obnovljeni su bili i mnogi objekti korisni i građanima: bolnica, vojna pekara, stanovi vojnih zapovjednika, stražarnice, vojna spremišta. Neke su pak vrijedne građevine bile zapuštene i posve su propale, kao Herbersteinova kapela Sv. Josipa, porušena u eksploziji baruta koji se čuvao u njoj kao nekakvom pričuvnom spremištu.²⁵²

Razmatrajući, u glavnim crtama, sliku graditeljskog razvoja grada Karlovca u vremenu od sredine 18. stoljeća pa nekako do sredine 19. stoljeća, od vremena prvih ideja narodnoga gibanja, pa do zrelih rezultata Hrvatskog narodnog preporoda, možemo s jasnom sigurnošću zaključiti, da je to bilo istovremeno i vrijeme najvećeg gospodarskog napretka grada i vrijeme njegove konačne graditeljske preobrazbe, te rasta od starog vojnog tvrđavskoga grada do suvremenoga grada koji je najvećim dijelom sačuvao takav svoj izgled do današnjih dana. Obrisje njegovog tvrđavskog sustava čuvaju sačuvani bedemi i bastioni,

²⁵⁰ Lopašić, isto, str. 58.

²⁵¹ isto, str. 60-63.

²⁵² isto, str. 63-65. Povijesni razvitak i izgradnju grada na svoj način zaključuje R. Lopašić živim primjerima građanskog života. »God. 1845. umrvši čestiti starina Nikola Šebetić ostavi sav svoj imetak za podizanje gradske bolnice i povjeri narodnoj čitaonici karlovačkoj, da izvrši poslednju njegovu volju. Još iste godine podignuta je na zemljištu Šebetićeovom troškom njegove ostavine i prilozi drugih veledušnih čovjekoljuba polag Lujzinske ceste prama Dubovcu karlovačka građanska ubožnica i bolnica.«

tvrđavske grabe, a dijelom i sačuvani prostori tvrđavske glasijske. Te su površine danas preuređene i održavaju se kao najvrednije parkovne i zelene površine grada te ocrtavaju najbolje izvornu sliku njegovog povijesnog izgleda. Današnje ulice i trgovi čuvaju još uvijek njegov izvorni renesansni tlocrtni raster i urbanističku podjelu na gradske inzule, a veliki broj starih gradskih kuća, javnih objekata, sakralnih i vojnih građevina, odražavaju povijesnu sliku njegovoga izgleda kakav je bio građen u vremenu velikih predpreporodnih i preporodnih »ilirskih« događanja; u ovom autentičnom i po mnogočemu jedinstvenom povijesnom hrvatskom gradu.

4.9. Odjeci revolucionarnih previranja 1848. godine i njihov utjecaj na kulturni život Karlovca

U veljači 1848. godine izbio je građanska revolucija u Parizu, koja se potom proširila na Europu. Sredinom ožujka zahvatila je i Beč, srušivši Metternicha. Važno je naglasiti da se odjek bečke revolucije u ožujku, 1848., te početak novog političkog i društvenog poretka odrazio na Hrvatsku. Car je Austriji morao obećati ustav, a to onda nije mogao uskratiti ni Ugarskoj, ni Hrvatskoj. Sredinom ožujka u Beč je krenuo odbor koji je od cara zahtijevao sazivanje Hrvatskog sabora, tješnje povezivanje Hrvatske s austrijskim nasljednjim zemljama i teritorijalnu cjelovitost Hrvatske. Bili su to zahtjevi izraženi u velikoj narodnoj skupštini u Zagrebu, koja je imala zadatak da nadomjesti ulogu Sabora. Narodna skupština sazvana je 25. ožujka 1848. godine u Narodnom domu. Na temelju prijedloga koje su dali istaknuti pojedinci, među kojima su se isticali Ivan Kukuljević, Nikola Vakanović, Ljudevit Gaj i drugi, dogovoreno je da prva točka narodnih zahtjeva sadrži izbor Josipa Jelačića za hrvatskog bana. Velika narodna skupština usvojila je *Zahtijevanja naroda* u trideset točaka. To je bio temelj čitavog narodnog pokreta u Hrvatskoj 1848. i 1849. godine. Zahtijevalo se da se Jelačića postavi za bana, da se imenuje samostalna vlada koja će biti nezavisna od ugarske i odgovorna samo Hrvatskom saboru, da se ujedine sve hrvatske zemlje, uvede hrvatski zastupnički sabor, a hrvatski jezik da se prizna kao nastavni i službeni, da se ukinu ostaci kmetstva i staleškog poretka, da se uspostavi jednakost svih ljudi pred zakonom, da se proglasi sloboda trgovine i osnuje narodna banka. Prije nego što je hrvatsko poslanstvo stiglo u Beč, kako bi kralju podnijelo hrvatske želje, kralj je Josipa Jelačića već imenovao hrvatskim

banom (27. 3. 1848.). Kralj nije prihvatio ni jedan zahtjev, već je zatražio da ih valja prvo usvojiti na Hrvatskom saboru, a zatim da ih se dostavi na odobrenje.²⁵³

Josip Jelačić, već u travnju, počinje djelovati. Svojim je otvorenim pismom od 25. travnja proglasio ukidanje kmetstva, a 27. travnja donio zapovijed o osnivanju prijekih sudova u Hrvatskoj i Slavoniji. Osnovao je Bansko vijeće, odnosno prvu samostalnu hrvatsku vladu. Time je ostvaren zahtjev koji je u preporodnom pokretu iznijet u *Disertaciji* grofa Draškovića, 1832. godine, a kojeg je prihvatio i Sabor 1845. godine. Objavio je izborni red kao svoju naredbu 13. svibnja, sazivajući istovremeno i Sabor za 5. lipnja (prvi nestaleški zastupnički sabor). Na tom je saboru potvrdio ukinuće kmetstva, a obveze plaćanja poreza protegle su se na privilegirane slojeve: plemstvo i svećenstvo.²⁵⁴ Svečani čin postavljanja za bana trebao je obaviti biskup Haulik. Zbog Haulikove odsutnosti iz Zagreba, taj čin umjesto njega, obavio je grčko - istočni patrijarh Josif Rajačić. Nakon prihvaćanja teksta banove prisege, za riječ se javio Josip Smendrovac, zastupnik grada Karlovca koji je iznio prijedlog da saborski zastupnici i svi prisutni, dostojno pozdrave svoga novoga bana, koji je bio odlučni zaštitnik hrvatskih narodnih interesa. Sabor je potom na dnevni red stavio sva tekuća pitanja onodobne Hrvatske i Vojne krajine. U Saboru je 1848. godine hrvatski pokret proveo epohalne promjene političkoga sustava i društvenih odnosa, uspostavivši novi sustav koji se temeljio na načelima europskog građanskog liberalizma. Time je stvorio puteve za procese daljnje demokratizacije. Hrvatski pokret izborio je samostalnost Hrvatske unutar Habsburške Monarhije, proglasio neovisnost Hrvatske od Ugarske i učinio odlučan korak u potvrđivanju hrvatskog nacionalnog i državnog identiteta.²⁵⁵

Godine 1848. Hrvatska je krenula u novo doba u kojem kao temelj postavlja nacionalno pitanje. Hrvatska je nacija u Monarhiji bila jedna od vladajućih, a hrvatski pokret 1848. preuzeo je tradicionalne hrvatske političke institucije Sabora i bana, te preuzeo vlast na političkom teritoriju sjeverne Hrvatske (civilna i vojna Hrvatska i Slavonija). Od svih slavenskih nacija u Monarhiji hrvatski pokret bio je jedini koji je raspolagao državnim aparatom i redovnom vojskom. Cilj toga pokreta bio je osigurati teritorijalnu cjelovitost i potpunu nezavisnost Hrvatske.²⁵⁶

²⁵³ Perić, isto, str. 135-138.

²⁵⁴ Stančić, *Hrvatski narodni preporod*, str. 20-22.

²⁵⁵ N. Stančić, *Hrvatski pokret i godina 1848. u hrvatskoj povijesti 19. stoljeća: epohalni proboj, dometi, ograničenja*, u: Hrvatska 1848. i 1849., Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001., str. 11.

²⁵⁶ isto, str. 13-17.

Hrvati se nisu htjeli odreći svog nacionalnog identiteta i jezika. Ban Jelačić dao je jasnu poruku Mađarima da se između naroda grade odnosi na temelju slobode, jednakosti i bratstva, te da je nedopustivo da jedan narod gospodari drugim. Ban Jelačić uspostavio je čvrste veze s predvodništvom hrvatskog pokreta, te osigurao lojalnost upravnih tijela i Vojne krajine, osigurao teritorijalnu cjelovitost sjeverne Hrvatske, onemogućivši na taj način da slavonske županije dođu pod vlast mađarske vlade. Sabor 1848. godine najznamenitiji je od svih dotadašnjih, jer su na njemu postavljeni najčvršći temelji za obranu hrvatskih nacionalnih interesa. Tada je donijeta odluka o ujedinjenju svih hrvatskih zemalja, od Drave do mora.²⁵⁷ Na temelju zaključaka Hrvatskog sabora, ban Jelačić uputio je pismo Ambrozu Vraniczanyu, 25. srpnja, u kojem ga moli da krene odmah u Beč, te mu se obraća ovim riječima: *»...pozivljam Vas, da čim ovo pismo u ruke dobijete u Beč se na put spremite u poslu pomirenja, koje će te pokušati između nas i Mađarab.«*²⁵⁸

Sve je postajalo jasnije da se ugarsko - hrvatske suprotnosti sve više radikaliziraju. Zanimati svojim političkim aspiracijama, Mađari nisu htjeli pristati ni na kakav uzmak. Hrvati apsolutno svjesni što bi za njih značilo ostvarenje velikomađarskih političkih planova, bili su čvrsti i odlučni u obrani svojih prava na opstojnost, jednakost i slobodu. Budući da se Beč dvoumio između Hrvata i Mađara, čitavo ljeto je proteklo u pregovorima. Hrvatski sabor je pružio punu potporu banu Jelačiću. Stoga on odlazi u Beč na pregovore da mu vladar potvrdi bansku čast. Uvjeti pomirbe bana Jelačića i Mađara bili su jasni, a radilo se o sljedećem: da se ugarsko ministarstvo rata sjedini s centralnom vladom u Beču, nezavisnost i ravnopravnost Hrvatske vlade i uporaba hrvatskog jezika na zajedničkom Ugarsko - hrvatskom saboru. Mađari te uvjete nisu prihvatili. Bilo je sasvim jasno da je rat na pomolu i da je takvo stanje dalje nemoguće. Zbog svega toga, Jelačić je zaključio: »čast i dužnost« nalažu nam »da se latimo oružja, pripravní život i imetak žrtvovati za naše pravo i za svetu stvar!«²⁵⁹ Uvidjevši da nema dogovora i da Mađari imaju nakanu napasti Hrvatsku, ban je uz suglasnost bečkog dvora, biskupa Strossmayera, drugih uglednika i Sabora, 7. rujna navijestio rat mađarskoj vladi, koja je pod vodstvom Lajosa Kossutha provodila veliko - mađarski hegemonistički program.

²⁵⁷ Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam*, str. 175, 176.

²⁵⁸ HR-HDA-782, isto, kut.1, *pismo bana Jelačića Ambrozu Vraniczanyu, 25. srpnja 1848.*, Zagreb, str. 2.

²⁵⁹ Perić, isto, str. 205.

O revolucionarnim gibanjima koja su se osjetila i u gradu Karlovcu, na osobit način zabilježili su u svojim djelima karlovački rodoljubi, Mijo Krešić i Dragojla Jarnević. Ona je u svojem *Dnevniku* zabilježila 18. ožujka 1848., da bečki nemiri »... uznemire i ovdie čitavu varoš i sve za slobodom diše.«²⁶⁰ Zaoštreni hrvatsko - mađarski odnosi utjecali su na život grada. »Promet bijaše još živahan kao i prije, dok se jednoč ... uzbuni cieli sviet, uslied velikih događaja u Parizu. Tad su se preko noći promienili i poremetili svi poslovni i društveni odnošaji.«²⁶¹ Situacija je bila napeta i teško podnošljiva, »... pa nije ni čudo da je i naš miroljubivi Karlovac, uzburjan Košutovim nasrtajem na hrvatsku domovinu, bio uzrujan i pripravan branit svoja narodna prava...«.²⁶² Građani su bili ponosni što mogu pružiti podršku banu Jelačiću izlaskom na ulice i svojim bodrenjem vojske koja je prolazila kroz grad, te tako pridonosili uzavreloj atmosferi te burne 1848. godine.

U Krešićevoj *Autobiografiji* nailazimo na interesantne podatke koji su se odnosili na prolaz vojske kroz grad: »Prodje kroz Karlovac čik - masa od četiriuh pukovnija, malo i veliko mlado i staro, koji puškom kremenjačom, koji toljagom, ... gladni kao vuci u gori - da se istom kod Drave organiziraju. Bilo ih je jedan dan do deset tisuća glava u Karlovcu namješteno po kućah. Sav Karlovac strepio je od tolike surove svjetinje, grozom se pomišljalo, što će ova nedisciplinirana vojska u neprijateljskoj Ungariji sve poćiniti.« »Čitav dan pucahu iz kubura kroz prozore na ulicu, gosteć se darežljivošću stanovnika.«²⁶³ Mladi ljudi iz Karlovca pridružili su se vojsci na Dravi, pa je tako Karlovac ostao pust. »U tom živahnom do onda trgovačkom gradu prekinuše se svi poslovi.«²⁶⁴

Jednako tako i Dragojla Jarnević opisuje situaciju u gradu u predratno stanje. Prije svojih ratnih pohoda, ban Jelačić posjetio je Karlovac, 20. kolovoza 1848. godine »... ovakove svećanosti neimaše Karlovac, u uzpomeni i najstarijih sada živućih.«²⁶⁵ Kad je Jelačić započeo svoje ratne pohode, i sama Dragojla željela je otići do Drave da vidi poblize ratište. »Što se tiće za na Magjara ići, rekoh im da može biti ih kod Drave stignem, jer sa naumila i ja k vojsci oditi, samo da vidim bliže ratište, a i da si upokojim dušu i serce ...«.²⁶⁶ Prilikom prolaska vojske kroz grad, opisuje Lićane koji odlaze iz Karlovca: »Jutros odoše Lićani, njih

²⁶⁰ Jarnević, isto, *18.ožujka 1848.*, str. 337.

²⁶¹ Krešić, isto, str.82.

²⁶² isto, str. 83.

²⁶³ isto, str. 83.

²⁶⁴ isto, str. 84.

²⁶⁵ Jarnević, isto, *20.kolovoza 1848.*, str. 345.

²⁶⁶ isto, *1. rujna 1848.*, str. 346.

6.000 iz Karlovca. ... Divlja je ovo momčad i bez svake čudorednosti; ... počiniše toliko zlo, kao da su u dušmanskoj zemlji. Jao Magerskoj kad ova divljad onamo prodre; oni rekoše: da će Magjersku za vieke razoriti, i da već neće nikad svoga sadašnjeg stanja stignuti.«²⁶⁷ U burnoj 1848. godini iz Karlovca »Velik dio inteligencije ode u Zagreb k narodnoj vladi. Zbilja se veći dio znamenitih faktora u onom pokretu regrutirao iz Karlovca, toli u financijskoj koli u političkoj organizaciji.«²⁶⁸

Zaoštravanje hrvatsko - mađarskih odnosa koje je vodilo oružanom sukobu, život u gradu Karlovcu činilo je sve teže podnošljivim. Odlaskom narodnjaka iz Karlovca, u gradu zamire svaki trag javnoga života. U takvim kriznim vremenima, Karlovac je dočekao revolucionarnu 1848. godinu.

Prilikom navještaja rata Jelačić je naglasio: »... da on ne želi oružjem išta tuđe oteti, već samo da obrani zakonitost, red i pravednost.«²⁶⁹ Ban Jelačić, već 11. rujna prešavši Dravu vratio je Hrvatskoj Međimurje koje su Mađari nepovlašteno držali. Za vrijeme ratovanja izbila je revolucija u Mađarskoj, a potom u Beču. U prosincu prijestolja se odriče Ferdinand V., a vlast preuzima Franjo Josip I. (1848. - 1916.), koji je odmah 2. prosinca bana Jelačića imenovao upraviteljem (gubernatorom) Rijeke i Dalmacije. Tako su se u banovim rukama našle sve hrvatske zemlje, osim Istre i kvarnerskih otoka. Ostvaren je hrvatski politički san - ujedinjenje hrvatskih zemalja. Mađarska revolucija produžila se i 1849. godine. Te godine ruski car Nikolaj odazvao se pozivu cara Franje Josipa I. i poslao Austriji u pomoć svoje kozake. Zajedno s hrvatskom i austrijskom vojskom, slomili su mađarsku revoluciju, 13. kolovoza 1849. godine.

²⁶⁷ isto, *7. rujna 1848.*, str. 346.

²⁶⁸ Krešić, isto, str. 83.

²⁶⁹ Perić, isto, str. 206.

Opće prilike u gradu Karlovcu tijekom i nakon revolucije 1848./49.

Gospodarski položaj sjeverne Hrvatske promijenio se sustavno nakon revolucije 1848./9., u vrijeme razvitka građanskog društvenog sustava i kapitalističke ekonomije na teritoriju Habsburške Monarhije, a naročito pod utjecajem procesa industrijske revolucije. Feudalni poredak ustupa mjesto naprednijem kapitalističkom gospodarstvu. Taj proces teče puno brže u austrijskim nasljednim zemljama i Ugarskoj, no ni Hrvatska nije ostala izolirana. Prodorom industrijske revolucije došlo je do puno više negativnih nego pozitivnih promjena. Gospodarski razvoj u smjeru kapitalizma koji je poletno započeo početkom 19. stoljeća stagnirat će, a potom će se usmjeriti u pravcu koji nije bio u skladu s interesima Hrvatske, već stranog kapitala. Posljedice prodora industrijske revolucije znatno su pogodile grad Karlovac i njegovo stanovništvo.²⁷⁰

Općenito su revolucionarne okolnosti 1848./49. nepovoljno utjecale na cjelokupni život grada. »... budući da sajmovi na petke izgubiše svu važnost uz praznu Krajinu. Besposleni obrtnici jadikovahu, trgovci svadjahu uz svoje velike obvezanosti od velika troška bez ikakve zasluge. Sve se nadalo od budućnosti, od »slobode, jednakosti i bratimstva«, pod kojim geslom vojevaše sad tadašnji slobodoumniji svijet. U tom ufanju podnosili su ljudi teško breme iznenada nadošlih događaja.«²⁷¹ No 1849. godine, na pomolu je tmurno, u političkom i kulturnom životu nazadno vrijeme u ponovnom valu germanizacije. »Svuda postade grobna tišina, postade upravo gluho doba.«²⁷² Počinje razdoblje neoapsolutizma (1850. - 1860.).

Jednako kao gospodarski i kulturni život grada tijekom 1848. godine doživljava znatne negativne promjene. Zasigurno je, da je hrvatsko uzavrelo političko stanje, utjecalo i na gimnazijske učitelje, no usprkos situaciji oni su se morali ponašati politički suzdržano. Obavljali su korektno svoj posao. Školska godina 1847./48. uredno je završena. Jedino učenici nisu polagali ispit iz mađarskog jezika, jer je učitelj Mađar Mihaell Bányi napustio Karlovac. Sljedeća školska godina 1848./49. trebala je uredno započeti po naredbi Banskog namjesničkog vijeća, Odjela za bogoštovlje i nastavu.²⁷³ Godine 1848./49. u nastavu je trebao biti uveden hrvatski jezik, kao nastavni predmet i kao nastavni jezik. Međutim, to se nije

²⁷⁰ I. Karaman, *Ekonomске i socijalne prilike*, str. 166-175.

²⁷¹ isto, str. 84.

²⁷² isto, str. 98.

²⁷³ HR-DAKA-85-4, *Opći spisi*, kut. br. 25, 1851., *spisi* br. 26, 29; 85-6, kut. br. 38, 1848., *folia* br. 10.

moglo ostvariti, jer su zbog revolucionarnih zbivanja u Carstvu školske učionice bile zatvorene, mnogi učenici sposobni za rat odlaze na bojište, dok su gimnazijske učionice na II. katu Franjevačkog samostana pretvorene u bolnice i vojarne. Školska godina 1848./49. bila je propuštena. Tek u studenom 1849. godine započela je redovna nastava. Kratko vrijeme održavala se prema starim školskim propisima, a od siječnja 1850. u Austrijskom Carstvu počeo se primjenjivati novi školski zakon »Osnova za uređenje austrijskih gimnazija i realki«. Karlovački gimnazijski učitelji morali su ju primjenjivati, ali nespremni za novu reformiranu gimnaziju, počeli su ju primjenjivati poslije 1852. godine. U osnovnim školama nije se ništa promijenilo.

U revolucionarnoj 1848. godini dogodila se u Karlovcu, kao i u cijeloj Habsburškoj Monarhiji koliko burna, toliko i kratkotrajna politička promjena u kojoj su se Karlovčani nošeni optimizmom živo zauzimali. No, umjesto ostvarenja nacionalnih želja i programa taj veliki zanos narušen je uspostavom oktroiranog ustava i Bachova apsolutizma.

4.10. Zamiranje kulturnog i društvenog života u gradu Karlovcu početkom Bachova apsolutizma

U proljeće 1849. godine bilo je potpuno jasno da se revolucionarno ozračje polako gasi. Poslije ugušenja ustanka u Beču, u Austrijskom Carstvu je Oktroirani ustav. Ustav je jamčio pravo na jačanje narodnog jezika i narodnosti. Značio je prvu etapu u obnovi unitarne države, s jednim carem, s jedinstvenim teritorijem, zakonodavstvom, birokratskim aparatom i jednim jezikom. Hrvatska je bila priznata kao zasebna država, nezavisna od Ugarske, no nije bila ujedinjena. U Hrvatskoj pa i Karlovcu taj je Ustav izazvao veliko nezadovoljstvo te ga stoga Bansko vijeće nije željelo proglasiti. To je učinilo tek u mjesecu rujnu 1849. godine kad je mađarski otpor već bio ugušen. Poslije toga odlučnije se moglo krenuti prema obnovi otvorenog apsolutizma.

Hrvatsku je sve više sputavao sustav koji se temeljio na posvemašnjoj kraljevoj vlasti. Priznavanje Ustava značilo je potpuno podvrgavanje Hrvatske austrijskim ministarstvima. Ubrzo nakon toga, 17. lipnja 1850. godine raspušteno je Bansko vijeće, Hrvatski sabor, a hrvatski zakoni iz 1848. i 1849. godine proglašeni su nevažećima. Jedini koji je ostao na

snazi, bio je zakon o hrvatskom kao službenom jeziku. Temeljem naredbe Ministarstva unutarnjih poslova od 12. lipnja 1850. godine uvedena je nova politička uprava kojoj je na čelu bio ban i Banska vlada, međutim oni nisu imali nikakve samostalnosti.²⁷⁴ Banska vlada preobrazila se u Carsko i Kraljevsko namjesništvo (1854.), kojem je na čelu ostao Josip Jelačić. Obnašao je dužnost namjesnika podređenog središnjim organima vlasti.

Godine 1851., 1. siječnja, stupilo je na snagu novo uređenje. Te se godine, tijekom ljeta dokidaju postupno carskim dekretima neke od odredbi Oktroiranog ustava, koje su davale sve šira ovlaštenja caru, sve dok napokon 31. 12. 1851. godine nije ukinut i sam Ustav. Potom slijedi uvođenje otvorenog apsolutizma koji će biti na snazi osam godina. Prema Aleksandru Bachu, austrijskome ministru unutarnjih poslova, to je doba prozvano Bachovim apsolutizmom (neoapsolutizam). Njime se pokušavalo zatomiti nacionalne pokrete koji su Habsburšku Monarhiju praktički doveli do propasti. Bio je to slom hrvatske politike u prvoj polovini 19. st., a očuvana je jedino ostala upravna separacija sjeverne Hrvatske od Ugarske i teritorijalna cjelovitost.²⁷⁵ Godine 1852. Zagrebačka biskupija postaje nezavisnom nadbiskupijom, čime se oslobodila crkveno - upravne podređenosti Ugarskoj crkvi, a Juraj Haulik postaje prvi zagrebački nadbiskup. Županije su ustupile mjesto okružjima. Zabranjena je upotreba hrvatske zastave. U urede se uvodi njemački jezik kao službeni, a u škole kao nastavni. Jedino se u gimnazije uvodi hrvatski jezik kao predmet. »Veliki dio hrvatske omladine, odgojivane sistematično i osobitom pažnjom Bachova nastojanja, kao i pomnijom radnjom tirolskih kultivatora, priljubi germanizam, čemu nije trebalo baš velikoga napora, da prodre u gradjanstvo, ...«. »Polje tudjinstva bilo je već davno prije obradjeno i nije ga istom Bachov sistem trebao mnogo priredjivati.«²⁷⁶ Dugi niz godina opet je nad stanovništvom provođena otvorena germanizacija, što je i bio krajnji cilj apsolutizma.

²⁷⁴ Gross, isto, str. 77-87.

²⁷⁵ Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam*, str. 180.

²⁷⁶ Krešić, isto, str. 99.

Kulturni život grada u ponovnom vrtlogu otvorenog apsolutizma 1850. godine

Taj novi val germanizacije i uvedeni apsolutizam negativno su se odrazili i na grad Karlovac. »Šta još više - i sam »najdomorodniji« grad Karlovac priljubio se tudjinstvu ...«. ²⁷⁷ Elitno razdoblje bit će naglo prekinuto. Zaustavlja se cjelokupni napredak hrvatskog javnog i kulturnoga života. Ilirski polet i energija zamijenio je strah i nepovjerenje. Punih deset godina potrajat će vrijeme »nametnute tišine« u kojoj će prestati svaki javni angažman. U gradu Karlovcu prestaju izlaziti karlovačke novine. Oslabljen je rad karlovačke Ilirske čitaonice, no ipak nije do kraja prekinut. Daljnje stvaranje premješta se takoreći u privatne prostore - intimu vlastite sobe. Upravo će ta zatvorena (privatna) društva i njihova okupljanja održavati društveni i kulturni život grada. U tom vremenu došlo je u Karlovcu do smjene generacija. Veći dio naših preporoditelja i karlovačke inteligencije odlazi u Zagreb. O tome nas obavještava Mijo Krešić, koji prodavši svu svoju imovinu u Karlovcu odlazi 1850. godine u Zagreb.

U jesen 1850. godine započeo je proces germanizacije hrvatskih gimnazija. Njemački jezik uveden je u sve razrede gimnazija, kao obvezni nastavni jezik tako i u karlovačkoj Gimnaziji. Godine 1850./51. započelo je preustrojstvo hrvatskih gimnazija u osmorazredne (velike) i četverorazredne (male) srednje škole. Karlovačka Gimnazija svedena je na nižu (malu) gimnaziju, sa samo četiri razreda. ²⁷⁸ Otvoreni apsolutizam donekle je usporio, no nije potpuno zaustavio pretvaranje hrvatskih gimnazija u prave škole za obrazovanje i odgoj. Većina njihovih profesora odlučno se odupirala germanizaciji. Hrvatski jezik potisnut je iz javnog života i nastave, pa su se stoga oni dali na prevođenje stranih udžbenika, pišući ih na hrvatskom jeziku. Kao prevoditelji i autori udžbenika osobito su se isticali: Vinko Pacel, Karlovčanin i učenik karlovačke Gimnazije, Josip Torbar, također učenik karlovačke Gimnazije, Antun Mažuranić, Matija Mesić i drugi. Zahvaljujući njima, hrvatske gimnazije nisu potpuno nespremljene dočekale ukidanje Bachova apsolutizma, a posljedice koje je nanijela germanizacija ipak su brže uklonjene. Svoj čvrsti temelj tradicija upotrebe hrvatskog jezika u Karlovcu ima još u godini 1841. Hrvatski jezik u javni život grada Karlovca ulazi 1847. godine. Tada je Dragojlo Kušlan, gradski protonotar, sastavio prvi zapisnik sjednice Gradskog vijeća na hrvatskom jeziku. Ujedno, to je bio i znak otpora sve žešćim pritiscima Mađara.

²⁷⁷ isto, str. 100.

²⁷⁸ Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske, Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb: Globus, 1985., str. 316, 317.

Pojačani germanizatorski pritisci Bachova apsolutizma ušutkali su predvodnike političkih ideja narodnog preporoda.

Godine 1859. prekidaju se spone omraženoga Bachova apsolutizma, a pritajeni zanos hrvatskih i karlovačkih političkih predvodnika ponovno će se rasplamsati i buditi nove nade. U političkom životu pojavljuju se imena stare karlovačke ilirske skupine. Tu su ponovno Ambroz Vraniczany, Makso Prica, Ivan Mažuranić, a pridružuju im se i nove pokretačke snage, Franjo Žuželj i Vinko Pacel. Oni su se svim snagama borili za hrvatski jezik u javnim i političkim poslovima, u društvenom životu, a prvenstveno u školi. Ne treba nas nipošto začuditi žar kojim su se Torbar, Žuželj i Pacel borili za uvođenje hrvatskog jezika u javni život cijele Hrvatske. Doista je njihova energična borba i zalaganje izazvala nesvakidašnje ekscese u karlovačkim školama. Takvo stanje potrajat će do početka šezdesetih godina 19. stoljeća, kada su u javni život nanovo uvedene političke slobode, omogućivši ponovni razvoj kulture grada.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Tek nešto više od pola stoljeća u povijesti Karlovca kratko je vremensko razdoblje u kojem se nije uspjela posve izmijeniti ni demografska struktura njegovog žiteljstva, a ipak je grad, zbog nastanka posebnih povijesnih prilika uspio izgraditi posve novu sliku svojega življenja, u velikom dijelu promijeniti i svoj fizički izgled, a još i više društveni i duhovni život gradskog života. To se događalo u gradu Karlovcu na kraju 18. i u prvim desetljećima 19. stoljeća. Bile su to godine u kojima je grad posve napustio svoj raniji, tvrđavski gradski prostor, a na rezultatima je naglog i velikog gospodarskog procvata izgradio novo lice svoga urbanog izgleda i novu kulturu građanskoga življenja i odnosa prema svojoj užoj prostornoj i široj političkoj sredini. Dakako, takav je razvoj Karlovca bio uvjetovan i potaknut posve novim okolnostima koje su nastale u velikim promjenama općih i širih političkih prilika; općenito u tadašnjim europskim zemljama Habsburške Monarhije, a posebno u zemljama njezinog nekadašnjeg Ugarsko - Hrvatskoga Kraljevstva. U tom vremenu i prostoru, upravo se Karlovac našao u središtu vrlo intenzivnih gospodarskih događanja, što mu je otvaralo do tada nepoznate mogućnosti njegovog naglog fizičkog i duhovnog razvoja. Grad je spremno prihvatio okolnosti napuštanja starog vojno - tvrđavskog života i posve novih mogućnosti razvoja slobodnoga grada, sve do modernoga gradskoga izgleda i novog urbanog ustroja svoje stare povijesne »zvjezdolike« jezgre te njegovih starih i novih predgrađa.

Eto, ta su desetljeća najintenzivnijeg razvoja i velikih povijesnih preobrazbi grada Karlovca privukla pažnju našeg istraživačkog interesa i određivala su odabir i izbor problematike ove naše doktorske disertacije. Istina je da su i dosadašnji istraživači i autori karlovačke povijesti tom povijesnom vremenu i razvoju grada posvećivali posebnu pažnju i ispisali najviše stranica njegove povijesti, ali je jednako točno, da je u tom vremenu njegova bogatog gradskog života ostalo još mnogo nepoznatih činjenica i tek dijelom objašnjenih i opisanih događanja i ljudi, posebno onih Karlovčana koji su najizravnije stvarali te godine njegove povijesti. To posebno vrijedi za karlovački kulturni život tog vremena, ne samo u okvirima gradskih događanja, već i u širem prostoru njegove političke zajednice, u kulturnom i duhovnom prostoru onovremene Hrvatske.

Zbog tih smo razloga prvo poglavlje ovoga rada posvetili opisu promjena i političkih prilika krajem 18. i početkom 19. stoljeća koje su stvorile nove povijesne mogućnosti razvoja grada Karlovca. Njima su pak prethodili uspješni oslobodilački ratovi protiv Osmanskog Carstva kojima su bili oslobođeni i opet priključeni građanskoj Hrvatskoj, ili pak novom, širem pograničnom području krajiškoj Hrvatskoj, hrvatski povijesni prostori između Drave i Save, krajevi Like i Krbave te Banovine, većim dijelom sve do Une. U tom novom odnosu vojnih snaga i novih granica, Karlovac više nije imao onu obrambenu i vojnu ulogu kakvu je imao od osnutka i tijekom 17. i 18. stoljeća. Mogao se mogao posvetiti više samome sebi, a otvaranje novih puteva i razvoj trgovačkog obrta i prometa, posebno od istočnih krajeva prema Jadranskomu moru, grad je postao najvećim obrtničkim i trgovačkim središtem Hrvatske, te ishodištem novih trgovačkih puteva prema jadranskim lukama. Ovo poglavlje prati dalje političke promjene u čijim se okvirima razvijao novi Karlovac, od zadnjeg desetljeća 18. st. preko razdoblja francuske okupacije i stavljanje grada u privremeno središte nove, francuske političke tvorevine. Tu kratku, francusku okupaciju (1809. - 1813.) slijedi povratak austrijske i hrvatske vlasti u grad i početak razdoblja njegovog najvećeg gospodarskog uspona.

U drugom poglavlju prikazan je gospodarski život Karlovca toga vremena, mjesto i značenje Karlovca kao novog hrvatskog trgovačkog i prometnog središta. To je novo materijalno stanje vrednovano prije svega kao novi povijesni okvir njegovog društvenog i kulturnog razvoja. Samo su bogati građani mogli steći posve novu, upravnu samostalnost grada. Tvrđavski grad i građani vojne općine uspjeli su izboriti status slobodnog kraljevskog grada u kojem je njihova manufakturna proizvodnja za vojne i građanske potrebe, uz sve veću tranzitnu trgovinu, dovela grad do materijalnog blagostanja na kojem su se razvila nova građanska društva i institucije.

To razdoblje razvijenoga gospodarskoga života grada prikazano je u trećem poglavlju, ali ne toliko same materijalne činjenice gospodarskih promjena, već više promjene u kojima se to materijalno blagostanje odražavalo u duhovnom i kulturnom životu grada. Dakako, veće materijalne mogućnosti poticale su ponajprije veće demografske i socijalne promjene. Dotadašnja krajiška vojna elita grada i sama je bila zahvaćena tim promjenama, pa je bilo itekako zanimljivo istražiti na koji se način taj tradicionalno vodeći dio karlovačkog društva, priključio i uključio u novo karlovačko obrtničko i intelektualno zajedništvo povezano preporodnim duhom. Tu su prikazani i glavni nositelji te nove građanske elite grada, od onih

u gradskoj upravi do poznatih javnih stvaratelja preporodnog života u gradu. Isto je tako bilo zanimljivo pratiti i svakodnevna događanja gradskog življenja, od javnih zabava, glazbenih događaja i kazališnih scena do elitnih manifestacija kulture, dobro posjećenih koncerata i priredbi kvalitetnih gostujućih družina. Sva ta događanja i manifestacije duhovnih stremljenja novoga grada pružala su mogućnosti za ostvarivanje najvećih dometa ilirskih kulturnih manifestacija u gradu, po kojima je Karlovac toga vremena zaslužio i dobio naslov »najrodoljubivijeg« grada Hrvatske.

U četvrtom poglavlju promatra se upravo to rađanje novog ilirskog Karlovca, njegovi najveći kulturni dosezi i u njima stvorena trajno vrijedna povijesna baština grada, baština koja je dosegla značenje opće hrvatskih vrijednosti preporodnog vremena Hrvatske.

Preporodna preobrazba grada bila je dakle vrijeme i najintenzivnije duhovne preobrazbe mladoga karlovačkoga građanskoga društva u kojem su nastale i najveće vrijednosti općeg, Hrvatskog narodnog preporoda. Bilo je to moguće i zato jer je hrvatski nacionalni pokret u Karlovcu našao vrlo jako kulturno uporište i svoje najistaknutije sljedbenike i protagoniste. U tom su poglavlju, dakle, opisane nove kulturne institucije Karlovca izgrađene i vođene u duhu Hrvatskog narodnog preporoda: Karlovačka ilirska čitaonica, karlovačko prvo kazalište, novo karlovačko školstvo, tiskarstvo i knjižničarstvo toga vremena. Tu je posebno prikazano djelovanje istaknutih karlovačkih pojedinaca koji su stvarali i predvodili ta hrvatska narodna društva i institucije. Oni su izgrađivali i opću kulturnu sliku grada i predvodili dnevni život grada toga vremena. Njegov svakodnevni život jednako su obilježavali visoki dometi trajno vrijednog kulturnog stvaralaštva kroz visoku razinu kvalitete dnevnih događanja kulture, u umjetnosti, glazbeno - scenskim priredbama i drugim oblicima javnog i društvenog života grada.

Takav je kulturni život grada i stvaranje njegovih trajnih povijesnih vrijednosti trajao i rastao sve do godina novih velikih političkih promjena koje su prekinule taj stvaralački narodni zanos grada. Već su revolucionarni događaji 1848. godine dali prednost novim oblicima političke borbe, a zabrana slobodnog nacionalnog djelovanja koje nastupa uvođenjem Bachovog apsolutizma u zemljama Monarhije, označili su i u Karlovcu kraj ilirskoga odnosno opće - hrvatskog nacionalnog preporoda. To su ujedno i godine koje omeđuju istraživanja i prikazivanja tematike ovoga našega rada.

Na kraju treba još jednom istaknuti da ni naša istraživanja poduzeta zbog pisanja ovog doktorskog rada nisu odgovorila na sva postojeća pitanja karlovačke povijesti preporodnog vremena. Neka pitanja i još dosta postojeće arhivske građe ostala su naznačena i ostavljena za neka nova istraživanja. Svjesni smo da ih tekst ove doktorske disertacije nije mogao do kraja objasniti. Vjerujemo ipak da smo ovim radom, u mnoga područja karlovačke povijesti u preporodnom razdoblju unijeli više svjetla i opisali vjerniju sliku njegovog fizičkog, gradskog izgleda kao i njegovog društvenog i kulturnog življenja i razvoja u najzanimljivijim godinama njegove novije povijesti.

Rezultati ovoga rada, vjerujem, bit će korisni i uporabljivi u jednoj novoj i suvremenijoj monografiji, kakvu je ovaj grad već odavna trebao dobiti.

IZVORI I LITERATURA:

1. IZVORNA ARHIVSKA GRAĐA:

Hrvatski državni arhiv u Zagrebu

HR-HDA-0782, *Obitelj Vraniczany-Dobrinović*

Hrvatski državni arhiv u Karlovcu

HR-DAKA-0001, *Poglavarstvo slobodnog kraljevskog grada Karlovca (1714. – 1850.)*,
Gospodarstveni spisi, Trgovina i promet; Gospodarstveni spisi, spisi o cehovima (1778. –
1781.);

HR-DAKA-0001, *Poglavarstvo slobodnog kraljevskog grada Karlovca (1820. – 1850.)*.

HR-DAKA-0085, *Kraljevska Gimnazija u Karlovcu (1820. – 1884.)*,

Spisi korespondencije ravnatelja, sg. 85-1; opći spisi, sg. 85-4; zapisnici učiteljskog zbora, sg.
85-5; variae, sg. 85-6.

Arhiv Franjevačkog samostana u Karlovcu

Arhiv čuva dokumentaciju koja se odnosi na život i djelovanje samostana i na djelovanje župe Presvetoga Trojstva koju franjevci vode od dana dolaska u Karlovac. Dokumentacija se dijeli na dvije glavne serije spisa, nedovoljno sredene. Spisi arhiva franjevačkog samostana, 20 arhivskih kutija građe, bez posebne oznake za pojedine spise.; Spisi župe Franjevačke crkve Presvetog Trojstva, posebno podatci *Matice umrlih župne crkve iz godine 1820. – 1857.*; *Rukopisne knjige* (serija B) od br. 1-64. Posebno je vrijedna građa koja govori o školstvu i građevinskom razvoju arhitektonskog sklopa franjevačkog samostana i crkve.;

Vrijedni su i *spisi o crkvenim bratovštinama i karlovačkim cehovima*.

Misne zaklade Franjevačke župne crkve Presvetoga Trojstva u Karlovcu, Antonio Bosio, neobjavljeni rad, 2008. g. (uz dozvolu autora).

Dvorski komorski arhiv u Beču (Hofkammerarchiv in Wien)

Rkp. Mathias Anton Weiss: *Gehörsambste Relation der Völligen neuen Fahrstrassen welche von Fiume und Buccari gegen Carlstadt, theils verfertiget theils noch zu verfertigen übrig ist*, sg. H-13, rkp. C 15/1 i C 15/2.

Rukopis sadrži opis i crteže ceste Karoline i datiran je od 2. veljače 1736. godine (Podatke zahvaljujem dr. Milanu Kruheku).

Austrijska nacionalna biblioteka (Österreichisches National Bibliothek), zbirka rukopisa

Rkp. Mathias Anton Weiss: *Vorstellung und kurze Beschreibung des Defensions Standtsderen Croatischer Frontieren*, (posebno planovi i veduta Karlovca, str. 31-35), Graz 1729. – 1738., ONB. Cod. 8655. (Podatke zahvaljujem dr. Milanu Kruheku).

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu (NSK)

Zbirka rukopisa 4702 b, *Pisma Dragojla Kušlana Ljudevitu Gaju*;

Zbirka rukopisa 5297/1, *Protocollum omnium eorum quorum notitiam nieundi habui occasionem*, Dnevnik Antuna Vakanovića)

Zbirka rukopisa II. F-8-127, *Mladeži Ilirskoj*, privez 4.

Zbirka rukopisa 5850/1-6, *Pismo Ivanu Mažuraniću*, Ivan Nepomuk Prettner

Gimnazija Karlovac

Arhivska građa gimnazijske knjižnice, nerazvrstana u posebne zbirke. Posebno spis: *Juventus Regii Gymnasii Carolostadiensis e Moribus et Progressu in Literis censa exeunte Anno Scholastico MDCCCXXV*. Popis mladeži (učenika) Kraljevske Gimnazije u Karlovcu, krajem školske godine 1825.

Gradska knjižnica »Ivan Goran Kovačić« Karlovac (Zavičajni odjel)

Zbirka arhivalija, posebno građa: *Tri siela narodne čitaonice karlovačke*, Obrazovno poviestna crta uz svjetlopisne slike na prvoj izložbi trojedne kraljevine, izložene 1864.

Tu je i neobjavljeni rukopis Stanka Tomašića.: *Na Kupu u XVIII. i XIX vijeku*.

Gradski muzej Karlovac (Povijesni odjel)

Upisna knjiga posjetiteljah čitaonice ilirske Karlovačke, inv. br. KP 152.

2. IZVORNA TISKANA POVIJESNA GRAĐA

Bračni ugovori 1726. – 1780., Izvori za povijest grada Karlovca, I. svezak, priredio: Antonio Bosio, Državni arhiv u Karlovcu, Karlovac, 2010.

Carske i kraljevske povelje grada Karlovca 1774. -1837., Izvori za povijest grada Karlovca, 3. svezak, priredio: Antonio Bosio, Državni arhiv u Karlovcu, Karlovac, 2012.

Zaključci Hrvatskog sabora, sv. XI., 1825. – 1832., Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 1976.

Zapisnici Poglavarstva 1778., Izvori za povijest grada Karlovca, II. Svezak, priredio: Antonio Bosio, Državni arhiv u Karlovcu, Karlovac, 2011.

Zapisnici Poglavarstva 1778. – 1779., Izvori za povijest grada Karlovca, IV. svezak, priredio: Antonio Bosio, Državni arhiv u Karlovcu, Karlovac, 2013.

Povijesne granice Hrvatskoga kraljevstva 1606 -1791 (Historiche Grenzen des Königreichs Kroatien 1606 – 1791), urednik: dr. sc. Milan Kruhek, Hrvatski institut za povijest, Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, 2004.

Kolo, Članci za literaturu umetnost i narodni život, knjiga II. Urednici: Dragutin Rakovac, Stanko Vraz i Ljudevit Vukotinović, Zagreb, 1842.

Branislav, ilegalni list ilirskog pokreta, urednici: Bogoslav Šulek i Paja Čavlović, Beograd, 1844 – 1845., NSK, R VII-4°-5, (primjerak a, b, c,)

Iz povijesti Narodne čitaonice, *Sloga*, Karlovac, godište III. br. 47. Od 18.11.1888., str. 4., Gradska knjižnica »Ivan Goran Kovačić« Karlovac, Zavičajni odjel.

Almanah Ilirski za godinu 1823., S' razliesnima pjesmama i pripovijestima za prudnost i ugodnost sloxen, i na svjetlo znoshen od Jure Šporera Maticha u Karlovcu gornjem, vu utishtenici Prettnerovoj, [1822?], prema kataloškom zapisu. Čuva se u Gradskoj knjižnici »Ivan Goran Kovačić« Karlovac, Zavičajni odjel.

Der Pilger: Comercielle belletristische Zeitschrift, Organ fur vaterlandische Interesse, Handel, Industrie und Gewerbe. God. II. (1842.) – god. VII (1847.) – elektronički oblik u GK IGK, Karlovac, Zavičajni odjel.

Danica ilirska, god I. (1835.) – god XV. (1849.); serija reprint izdanja Liber Croaticus, Liber, Zagreb, 1970. Čuva se u GK IGK, Karlovac, Zavičajni odjel.

Ilirske narodne novine (online), tečaj 2, br.1 (2. januar 1836.) - tečaj 9, br. 5 (18. siječanj 1843.), Zagreb: Lj. Gaj, 1836. – 1843., digitalna preslika, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, 2010.

Narodne novine, (online), tečaj 9, br. 6 (21. siječanj 1843.) – tečaj10, br. 19 (6. ožujak 1844.), Zagreb: Lj. Gaj, 1843. – 1844., digitalna preslika, NSK, Zagreb, 2010.

Novine horvatsko – slavonsko – dalmatinske, (online), tečaj 10, br. 20 (9. ožujak 1844.) – tečaj 12, br. 104 (30. prosinac 1846.), Zagreb: Lj. Gaj, 1844. – 1846., digitalna preslika, NSK, Zagreb, 2010.

Novine dalmatinsko – hervatsko – slavonske, (online), tečaj 13, br. 1 (2. Siječanj 1847.) – tečaj 15, br. 78 (30. lipanj 1849.), Zagreb: Lj. Gaj, 1847. – 1849., digitalna preslika, NSK, Zagreb, 2010.

Narodne novine, (online), tečaj 15, br. 79 (2. srpanj 1849.) – tečaj 15, br. 228 (31. prosinac 1849.); god. 16, br. 1 (2. siječanj 1850.) – god. 19, br. 99 (30. travanj 1853.), Zagreb: Lj. Gaj, 1849. – 1853., digitalna preslika, NSK, Zagreb, 2011.

LITERATURA:

Anić, Ivana, *Janko Drašković i njegova Disertacija*, u: Svjetlo, časopis za kulturu, umjetnost i društvena zbivanja, br. 3 – 4, Matica hrvatska Ogranak Karlovac, Karlovac, 2008.

Anić, Ivana, *Derkosov Genius Patriae*, u: Svjetlo, časopis za kulturu, umjetnost i društvena zbivanja, br. 3 – 4, Matica hrvatska Ogranak Karlovac, Karlovac, 2011.

Barac, Antun, *Hrvatska književnost, Knjiga I.*, JAZU, Zagreb, 1954.

Barac, Antun, *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije*, knjiga II., JAZU, Zagreb, 1960.

Batušić, Nikola, *Uloga njemačkog kazališta u Zagrebu i hrvatskom kulturnom životu od 1840. - 1880. godine*, JAZU, Zagreb, 1968.

Bianchi, Vendramino, *Istorica relazione della pace di Pasaroviz*, Padova, MDCCXIX (1719.).

Borošak - Marijanović, Jelena, *Godina 1848. u Hrvatskoj*, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, 1998.

Bratulić, Josip, *Pravopisno - jezična problematika u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda, Od borbe za jezik do pobjede jezikom (1790. - 1847.)*, u: Hrvatski narodni preporod 1790. - 1848., Zagreb, 1985.

Bratulić, Josip, *Tiskarstvo i knjižarstvo za Ilirskoga pokreta*, Hrvatski narodni preporod 1790. - 1848., u: Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta, Zagreb, 1985.

Buczynski, Alexander, *Gradovi Vojne Krajine, knjiga prva i druga*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1997.

Buczynski, Alexander, **Čoralić**, Lovorka, *Vojska*, u: U potrazi za mirom i blagostanjem, Hrvatske zemlje u 18. stoljeću, Matica hrvatska, Zagreb, 2013.

Budak, Neven, *Hrvatska i Slavonija u ranome novom vijeku*, Leykam international, Zagreb, 2007.

Cuvaj, Antun, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, knjiga I., II., Zagreb, 1907.

Cuvaj, Antun, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. I.-V., Zagreb, 1907-1912., izmijenjeno i dopunjeno izdanje, sv. I.-XI., Zagreb.

Cvekan, Paškval, *Franjevci u Karlovcu*, vl. naklada, Karlovac, 1979.

Cvitanović, Đurđica, *Kulturna i umjetnička baština Karlovca od osnutka tvrđave do 19. stoljeća*, u: Karlovac 1579 - 1979., Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1979.

Čoralić, Lovorka, Vrbanus, **Milan**, *Gospodarstvo*, u: U potrazi za mirom i blagostanjem, Hrvatske zemlje u 18. stoljeću, Matica hrvatska, Zagreb, 2013.

Derkos, Ivan, *Genius patriae*, prvotisak, faks. pretisak izdanja iz 1832. (Zagreb: Typis Francesci Suppan), Matica hrvatska Karlovac, Karlovac, 1996.

Despot, Miroslava, *Historijat trgovačkih putova između Rijeke i zaleđa u 18. i 19. stoljeću*, Rijeka zbornik Matice hrvatske, Matica hrvatska, Zagreb, 1953.

Drašković, Janko, *Disertacija iliti Razgovor*, pretisak prvotiska tiskanog u Karlovcu 1832., Ogranak Matice hrvatske Karlovac, Karlovac, 1991.

Dvoržak, Stanko, *Dragojla Jarnević - Ilirkinja iz Karlovca*, u: 400-godišnjica Karlovca , Ličnosti i njihova djela, KAJ časopis za kulturu i prosvjetu, god. XI/IV/1979., Kajkavsko spravišće, Zagreb, 1979.

Dvoržak, Stanko, *Karlovačko društvo »Ljubitelja nauka«*, povodom 400 - godišnjice Karlovca, tiskano kao rukopis, Zagreb, 1979.

Enciklopedija Jugoslavije, svezak br. V., Jugoslavenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb, 1988.

Fancev, Franjo, *Grada za povijest književnosti Hrvatske, knjiga XII.*, JAZU, Zagreb, 1933.

Fras, Franz de Paula Julius, *Cjelovita topografija Karlovačke vojne krajine*, Biblioteka Ličke župe, Gospić, 1988.

Gelo, Jakov, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Globus, Zagreb, 1987

Godina 1848. u Hrvatskoj, katalog izložbe/autor izložbe i urednik Jelena Borošak-Marijanović, Hrvatski povijesni muzej Hrvatske, Zagreb, 1998.

Gross, Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske, Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850 - 1860.*, Globus, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest, (Ljubljana, Delo), Zagreb, 1985.

Gross, Mirjana, **Szabo**, Agneza, *Prema hrvatskome građanskom društvu, Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Globus, Zagreb, 1992.

Gršić, Dragica, *Kraljevska Gimnazija Karlovac (1766. - 1884.)*, Gradska knjižnica »Ivan Goran Kovačić« Karlovac, Gimnazija Karlovac, Karlovac, 2007.

Gršić, Dragica, *Povelje podijeljene gradu Karlovcu, temelji budućeg razvoja grada u značajno gospodarsko središte*, u: *Carske i kraljevske Povelje grada Karlovca 1774. - 1837.*, 3 sv. - knjiga II., Državni arhiv u Karlovcu, Karlovac, 2012.

Hečimović, Branko, *Karlovačka kazališna stoljeća*, Matica hrvatska, ogr. Karlovac, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, HAZU, Karlovac-Zagreb, 1995.

Hergešić, Ivo, *Hrvatske novine i časopisi do 1848.*, Hrvatske sudbine, Ex libris, Zagreb, 2005.

Herkov, Zlatko, *Statut grada Karlovca od godine 1778.*, u: *Karlovac 1579 - 1979.*, Historijski arhiv Karlovac, 1979.

Historija naroda Jugoslavije II., Školska knjiga, Zagreb, 1959.

Horbec, Ivana, *Političke ustanove*, u: *U potrazi za mirom i blagostanjem, Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, Matica Hrvatska, 2013.

Horvat, Josip, *Ljudevit Gaj. Njegov život, njegovo doba*, Sveučilišna naknada Liber, Zagreb, 1975.

Horvat, Josip, *Povijest novinstva Hrvatske, 1771. - 1939.*, Stvarnost, Zagreb, 1962.

Horvatić, Cherubin, *Sažeta povijest karlovačke Gimnazije*, Prvo godišnje izvješće Carske i kraljevske niže gimnazije u Karlovcu na kraju šk. godine 1855., Zagreb, 1855.

Hrvatski biografski leksikon I., Jugoslavenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb, 1983.

Hrvatski biografski leksikon, sv. 3., Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb, 1993.

Hrvatski biografski leksikon, sv. V., Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb, 1983. - 2005.

Ilustrirana povijest Hrvata, grupa autora, Stvarnost, Zagreb, 1974.

Ivan Mažuranić (1814. - 1890.), *Ivan Mažuranić ban pučanin*, Katalog muzejskih zbirki XXIII. (zbirka Mažuranić), autori tekstova i kataloških jedinica, Jelena, Borošak-Marijanović et al., Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb, 1990.

Iveljić, Iskra, *Hrvatska povijest u 19. st.*, 1 sv. Leykam international d.o.o., Zagreb, 2010.

Jarnević, Dragojla, *Dnevnik*, priredila Irena Lukšić, drugo izdanje, Matica hrvatska Karlovac, 2000

Jelačić, Božena, *Glazbeni zavod i glazbenici u vrijeme ilirskog preporoda*, u: Glazbom kroz povijest Karlovca, fotomonografija, Glazbena škola Karlovac, Karlovačka županija, Karlovac, 1994.

Ježić, Slavko, *Klasična gimnazija i njeni učenici u Hrvatskom preporodnom pokretu/p.o.:* Zbornik Zagrebačke klasične gimnazije 1607 -1957., Zagreb, 1957.

Karaman, Igor, *Ekonomске i socijalne prilike u gradu Karlovcu u doba razvitka građansko - kapitalističkih odnosa*, u: Karlovac 1579 - 1979., Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1979.

Karaman, Igor, *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800. - 1941.*, Naprijed, Zagreb, 1991.

Karaman, Igor, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Školska knjiga, Zagreb, 1972.

Karaman, Igor, *Stanovništvo i magistrat grada Karlovca potkraj XVIII. stoljeća (1785. - 1787.)*, Historijski zbornik XVI., Časopis Povijesnog društva Hrvatske, 1963.

Karlovačka kazališna stoljeća, uredio: Branko Hečimović, Matica hrvatska, ogranak Karlovac, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Karlovac, Zagreb, 1995.

Karlovac i Karlovčani u 19. stoljeću, Gradski muzej Karlovac, Karlovac, 1982.

Karlovački leksikon, gl.urednik: Ivan Ott, Školska knjiga, Zagreb, 2008

Karlovački slikari, priredili: Anka Bulat-Simić i Petar Skutari, Gradski muzej Karlovac, Karlovac, 1979.

Katušić, Maja, *Pregled političkih zbivanja*, u: U potrazi za mirom i blagostanjem, Hrvatske zemlje u 18. stoljeću, Matica hrvatska, Zagreb, 2013.

Klaić, Vjekoslav, *Knjižarstvo u Hrvata: studije o izdavanju i širenju hrvatske knjige*, Tisak i naklada knjižare St. Kugli, Zagreb, 1922.

Krešić, Mijo, *Autobiografija*, tisak Dioničke tiskare, Zagreb, 1898., pretisak izdanja iz 1898., Gradska knjižnica »Ivan Goran Kovačić«, Karlovac, 2005.

Korenčić, Mirko, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857. - 1971.*, JAZU, Zagreb, 1979.

Kos, Lucijan, *Karlovac i njegovo prometno - ekonomsko značenje*, u: *Karlovac 1579 - 1979.*, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1979.

Kostić, Josip, *Program kraljevskoga maloga gimnazija u Karlovcu*, koncem šk. godine 1866.

Kurelac, Fran; **Pacel**, Vinko; **Šulek**, Bogoslav; **Veber Tkalčević**, Adolfo, *Jezikoslovne rasprave i članci*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.

Kruhek, Milan, *Graditeljska baština karlovačkog Pokuplja*, Matica hrvatska, Karlovac, 1993.

Kruhek, Milan, *Karlovac 1579 - 1979.*, *Postanak i razvoj tvrđave i grada*. Katalog izložbe postavljene u Gradskom muzeju Karlovac, Karlovac, 1978

Kruhek, Milan, *Opći povijesni razvoj grada 1597 - 1997.*, u: *Karlovac*, grupa autora, Gradski muzej Karlovac, Poglavarstvo grada Karlovca, Karlovac, 1998.

Kruhek, Milan, *Postanak i razvoj tvrđave i grada Karlovca*, u: *Karlovac, 1579 - 1979.*, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1979.

Kruhek, Milan, *Granice Hrvatskog Kraljevstva u međunarodnim državnim ugovorima*, PP 10, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1991.

Kruhek, Milan, *Utvrde, granice i ljudi*, Matica hrvatska, Karlovac, 1995.

Lopašić, Radoslav, *Karlovac: poviest i mjestopis grada i okolice*, pretisak izdanja iz 1879., Matica hrvatska Karlovac, Karlovac, 1993.

Lorković, Mladen, *Narod i zemlja Hrvata*, Matica hrvatska, Zagreb, 1939.

Macan, Trpimir, **Mirošević**, Franko, *Odabrani dokumenti iz hrvatske povijesti prve polovine 19. stoljeća*, u: Povijest u XVIII. i XIX. stoljeću, Školska knjiga, Zagreb, 1995.

Marević, Jozo, *Latinsko - hrvatski enciklopedijski rječnik, I. i II. svezak*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000.

Maruševski, Olga, *O pokušaju izgradnje stalnog gradskog kazališta u Karlovcu 1810. godine*, Zbornik 2 Gradskog muzeja Karlovac, Gradski muzej Karlovac, Karlovac, 1984.

Mažuranić, Ivan, *Hervati Madjarom, Odgovor na proglase njihove od ožujka i travnja 1848.*, pretisak, Matica hrvatska Karlovac, Tiskara Pečarić & Radočaj, Karlovac, 1994.

Mažuranić, Ivan, *Izabrani politički spisi* izbor i uvodna studija Dragutin Pavličević, Golden marketing, Narodne novine, Zagreb, 1999.

Melik, Vasja, *Karlovac u vrijeme Ilirskih provincija*, u: Karlovac 1579 - 1979, Zbornik radova, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1997.

Miholović, Katica, *Značenje Karlovca kao snažnog središta trgovine, obrta, i prometa u 18. st.*, u: Karlovac 1579 - 1979., Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1979

Mikulić, Rosana, *Ilirskoga čitanja društvo, Društvo narodne čitaonice - 1838 - 1897.*, prilozi za povjesnicu, Gradska knjižnica »Ivan Goran Kovačić«, Karlovac, Karlovac, 2008.

Pavličević, Dragutin, *Biskup Vrhovac kao preteča Hrvatskog narodnog preporoda, Biskup Maksimilijan Vrhovac (1752 - 1827.) i njegovo djelo*, Donja Stubica - Zagreb, 2006.

Pedagoška enciklopedija, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, IRO Školska knjiga, Zagreb, 1989.

Perić, Ivo, *Hrvatski državni sabor 1848. - 2000.*, prvi svezak: 1848. -1867. Hrvatski institut za povijest, Hrvatski državni sabor, Dom i svijet, Zagreb, 2000.

Pet stoljeća hrvatske književnosti, *Hrvatski narodni preporod, knjiga 1: Ilirska knjiga, knjiga 28.*, Zora, Matica hrvatska, Zagreb, 1965.

Polović, Draženka, *Školstvo i kultura grada*, u: Karlovac, grupa autora, Gradski muzej Karlovac, Poglavarstvo grada Karlovca, Karlovac, 1998.

Rusan, Ferdo, (1810 - 1879.) *samouki kompozitor ilirskih budnica*, u: Znameniti i zaslužni Hrvati te spomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925 - 1925., Izdavački odbor, Zagreb, 1925.

Schneider, Marijana, *U Karlovcu 1840-tih godina*, u: Zbornik Gradskog muzeja Karlovac, Gradski muzej Karlovac, 1964.

Schneider, Marijana, *Slikarstvo u Hrvatskoj u prvoj polovini 19. stoljeća*, u: Hrvatski narodni preporod 1790. - 1848., Hrvatska u vrijeme ilirskog pokreta, Zagreb, 1985.

Sikirić, Assouline, Zvezdana, *U obranu hrvatskih municipalnih prava i latinskoga jezika: Govori na Hrvatskom saboru 1832. godine*, srednja Europa, Zagreb, 2006.

Simić-Bulat, Anka, *Slikarstvo Karlovca devetnaestog stoljeća*, u: Karlovac, 1579 - 1979., Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1979.

Simić-Bulat, Anka, *Vjekosla Karas*, Monografija, Društvo historičara umjetnosti NRH, Zagreb, 1958.

Smičiklas, Tade, *Poviest Hrvatska, dio drugi, od godine 1526, - 1848.*, Matica hrvatska Zagreb, 1879.

Smičiklas, Tadija, *Nekrolog Uspomeni Radoslava Lopašića*, Radoslav Lopašić, *Oko Kupe i Korane, Mjestopisne i povijestne crtice*, Matica hrvatska, Zagreb, 1895., pretisak, 1993.

Srkulj, Stjepan, *Hrvatska povijest u 19 karata*, Zagreb, 1937.

Srkulj, Stjepan, *Hrvatska povijest u dvadesetpet karata*, prošireno i dopunjeno izdanje, AGM; Hrvatski informativni centar, Zagreb, Trsat, 1996.

Stančić, Nikša, *Hrvatska u Europi - između srednje, sredozemne i jugoistočne Europe, Političko okruženje, teritorijalne promjene državnopravnoga položaja*, u: Hrvatska i Europa, Kultura, znanost i umjetnost, sv. IV. Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne: (XIX. stoljeće), HAZU, Školska knjiga, Zagreb, 2009.

Stančić, Nikša, *Pretpreporod i narodni preporod*, u: Hrvatska i Europa, Kultura, znanost i umjetnost, sv. IV. Moderna hrvatska kultura od preporoda do modern (XIX. stoljeće), HAZU, Školska knjiga, Zagreb, 2009.

Stančić, Nikša, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Barbat, Zagreb, 2002.

Stančić, Nikša, *Hrvatski narodni preporod 1790. - 1848.*, u: Hrvatski narodni preporod 1790. - 1848., Hrvatska u vrijeme ilirskog pokreta, Zagreb, 1985.

Stančić, Nikša, *Hrvatski pokret i godina 1848. u hrvatskoj povijesti: epohalni proboj, dometi, ograničenja*, u: Hrvatska 1848. i 1849., Zbornik radova/gl.urednik Mirko Valentić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001.

Stipetić, Vladimir, *Povijest hrvatske ekonomske misli (1298. - 1847.)*, Golden marketing, Zagreb, 2001.

125 godina Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1866 - 1991., HAZU, Zagreb, 1991.

160 Godina Gradske knjižnice Karlovac, Gradska knjižnica »Ivan Goran Kovačić« Karlovac, 1998.

Strohal, Rudolf, *Grad Karlovac opisan i orisan*, prvotisak Karlovac, 1906., pretisak, Ogranak Matice hrvatske Karlovac, Karlovac, 1992.

Svjetlo, časopis za kulturu, nauku i umjetnost, br. 2. (19), kao prilog Karlovačkog tjednika,

Šćedrov, Ljiljana, *Povijest glazbene škole, Glazbeni život Karlovca do početka 19. stoljeća i okviri stvaranja glazbenog školstva, Zamah posljednjeg desetljeća*, u: *Glazbom kroz povijest Karlovca*, fotomonografija, Glazbena škola Karlovac, Karlovačka županija, Karlovac, 1994.

Šicel, Miroslav, *Pregled novije hrvatske književnosti*, Matica hrvatska Zagreb, Zagreb, 1971.

Šidak, Jaroslav, *Historijska čitanka za hrvatsku povijest*, Zagreb, 1952.

Šidak, Jaroslav, *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1973.

Šidak, Jaroslav, *Jedno stoljeće u razvoju hrvatskog školstva*, Zbornik za historiju školstva i prosvjete, br. 9., 1975.

Šidak, Jaroslav, *Hrvatski narodni preporod, Ilirski pokret*, II. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1990.

Šidak, Jaroslav, *Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti*, Školska knjiga, Zagreb, 1981.

Šidak, Jaroslav, *Značenje Karlovca u preporodnom pokretu*, u: *Karlovac 1579 - 1979.*, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1979.

Šipuš, Josip, *Temelj žitne trgovine*, priredio i obradio Ivan Erceg, prvotisak 1796. , pretisak 1993., Matica hrvatska, Karlovac, 1993.

Šišić, Ferdo, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Matica hrvatska, Zagreb, 1962.

Šrepel, Milivoj, *Šulekovi listovi Gaju*, Građa za povijest književnosti Hrvatske, knjiga II., JAZU, Zagreb, 1899.

Šrepel, Milivoj, *Listovi iz ostavine Dragojle Jarnevićeve*, Građa za povijest književnosti Hrvatske, knjiga 3., JAZU, Zagreb, 1901.

Tkalac, Imbro, *Mladenačke uspomene iz Hrvatske*, pripremila Andrea Feldman, Gradska knjižnica »Ivan Goran Kovačić« Karlovac, Matica hrvatska Karlovac, Karlovac, 2002.

Tomašić, Hinko, *Kazališni život u Karlovcu (1646 - 1941.)*, u: Karlovac 1579-1979., Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1979.

Tržok, Ivo, *Karlovački Ilirizam i rad karlovačke Narodne čitaonice*, u: Karlovac: radovi i građa iz dalje i bliže prošlosti, Zbornik 2, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1970.

Vjekoslav Karas, *Izložba slika 25.IV. - 24. V. - 1954.*, katalog izložbe, urednik kataloga, predgovor, Ivana Vrbanić, Gradski muzej Karlovac, Zagreb, 1954.

Valentić, Mirko, *Temeljne značajke povijesti Vojne krajine*, Povijesni prilozi, PP god. 10, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1991.

Vranješ-Šoljan, Božena, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, Educa, 2009.

Vrbetić, Marija, *400 godina karlovačkog školstva*, SIZ društvene brige o djeci i odgoja osnovnog obrazovanja općine Karlovac, SIZ-ovi odgoja i usmjerenog obrazovanja Zajednice općina Karlovac, Karlovac, 1979.

Vrbetić, Marija, *Karlovačke tiskare*, u: Karlovac 1579. - 1979., Zbornik radova, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1979.

Vrbetić, Marija, *Novinstvo u Karlovcu 1841 - 1941.*, u: Karlovac 1579 - 1979., Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1979.

Vrbetić, Marija, *Karlovačka svratišta, gostione i kavane*, rukopisna ostavština u pohrani Zavičajnog odjela Gradske knjižnice »Ivan Goran Kovačić« Karlovac.

POPIS SLIKA

SLIKA 1: Rodna kuća dr. Ivana Ribara

SLIKA 2: Spomen ploča Ivanu Derkosu podignuta u Vukmaniću 1996. g.

SLIKA 3: Povelja Josipa II. o proglašenju Karlovca sl. kr. gradom iz 1781. g. (naslovna strana Povelje)

ZBIRKA: HR - DAKA – 0137 ZBIRKA ISPRAVA (POVELJE), 1767 – 1878.

SLIKA 4: Povelja Josipa II. o proglašenju Karlovca sl. kr. gradom iz 1781. g.

(prva stranica Povelje)

FOND: HR - DAKA - 0001 POGLAVARSTVO SLOBODNOG I
KRALJEVSKOG GRADA KARLOVCA (Magistratus L. et. R. Civitatis
Carlostadiensis) – Karlovac (1763 – 1850) ; [1714 – 1762] 1763 – 1850.

SLIKA 5: Povelja Josipa II. o proglašenju Karlovca sl. kr. gradom iz 1781. g.

(druga stranica Povelje)

ZBIRKA: HR - DAKA – 0137 ZBIRKA ISPRAVA (POVELJE), 1767 – 1878.

SLIKA 6: Povelja Marije Terezije cehovima u Karlovačkom i Varaždinskom generalatu iz 1774. g.

ZBIRKA: HR - DAKA – 0137 ZBIRKA ISPRAVA (POVELJE), 1767 – 1878.

SLIKA 7: Statut grada Karlovca iz 1778. g.

FOND: HR - DAKA – 0001 POGLAVARSTVO SLOBODNOG I
KRALJEVSKOG GRADA KARLOVCA (Magistratus L. et. R. Civitatis
Carlostadiensis) – Karlovac (1763 – 1850) ; [1714 – 1762] 1763 – 1850.

SLIKA 8: Korabe – manje lađe za prijevoz robe Kupom od Siska do Karlovca

DRŽAVNI ARHIV U KARLOVCU – MAKETE KUPSKIH LAĐA

Slika br. 3

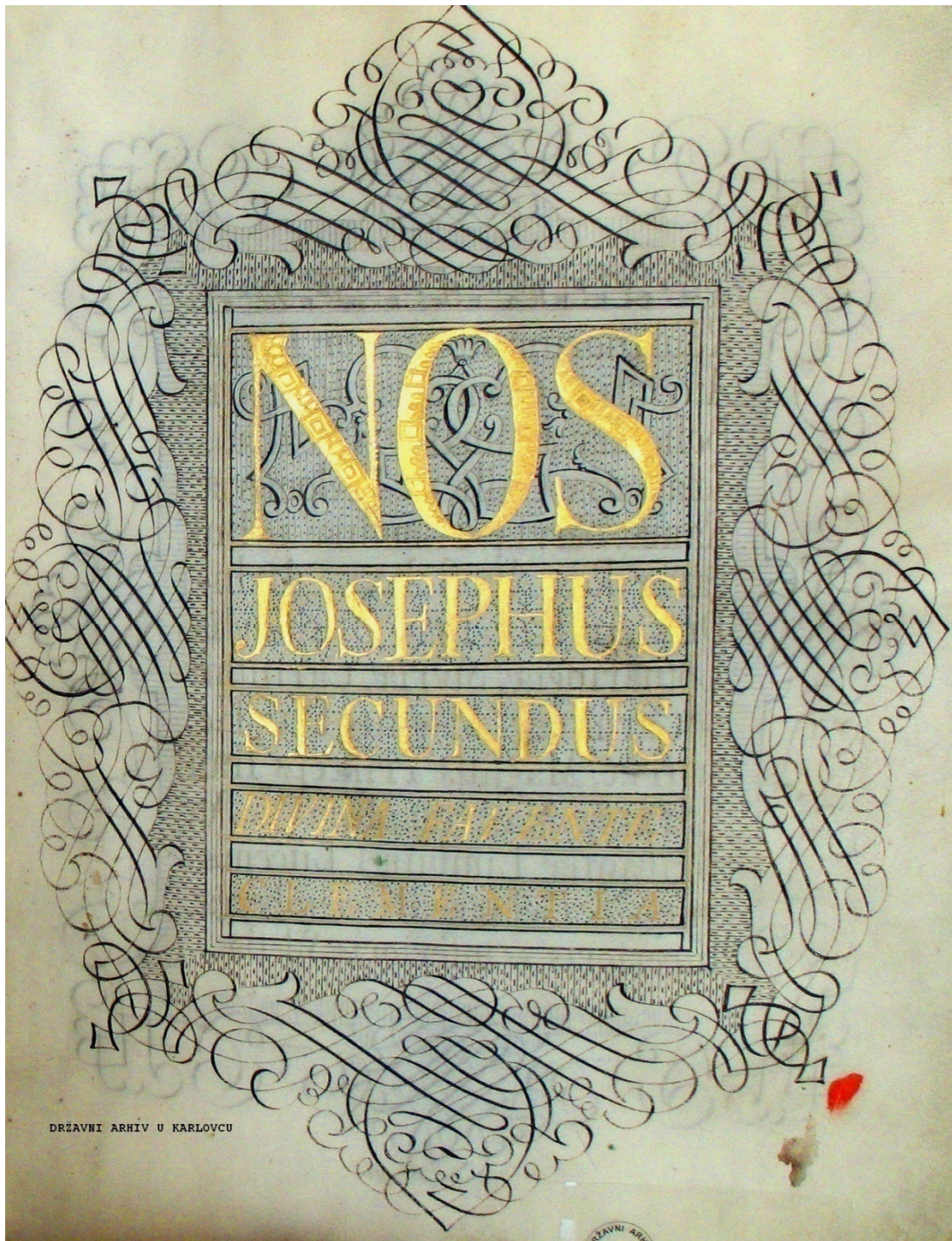
Povelja Josipa II. o proglašenju Karlovca sl. kr. gradom iz 1781. g. (naslovna strana Povelje)
ZBIRKA: HR DAKA – 0137 ZBIRKA ISPRAVA (POVELJE), 1767 – 1878.

Slika br. 4

Povelja Josipa II. o proglašenju Karlovca sl. kr. gradom iz 1781. g. (prva stranica Povelje)

FOND: HR DAKA - 0001 POGLAVARSTVO SLOBODNOG I KRALJEVSKOG GRADA
KARLOVCA (Magistratus L. et. R. Civitatis Carlostadiensis) – Karlovac (1763 – 1850) ;
[1714 – 1762] 1763 – 1850.

DRŽAVNI ARHIV U KARLOVCU

Slika br. 5

Povelja Josipa II. o proglašenju Karlovca sl. kr. gradom iz 1781. g. (druga stranica Povelje)

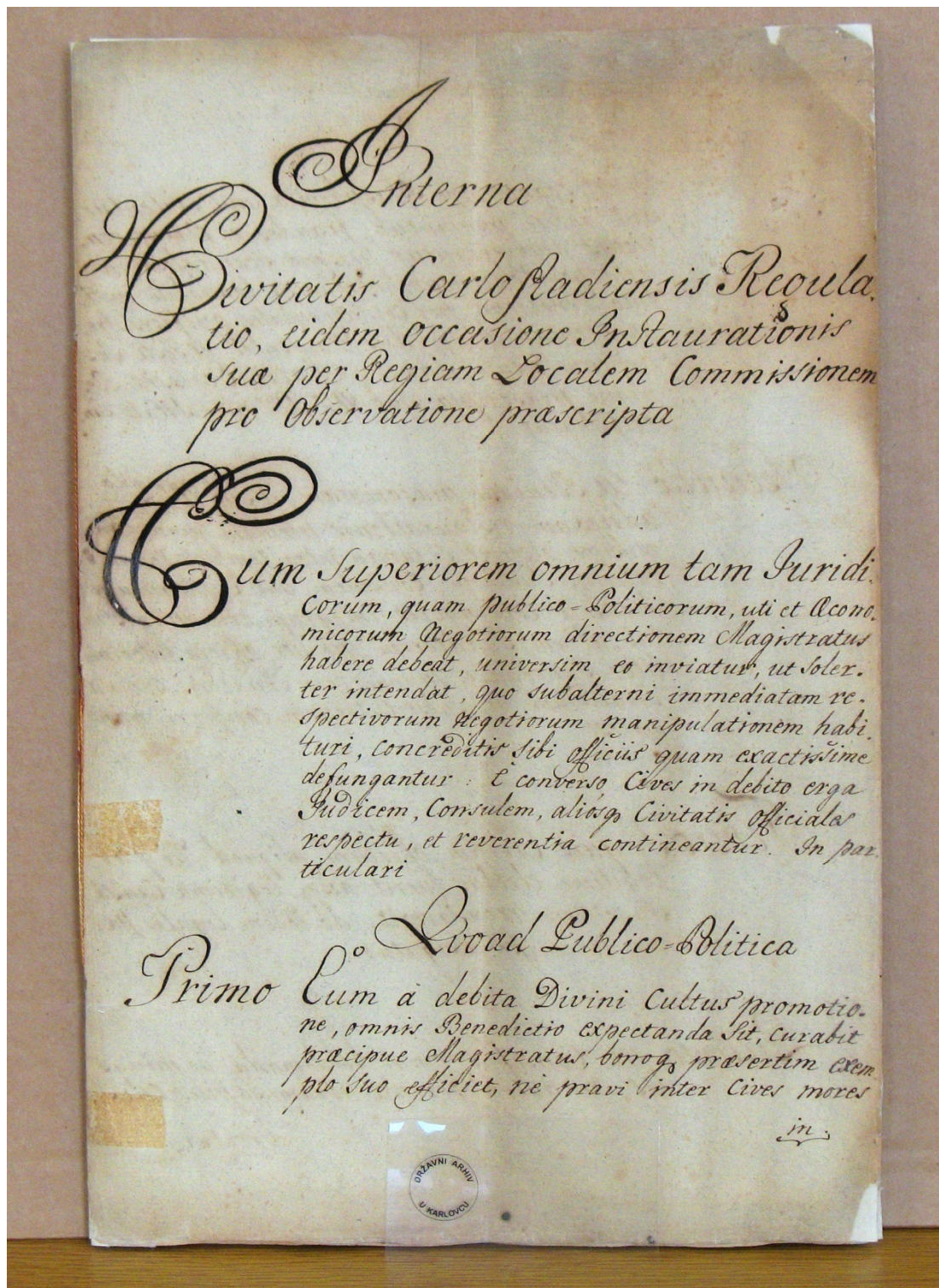
ZBIRKA: HR DAKA – 0137 ZBIRKA ISPRAVA (POVELJE), 1767 – 1878.

Slika br. 6.

Povelja Marije Terezije cehovima u Karlovačkom i Varaždinskom generalatu iz 1774 g.

ZBIRKA: HR DAKA – 0137 ZBIRKA ISPRAVA (POVELJE), 1767 – 1878.

Slika br. 7

Statut grada Karlovca iz 1778. g. (prva stranica teksta)

FOND: HR DAKA – 0001 POGLAVARSTVO SLOBODNOG I KRALJEVSKOG GRADA
KARLOVCA (Magistratus L. et. R. Civitatis Carlostadiensis) – Karlovac (1763 – 1850) ;
[1714 – 1762] 1763 – 1850.

Slika br. 8.

Korabe – manje lađe za prijevoz robe Kupom od Siska do Karlovca
DRŽAVNI ARHIV U KARLOVCU – MAKETE KUPSKIH LAĐA

ŽIVOTOPIS AUTORICE

Ivana Anić rođena je 22. lipnja 1980. godine u Karlovcu. Osnovnu školu i gimnaziju završila je u Karlovcu. Maturirala je u karlovačkoj gimnaziji 1999. godine. Diplomirala na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu 2005. g. na katedri za kroatologiju i sociologiju. Nakon stjecanja diplome profesora hrvatske kulture (dipl. kroatolog) i profesora sociologije (dipl. sociolog) iste je godine upisala poslijediplomski doktorski studij iz kroatologije na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Poslije trogodišnjega doktorskoga studija i položenih ispita, započela rad na disertaciji pod radnim naslovom *Kulturni život Karlovca u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda*.

Živi i radi u Karlovcu. Zaposlila se 2008. godine u »Raveni« d.o.o. kao administrator – lektor. Od rujna 2013. g. radi kao profesor sociologije na Medicinskoj školi u Karlovcu, a od rujna 2014. i kao profesor hrvatskog jezika. Istovremeno radi na srednjoj Mješovito industrijsko - obrtničkoj školi kao profesor hrvatskoga jezika te Šumarsko i drvodjeljskoj školi u Karlovcu kao profesor sociologije gdje predaje etiku.

Radeći na istraživanju za doktorski rad, objavila je sljedeće radove: *Drašković i njegova Disertacija* (2008. godine) i Derkosov *Genius Patriae* (20011. godine). Obadva rada objavljena su u *Svjetlu*, časopisu za kulturu, umjetnost i društvena zbivanja, br. 3-4, u izdanju Matice hrvatske Ogranak Karlovac u Karlovcu.